

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

ROK XXV

KRAKÓW, STYCZEŃ-CZERWIEC 2025

NR 1

ARCHITEKTURA SPOŁECZNA

Pod redakcją
Katarzyny Banasik-Petri

„Państwo i Społeczeństwo”

czasopismo Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie
panstwoispoleczenstwo.pl

**Czasopismo punktowane w rankingu
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (40 punktów)
i Index Copernicus International (79,88 punktów)**

Rada Naukowa: Mariola Głowacka, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, J. Krzysztof Lenartowicz,
Izabella Uchmanowicz, Grzegorz Zieliński

Redaktor statystyczny: Piotr Stefanów

**Redaktor statystyczny numerów „Państwo i Społeczeństwo”
z dziedziny nauk medycznych i nauk o zdrowiu:** Elżbieta Broniatowska

**Sekretarz redakcji numerów „Państwo i Społeczeństwo”
z dziedziny nauk medycznych i nauk o zdrowiu:** Maria Konturek

Adres redakcji:
ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1
30-705 Kraków
tel. (12) 25 24 665, 25 24 608
e-mail: oficyna@uafm.edu.pl

© **Copyright by Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, 2025**

e-ISSN 2451-0858 – wersją pierwotną czasopisma jest wydanie elektroniczne.
ISSN 1643-8299 – wersja czasopisma drukowana na żądanie

Półrocznik „Państwo i Społeczeństwo” jest w pełni otwartym czasopismem
(Open Access Journals) wydawanym na licencji CC BY-NC-ND 3.0 PL

Redakcja językowa: *Carmen Stachowicz*

Korekta: *Filip Rekucki-Szczurek*

Projekt okładki: *Maria Petri*

Skład i łamanie oraz opracowanie materiału ilustracyjnego: *Oleg Aleksejczuk*

Redakcja nie zwraca materiałów niezamówionych i zastrzega sobie prawo
skracania tekstów przeznaczonych do druku. Decyzja o opublikowaniu tekstu uzależniona jest od opinii
recenzentów.

Wydawca:

Oficyna Wydawnicza AFM
ul. G. Herlinga-Grudzińskiego 1, bud. A, pok. 218
30-705 Kraków, e-mail: oficyna@uafm.edu.pl

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

Katarzyna Banasik-Petri, Artur Jasiński: Wspomnienie o Profesor Zofii Nowakowskiej 7

Katarzyna Banasik-Petri: Wstęp. Architektura społeczna. Architektura zaangażowana.
Przyszłość XXI wieku 19

STUDIA I ARTYKUŁY

Katarzyna Banasik-Petri: Diébédo Francis Kéré: architekt aktywista 27

Bartosz Haduch: Luwr w Abu Zabi – miasto sztuki 57

Emilia Malec-Zięba: *Human Centered Design* w nauczaniu projektowania wewnątrz
na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego 71

Elżbieta Przesmycka: Współczesne teorie urbanistyczne a kierunki przekształceń małych miast
w kontekście polityki Unii Europejskiej dotyczącej ich rewitalizacji 93

Maria Petri: Metoda *machizukuri* – studium przypadku 113

Barbara Stec: Wiedzieć, dla kogo się projektuje. O idei architektury społecznej
w twórczości Alejandra Araveny i Petera Zumthora 133

Piotr Wróbel: Społeczny wymiar architektury: przykład Katedry Notre Dame
i Wielkiego łuku Braterstwa w Paryżu 161

Piotr Wróbel: Studencki konkurs architektoniczny „Plac Targowy Grzegórzecka” w Krakowie
jako eksperyment dydaktyczny 179

VARIA

Oliwia Żarnowska: O modernistycznych osiedlach Jacobusa Johannesa Pietera Ouda – notatka	205
Wiktoria Bryl, Joanna Mikołajec: Relacja z warsztatów w Châlons-en-Champagne	215
Patryk Druzgała: Dziedzictwo modernizmu w Angoli: analiza przypadku – adaptacja Cine Estúdio w Moçâmedes na centrum lokalnej społeczności	225

IN MEMORIAM

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-00Ws

WSPOMNIENIE O PROFESOR ZOFII NOWAKOWSKIEJ¹

Katarzyna Banasik-Petri

dr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-2375-920X>

Artur Jasiński

prof. dr hab. inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-5285-8143>

¹ Zofia Nowakowska sportretowana przez Zofię Nasierowską. Wszystkie fotografie pochodzą z archiwum rodziny Profesor Nowakowskiej i zostały udostępnione przez jej córkę, panią Katarzynę Nowakowską-Czech. W większości przypadków autorzy fotografii nie są znani.

Dnia 16 maja 2024 r. zmarła Profesor Zofia Nowakowska z domu Kamieńska – architekt, nauczyciel akademicki, wychowawca wielu pokoleń architektów, wieloletni profesor Politechniki Krakowskiej na Wydziale Architektury oraz Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych.

Rodzina

Profesor Nowakowska urodziła się we Lwowie, jednak swoje życie rodzinne i zawodowe związała z Krakowem. W 1956 r. ukończyła studia architektoniczne na Politechnice Krakowskiej. Od 1958 r. prowadziła działalność projektową, początkowo w Biurze Projektów w Krakowie (do 1964 r.), następnie w Pracowni Sztuk Plastycznych (do 1978 r.), by w końcu wraz z mężem założyć pracownię w ramach zespołu autorskiego Nowakowska-Nowakowski (później jako Atelier „N”).

Ilustracja 1. Zofia Nowakowska w latach 50.
Fot. Wiesław Nowakowski

Ilustracja 2. Atelier „N”. Od lewej u góry: arch. Katarzyna Nowakowska-Czech (córka), arch. Marta Przybylska-Szczepanik (współpracownik) oraz arch. Dariusz Kurkiewicz (współpracownik); poniżej: arch. Wiesław Nowakowski (mąż), Zofia Nowakowska i wyżeł państwa Nowakowskich, lata 90.

Wiele cech z pewnością wyniosła z domu o intelektualnych tradycjach, do którego wspomnień lubiła wracać. Profesora pochodziła z wybitnej rodziny: jej ojciec Marian Kamiński (1901–1980) był profesorem geologii zatrudnionym na Politechnice Lwowskiej. Po II wojnie światowej i przyjeździe do Krakowa od 1945 r. pracował w Akademii Górniczo-Hutniczej, gdzie pełnił m.in. funkcje prodziekana Wydziału Geologiczno-Poszukiwawczego (1952–1956) i prorektora ds. nauki (1955–1957). Dziadek, Wiktor Hamerski, był Prezesem Prokuraturii Generalnej we Lwowie, a pradziadek, Karol Kunz, doktorem praw i Radcą Dworu Cesarza Franciszka Józefa.

Ilustracja 3. Pradziadkowie Zofii Nowakowskiej: doktor praw, Radca Dworu Cesarza Franciszka Józefa Karol Kunz z żoną Filipiną i córką Marią (po mężu Hamerską), Kraków 1867. Fot. W. Rzewuski

Ilustracja 4. Zofia Nowakowska z mamą Heleną z Hamerskich w Krynicy, 1938

W stylowym domu Profesora Nowakowskiej przy ul. Cichej kultywowano tradycje lwowskie; dom był zawsze otwarty dla dyplomantów, doktorantów i współpracowników serdecznie przyjmowanych przez gospodarzy. Odwiedzając Profesora, zanurzało się w rodzinnej atmosferze, pełnej pamiątek z utraconego domu we Lwowie, ocalałych z zawieruchy wojennej, a nade wszystko było się otoczonym serdeczną gościnnością. Rozmowy przy stole prowadzone były o wszystkim: modzie, architekturze, sztuce, podróżach i planach na przyszłość. Był to dom ciepły i pełen klasy.

Ilustracja 5. Zofia Nowakowska z rodzicami: Marianem i Heleną Kamińskimi. Lwów, lata 30.

Ilustracja 6. Zjazd rodziny Rydlów w 2000 r. w Rydlówce w Krakowie. Wanda z Rydlów Kamińska była babką Zofii. Pierwszy z lewej – Wiesław Nowakowski, pierwsza z prawej – Zofia Nowakowska

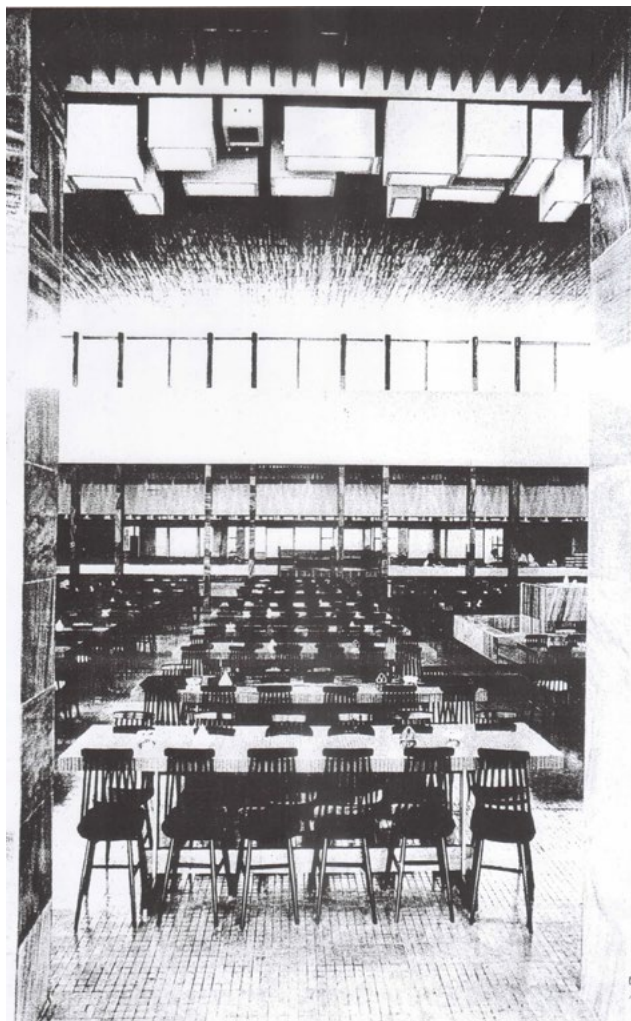
Ilustracja 7. Wielokrotnie wspominany przez Zofię Nowakowską dom w rodzinnym Lwowie

Architekt Zofia Nowakowska

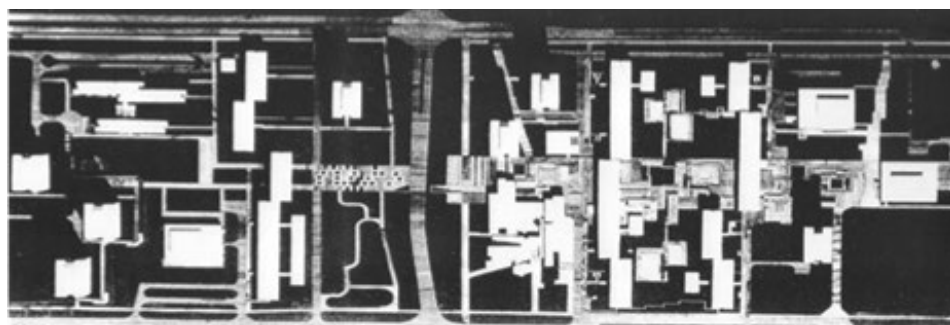
Architektura była pasją Profesor Nowakowskiej. Zwykła mówić, że „w architekturze trzeba się zakochać, gdyż inaczej nie da się uprawiać tego zawodu”. Jednak jej postawa projektanta nie była w żaden sposób sentymalna, raczej pełna wytrwałości, zaangażowania i mozolnych, kolejnych prób poszukiwania najlepszych rozwiązań funkcjonalnych i formalnych, aż do momentu osiągnięcia satysfakcjonującego efektu – była perfekcjonistką. Zwracała uwagę na sposób rysowania i prezentacji projektu. W czasach odręcznego wykreślania projektów rapidografami na kalkach i kartonie wszystkie linie musiały być perfekcyjnie wykreślone, a kompozycja plansz logiczna, prosta, bez zbędnych ozdób. Nie rozstawiała się ze swoim grubym ołówkiem, kreśląc nim kolejne szkice.

Pierwsze projekty i realizacje Profesor Nowakowskiej powstały w latach 60. w zespołach projektowych. Obok realizacji architektonicznych była również głównym projektantem architektury i wnętrz Miasteczka Studenckiego AGH (1967) w Krakowie, Domów Studenckich nr 7 i 8 dla Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (1968) i akademików PK w Czyżynach, a także Salonu Wydawniczego Wydawnictwa Literackiego „Globus”. Często wspominała, że praca przy wnętrzach jest dla niej niezwykle satysfakcjonująca, i ubolewała, że nierzadko jest niedoceniana i ma krótkotrwałe użytkowanie.

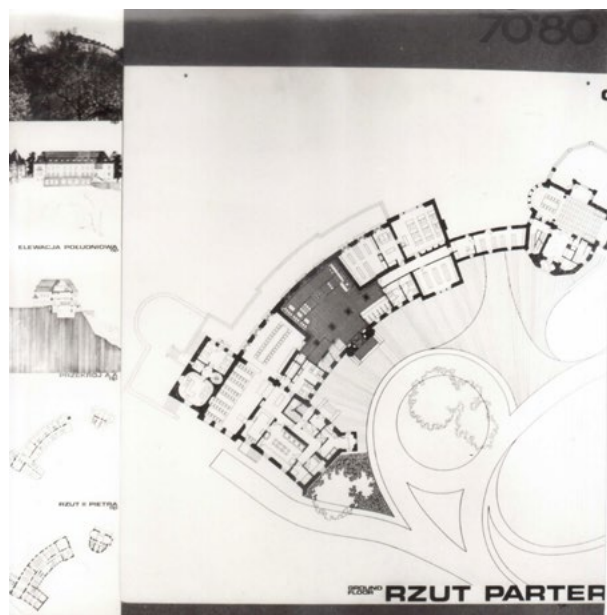
Na swoim koncie miała również m.in. współpracę autorską w pracach projektowych przy rekonstrukcji i wnętrzach Zespołu „Zamek” w ramach projektu Kolegium Polonijnego UJ im. Kazimierza Pułaskiego w Przegorzalach.

Ilustracja 8. Miasteczko Studenckie AGH w Krakowie. Projekt wnętrza stołówki, lata 60.

Ilustracja 9. Projekt Miasteczka Studenckiego AGH w Krakowie, lata 60.

Ilustracja 10. Rekonstrukcja Zespołu „Zamek” w ramach projektu Kolegium Polonijnego UJ im. Kazimierza Pułaskiego w Przegorzalach. Lata 80–90.

Ilustracja 11. Wnętrza Zespołu „Zamek” w ramach projektu Kolegium Polonijnego UJ im. Kazimierza Pułaskiego w Przegorzalach. Lata 80–90.

Ilustracja 12. Brama Bronowicka, 1. dekada XXI w.

W latach 90. była współautorką w ramach Atelier „N” projektów kompleksów mieszkaniowo-usługowych, m.in. nagrodzonej w konkursie architektonicznym Bramy Bronowickiej, projektu „Imielna” w Krakowie czy wspólnie z Tomaszem Mańkowskim i międzynarodowym zespołem architektów Wioski Dziecięcej w Rajsku koło Oświęcimia. W swojej pracy projektowej była zawsze oryginalna i wyrażała się współczesnym językiem architektury, co często podkreślała w proponowanych rozwiązaniach. Synteza, logika, rytm, funkcjonalność, nowoczesność i modernizm, to hasła definiujące architekturę według Zofii Nowakowskiej. Zafascynowana architekturą przełomu lat 80. i 90. – Zahą Hadid, Frankiem Gehrym, Bernardem Tschumim, patrzyła sceptycznie na postmodernistyczne manifesty Roberta Venturiego i braci Krier, które były dla niej zbyt zachowawcze i historyzujące. Dekompozycję i dekonstrukcję Petera Eisenmana i Daniela Libeskinda uważała za fascynujące.

Nauczyciel akademicki

Swoją działalność naukowo-dydaktyczną związała z Wydziałem Architektury Politechniki Krakowskiej, gdzie w 1968 r. uzyskała tytuł doktora nauk technicznych, po habilitacji w 1988 r. stanowisko profesora, a w 1999 r. tytuł profesora. Pracowała w Katedrze Architektury Mieszkaniowej (założonej przez profesora Tomasza Mańkowskiego), gdzie przez lata była zastępcą kierownika, a potem kierownikiem Katedry oraz wicedyrektorem Instytutu Projektowania Architektonicznego.

Ilustracja 13. Warsztaty naukowe w ramach programu „Per un’ architettura del Policentrismo”. Od lewej: profesor Gianugo Polesello (L’Università Iuav di Venezia), Profesor Zofia Nowakowska (Politechnika Krakowska) i profesor Tomasz Mańkowski (Politechnika Krakowska), Wenecja 1995

Ilustracja 14. Od lewej: Katarzyna Nowakowska, Wiesław Nowakowski, Zofia Nowakowska i Bohdan Pączowski, Mediolan 1978

Była niezwykle zaangażowana w proces kształcenia studentów, zycziwa, oddana i pomocna dla każdego. Prowadziła zajęcia na pierwszym i drugim roku: projektowanie wstępne, projektowanie domów jednorodzinnych i budynków wielorodzinnych. Czujna w czasie korekt, potrafiła dostrzec najmniejszą nieścisłość, ale nade wszystko kierowała studentów ku oryginalności i czystej, często awangardowej formie. Uczyla odwagi projektowej i przełamywania schematów, ale w granicach logicznej i zrównoważonej kompozycji. Mobilizowała studentów do pracy twórczej i naukowej, będąc współorganizatorką i aktywną uczestniczką działań w ramach współpracy międzynarodowej, także ze swoim ukochanym Lwowem i Wenecją. Dla swoich doktorantów miała zawsze czas, uczyła logiki przekazu, metod pracy naukowej i rzetelności, a nade wszystko przestrzegała przed pułapką tak zwanej naukowości.

Uczestniczyła w międzynarodowych programach naukowych Housing Programme for Iraq i w polsko-włosko-hiszpańskim programie Tempus Phare „Per un’ architettura del Policentrismo” (1996–2000). Dzięki jej zaangażowaniu i udziałowi w tym programie Wydział Architektury PK rozwinął współpracę naukową z Wydziałami Architektury w Wenecji, Sewilli i Las Palmas, która trwa do dzisiaj, a cała grupa stypendystów programu aktywnie współtworzy kadrę

naukową WA PK i WaiSP UAFM. Działała w środowisku architektonicznym: była członkiem Komisji Urbanistyki i Architektury krakowskiego oddziału PAN, wiceprzewodniczącą Kolegium Sędziów Konkursowych i sędzią konkursowym SARP, jurorem Międzynarodowego Biennale Architektury w Krakowie oraz brała udział w pracach Miejskiej i Wojewódzkiej Komisji Urbanistyki i Architektury.

Po latach pracy na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej Profesor Nowakowska została współinicjatorką – wraz z profesorem Tomaszem Mańkowskim i doktorem Krzysztofem Ingardenem – utworzenia w 2003 r. Wydziału Architektury na nowo powstającej Krakowskiej Szkole Wyższej (obecnie Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie), jednej z pierwszych niepublicznych szkół uczących architektury w Polsce. Należała do wąskiego grona profesorów, którzy byli pomysłodawcami i twórcami idei pracowni mistrzowskich oraz programu studiów wydziału, ukształtowali jego oryginalny charakter i zbudowali markę.

Ilustracja 15. Obrona prac inżynierskich w roku 2012 na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Od lewej: stud. Marta Dziewicz, promotor prac dr Artur Jasiński, stud. Magdalena Spotowska, przewodnicząca Komisji Egzaminacyjnej prof. Zofia Nowakowska, stud. Izabela Kaczmarczyk, recenzent prac dr Katarzyna Banasik-Petri, stud. Katarzyna Ćwięka

Była twórcą programu przedmiotu projektowanie architektoniczno-urbanistyczne wstępne dla pierwszego roku studiów inżynierskich, prowadząc go z wielkim zaangażowaniem wspólnie ze swoimi byłymi doktorantami: Dariuszem Kurkiewiczem – z którym przez pierwsze 10 lat działalności kierunku prowadziła klasę mistrzowską w ramach przedmiotu kompozycja architektoniczna – i Katarzyną

Banasik-Petri. Rokrocznie z wielkim entuzjazmem wymyślała ćwiczenia i zadania dla studentów, by rozbudzić ich wyobraźnię, zachęcić do odkrywania zależności w przestrzeni. Fascynował ją proces nauczania, mobilizowanie studentów do przeprowadzania jasnych korekt i ciągłego rozwoju.

Za swoje zasługi na polu architektonicznym odznaczona została m.in. Krzyżem Kawalerskim Polonia Restituta, Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Komisji Edukacji Narodowej, Medalem Zasłużony dla Politechniki Krakowskiej, Medalem Akademii Krakowskiej.

Przytoczone fakty nie oddają w żaden sposób osobowości i wyjątkowości Profesor Nowakowskiej, z jaką mieliśmy zaszczyt spotykać się na różnych etapach naszego życia – najpierw jako studenci, później jako profesjonaliści. Zapamiętamy ją jako twórczego i oryginalnego architekta, wymagającego i zaangażowanego nauczyciela akademickiego – podkreślamy: architekta i nauczyciela, gdyż właśnie męska forma tytułu była dla Profesor istotna i obowiązująca – serdecznego i oddanego przyjaciela, ale również jako nieprzeciętną osobowość. Profesor Nowakowska uzyskała w zawodzie niezwykle wysoką pozycję i uznanie, co na pewno nie było łatwe w zmaskulinizowanym środowisku krakowskiej architektury w latach, kiedy zdobywała kolejne stopnie zawodowe i naukowe. Bez wątplenia pomocne w osiągnięciu sukcesu były wyjątkowe cechy charakteru Profesor: błyskotliwa inteligencja, talent, zaangażowanie i bezkompromisowe podejście do powierzonych obowiązków. Była zawsze pełna pasji i oddania, ale przede wszystkim była kobietą odważną i nowoczesną, o świetnym stylu pełnym wdzięku i pewnej zadziorności, co czyniło ją jeszcze bardziej atrakcyjną i interesującą. Była dla nas wszystkich uosobieniem energii i konsekwencji oraz dobrego smaku, a przede wszystkim klasy.

Zofia Nowakowska to nie tylko wybitna osobowość, architekt, twórca i nauczyciel akademicki, ale również nasz przyjaciel, powiernik i mentor.

Artur Jasiński

Z racji na moją przyjaźń z córką Profesor Nowakowskiej – Kasią i jej mężem Jackiem – już od pierwszego roku studiów bywałem częstym gościem w domu Państwa Nowakowskich, chłonałem wspaniałą atmosferę, która w nim panowała, podziwiałem otwartość i tolerancyjność Gospodarzy. Dzięki nim otrzymałem w czasie studiów – poza wykształceniem akademickim – jeszcze jedną cenną lekcję: lekcję kultury i życia z klasą.

I lekcję tę sobie dobrze zapamiętałem.

Potem nasze drogi jeszcze wielokrotnie się krzyżowały, ś.p. Pan Wiesław konsultował moje pierwsze samodzielne projekty, a potem, przez dziesięć lat, do roku 2012, kiedy to Profesor Nowakowska przeszła na emeryturę, miałem zaszczyt współpracować z nią na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii. Pani Zofia nieodmiennie okazywała mi sympatię, która z czasem – jak mi się zdaje – przerodziła się w przyjaźń. Będę o Niej zawsze pamiętał i za to wszystko, co od niej otrzymałem, z całego serca teraz dziękuję.

Katarzyna Banasik-Petri

W 1988 r. rozpoczęłam studia na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Profesor Zofia Nowakowska zafascynowała mnie już od pierwszego roku. Jej postawa, styl i sposób mówienia o architekturze natychmiast przyciągnęły moją uwagę. Miałam szczęście, że trafiłam do Jej grupy na zajęcia z projektowania. Później prowadziła kolejne przedmioty, aż w końcu została promotorką mojego dyplomu magisterskiego. Doskonale pamiętam Jej korekty, próby nadążenia za Jej tokiem myślenia, szkice kompozycyjne i pracę nad rzutami funkcjonalnymi w niezliczonych wariantach.

Po obronie dyplomu Profesor zaproponowała mi udział w studium doktoranckim w ramach międzynarodowego programu Tempus Phare, realizowanego we współpracy z uniwersytetami w Wenecji, Sewilli i Las Palmas. Od tego momentu rozpoczęła się nasza współpraca naukowo-dydaktyczna, która trwała aż do Jej przejścia na emeryturę. Pod Jej mentorskim okiem napisałam i obroniłam doktorat, prowadziłam pierwsze zajęcia ze studentami, uczestniczyłam w obronach pierwszych prac inżynierskich i magisterskich.

Przez te wszystkie lata była cierpliwa, życzliwa i pomocna. Nauczyła mnie tak wiele i tak wiele Jej zawdzięczam, że nie sposób tego opisać.

Myślę, że darzyła mnie sympatią. Była moją powierniczką w wielu sprawach, a ja miałam do Niej ogromne zaufanie. Podczas spotkań w Jej cudownym domu rozmawialiśmy o wszystkim – od wskazówek projektowych, naukowych i trudności na budowie, po współczesną architekturę, sztukę, podróże, wakacje i najnowsze trendy. Opowiadała o swoim dzieciństwie w przedwojennym lwowskim domu i o konieczności jego opuszczenia. Wymienialiśmy się wiadomościami o naszych rodzinach i psach – nieodłącznych towarzyszach naszego życia.

Bardzo lubiłam te rozmowy i będzie mi ich ogromnie brakować. Pani Profesor zmarła 16 maja, tuż po swoich imieninach.

Dziękuję za wszystko.

Pani Profesor, Zosiu, dziękujemy Ci za wszystko, będziesz zawsze żyła w naszej pamięci.

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-000

WSTĘP. ARCHITEKTURA SPOŁECZNA. ARCHITEKTURA ZAANGAŻOWANA. PRZYSZŁOŚĆ XXI WIEKU

Katarzyna Banasik-Petri

dr inż. arch., prof. UAFM, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie,
Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-2375-920X>

Globalizacja, propaganda, dezinformacja, alienacja jednostek, rozwój technologii, pandemia, problemy mieszkaniowe, katastrofy naturalne, komunikacja, starzenie się społeczeństw to zjawiska charakteryzujące współczesność. Czy miasto jest w stanie dostosować się do tempa zachodzących zmian? Czy architektura społeczna może być rozwiązaniem choć części problemów? Czy z naszymi narzędziami projektowymi, prawnymi i politycznymi jesteśmy przygotowani na zmiany?

Pojęcie architektury społecznej można rozumieć jako powrót do archetypu przestrzeni publicznej, przyjmując punkt widzenia filozofii architektury starożytnej Grecji i Rzymu, gdzie sposób kształtowania przestrzeni wspólnych – forów, loggi, świątyń, term i teatrów ukazuje, jaki wpływ na kształtowanie więzi społecznych miała architektura. W sposobie kompozycji i budowie formy widać, jak architektura może wpływać na interakcje międzyludzkie, kształtować zachowanie i pobudzać do działania. Laureat nagrody Pritzкера z 2024 r. Riken Yamamoto konsekwentnie buduje właśnie takie przestrzenie. W sposób elegancki i skromny, operując skalą dostosowaną dla różnych grup wiekowych i zindywidualizowanych potrzeb, uświadamia, jak architektura jest odpowiedzialna za potrzeby społeczne w obecnych czasach.

Architektura społeczna może odnosić się także do aktualnych potrzeb, jak w przypadku katastrof naturalnych. Proces kształtowania architektury w takich sytuacjach wymaga empatii, pomysłowości i wiedzy projektowej. Shigeru Ban

w jednym z wywiadów wspomina, że taka architektura – jako pomoc humanitarna – daje mu najwięcej satysfakcji. Założona przez niego w 1995 r. prywatna organizacja – Voluntary Architects' Network (VAN)¹ współpracuje z ofiarami katastrof, realizując – wraz ze studentami i wolontariuszami – projekty w miejscach dotkniętych przez żywioł. Budynki wykonywane są głównie z lokalnie dostępnych materiałów.

Architektura społeczna to również sposób na rozwiązywanie problemów mieszkaniowych osób najuboższych. Alejandro Aravena w swoim rodzinnym mieście Santiago w Chile założył w 2001 r. studio projektowe ELEMENTAL, które za cel miało wspomóc najuboższych w budowie własnego domu, nie tylko przez stworzenie typowego projektu, ale także przez pomoc w strategiach finansowania i partycypacyjne budowanie. Działania architekta i jego zespołu odbywają się w myśl zasady *do tank*, czyli konkretnych i skutecznych działań pomagających ubogiej ludności, w przeciwieństwie do abstrakcyjnego myślenia *think tank*. W wyniku tej inicjatywy powstały unikatowe osiedla, podczas budowy których korzystano z materiałów budowlanych dostępnych lokalnie, prefabrykowanych na miejscu, miejscowej siły roboczej i wspólnej pracy. Założenia projektowe opierały się na maksymalnym i efektywnym wykorzystaniu powierzchni działki, budowie dostępnych dla najuboższych mikrodomów.

Wymienione powyżej to tylko kilka z problemów, którymi zajmuje się architektura społeczna. W październiku 2023 r. w czasie Międzynarodowego Biennale Architektury 2023 w Krakowie, którego hasłem przewodnim było „Recover”, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego zorganizował panel dyskusyjny „Architektura Społeczna”. Podjęto dyskusję nad społeczną rolą architektury oraz uczestnictwem architektów, inwestorów, społeczności i urzędników w procesie budowania współczesnego miasta. Wśród zaproszonych gości był m.in. architekt Marcin Sapeta, partner pracowni Kengo Kuma Associates w Tokio, który w wykładzie pt. *Kengo Kuma: pro publico bono* przedstawił kilka realizacji z Japonii i podzielił się doświadczeniami zaangażowanych społecznie projektów. Jakość wybranych projektów pod względem ideowym i estetycznym, a przede wszystkim ich akceptacja społeczna i wdrożona przez zespół Kengo Kuma współpraca z radami miast i angaż lokalnych społeczności na różnych etapach projektu, wskazują kierunek działania i mogą być inspiracją dla architektów, urzędników i mieszkańców w procesie transformacji polskich miast. Na uwagę zwraca szacunek do miejsca, lokalnych materiałów, tradycyjnych, ale użytych w innowacyjny sposób detali, a przede wszystkim do społeczności zaangażowanej na wielu etapach realizacji projektów. Yusuha Town Hall, Nagaoka City Hall czy Tomioka Town Hall to reprezentatywne przykłady

¹ Shigeru Ban Architects, Voluntary Architects' Network, <https://shigerubanarchitects.com/van> [dostęp: 29.12.2024].

obiektów ratuszy wkomponowanych w strukturę japońskich miast, gdzie główną rolę odgrywa wspólna przestrzeń łącząca mieszkańców².

Na Biennale prezentowane były projekty studentów z Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych KAAFM realizowane we współpracy z Hosei University w Tokio i Stowarzyszeniem Budowniczych Domów i Mieszkań w Krakowie. Doświadczenia z polsko-japońskich warsztatów przedstawiono w prezentacjach *Osiedle Nishi-Yamato Danchi – problemy przekształceń mieszkalnictwa w Tokio* oraz *Projekt „Grzegórzki” – doświadczenie w tworzeniu nowej struktury miejsca*. Obie prezentacje dotyczyły problematyki transformacji tkanki miejskiej i podejmowały podobne problemy powiększania przestrzeni publicznych w formie terenów zielonych, jako miejsca aktywności poza mieszkaniem, ukierunkowanych na tworzenie lokalnych wspólnot i społeczną inkluzję. Na zakończenie podjęto temat *Projekt „Wesoła” – symbioza pragmatyzmu z kontemplacyjnym myśleniem*. Transformacja dzielnicy Wesoła to jeden z najczęściej dyskutowanych i kontrowersyjnych krakowskich tematów dotyczących przyszłości miasta.

*

Niniejszy numer otwiera wspomnienie o zmarłej w 2024 r. śp. Zofii Nowakowskiej – architektka, nauczyciela akademickiego, wieloletniej profesor Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej oraz współinicjatorki powstania Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego (wtedy: Krakowskiej Szkoły Wyższej im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego).

Część główną numeru rozpoczyna artykuł *Diébédo Francis Kéré: architekt aktywista* autorstwa Katarzyny Banasik-Petri. Jest to prezentacja sylwetki architekta, który opiera swoją twórczość na potrzebach i oczekiwaniach lokalnych społeczności, dowodząc swoimi działaniami siły uporczywości, perswazji i znajomości lokalnych zwyczajów. Z kolei Jean Nouvel, projektując muzeum w Abu Zabi, przez sztukę opowiada o wielowątkowej historii społeczeństw z różnych części świata. W tę wyjątkową estetycznie podróż zabiera nas Bartosz Haduch w artykule *Luwr w Abu Zabi – miasto sztuki*.

Emilia Malec-Zięba w artykule *Human Centered Design w nauczaniu projektowania wnętrz na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego* ukazuje bardzo ważny aspekt projektowania wnętrz, jakim jest empatyczne podejście do użytkownika – projektowanie skoncentrowane na człowieku, zaspokajające nie tylko względy estetyczne, ale także jego potrzeby funkcjonalne.

Problematykę programów wspierających rewitalizację małych miast w kontekście polityki zrównoważonego rozwoju ukazano na tle wyróżniającego się francuskiego programu *Action Coeur de Ville*. Elżbieta Przesmycka w artykule

² Więcej informacji w zapisie z panelu przygotowanego pod kierunkiem Katarzyny Banasik-Petri – zob. *eadem, Architektura sztuka społeczna*, „Architektura & Biznes” 2023, nr 12, s. 136–150.

Współczesne teorie urbanistyczne a kierunki przekształceń małych miast w kontekście polityki Unii Europejskiej dotyczącej ich rewitalizacji wskazuje potencjał dla polskich miast.

Maria Petri analizuje i przybliża metodę *machizukuri* na podstawie wybranych miast japońskich. Metoda ta koncentruje się na aspekcie społecznym, zakorzenionym w tradycji, kulturze, strukturach przemysłowych i edukacji, i jest sposobem na aktywne zaangażowanie lokalnych społeczności w poprawę jakości ich otoczenia.

W artykule *Wiedzieć, dla kogo się projektuje. O idei architektury społecznej w twórczości Alejandra Araveny i Petera Zumthora* Barbara Stec dowodzi, że pomimo skrajnie odmiennych rezultatów estetycznych w omawianych przypadkach, architektura realizuje społeczne oczekiwania i potrzeby na wyjątkowo wysokim poziomie. Zestawienie dwóch architektów-artystów, żyjących w różnych środowiskach i pracujących w różnych przestrzeniach, jest zaskakujące, a przedstawione dowody stanowią intelektualne wyzwanie.

Piotr Wróbel w artykule *Społeczny wymiar architektury: przykład Katedry Notre Dame i Wielkiego Łuku Braterstwa w Paryżu* w bardzo ciekawy sposób dowodzi, że dwa paryskie obiekty wymienione w tytule artykułu, pomimo istotnych różnic na poziomie znaczeń funkcjonalnych i symbolicznych, mają dużą zdolność integrowania wspólnoty mieszkańców.

Biennale w Krakowie z 2023 r. to wydarzenie, które było zaczątkiem tematyki podjętej w niniejszym zeszycie, a którego tytuł został zaczerpnięty właśnie z jednego panelu i kontynuuje jego, wciąż aktualną, problematykę. Na koniec części głównej przedstawiono rozwinięte wątki badawczo-naukowe dotyczące prezentowanych doświadczeń z projektu dotyczącego transformacji dzielnicy Grzegórzki w Krakowie, w drugim artykule Piotra Wróbla pt. *Studencki konkurs architektoniczny „Plac Targowy Grzegórzecka” w Krakowie jako eksperyment dydaktyczny*.

W części „Varia” zamieszczono trzy teksty studentów WAiSP Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie. Oliwia Żarnowska opisuje idee projektowe zastosowane przez Jacobusa Johannes Pietera Ouda w holenderskich osiedlach lat 30., wskazując modernistyczne założenia do budowy dostępnych i jednocześnie funkcjonalnych mieszkań o wysokiej jakości architektury, dobrze oświetlonych i otoczonych zielenią.

W reportażu z warsztatów polsko-francuskich, które odbyły się w maju 2024 r. w Chalons-en-Champagne, Weronika Bryl i Joanna Mikołajec opisują doświadczenia grup uczestników podczas budowy pawilonów (*lodge*) – obiektów małej architektury rozmieszczonych w winnicach w Szampanii. Intensywne 12-dniowe doświadczenie dało studentom możliwość zetknięcia się z realnym procesem projektowo-realizacyjnym, wzbogacającym edukację o praktyczne aspekty zawodu architekta. Ciekawym elementem były rozmowy z właścicielami winnic, poznanie ich oczekiwań i podejścia do projektu, także pod względem budowania

interakcji pomiędzy winiarzami, pracownikami winnic i turystami korzystającymi w przyszłości ze wzniesionych budynków.

Zeszyt zamyka fragment magisterskiego projektu dyplomowego Patryka Druzały pt. *Dziedzictwo modernizmu w Angoli: analiza przypadku – adaptacja Cine estúdio w Moçâmedes na centrum lokalnej społeczności*, zrealizowanego pod promotorską opieką prof. Artura Jasińskiego. Rewitalizacja przestrzeni kina nawiązuje do idei drzewa palaver, charakterystycznego dla afrykańskich wiosek miejsca spotkań. Nowa funkcja kina pozwala na wzmocnienie więzi społecznych przez organizację wydarzeń kulturalnych, edukacyjnych oraz rozrywkowych i przywraca znaczenie miejsca w krajobrazie miejskim.

Zapraszam do lektury.

STUDIA I ARTYKUŁY

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-001

Data wpłyńięcia: 20.10.2024

Data akceptacji: 5.12.2024

DIÉBÉDO FRANCIS KÉRÉ: ARCHITEKT AKTYWISTA

Katarzyna Banasik-Petri

dr inż. arch., prof. UAFM, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie,
Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-2375-920X>

Streszczenie

Architektura społeczna oparta na potrzebach i oczekiwaniach lokalnych społeczności, odpowiadająca naturalnym warunkom środowiska, czerpiąca inspiracje z tradycji miejsca i doświadczeń budowlanych wypracowanych przez pokolenia to cechy charakteryzujące twórczość architekta Diébédó Francis Kéré. Artykuł ma na celu przedstawienie doświadczeń architekta w budowaniu świadomości lokalnej społeczności jako ważnego czynnika przynależności do miejsca i sposobów kształtowania architektury. Jako metodę wykorzystano analizę wybranych przykładów realizujących cechy architektury świadczące o aktywności społecznej mieszkańców zmierzającej do poprawy ich życia. Zamiarem artykułu jest ukazanie świadomego edukacyjnego działania architekta jako czynnika integracji społecznej, ochrony dziedzictwa kulturowego sztuki budowlanej Afryki i rozwoju myśli architektonicznej.

Słowa kluczowe: Diébédó Francis Kéré, architektura Afryki, afrofuturyzm, architektura społeczna, zrównoważony rozwój, regionalizm

Diébédó Francis Kéré: architect activist Abstract

Francis Kérés work is defined by a socially engaged architecture that responds to the needs and expectations of local communities, respects natural environmental conditions, and draws deeply from local

traditions and generations of building expertise. This article explores Kéré's methodology in fostering local community awareness as a crucial component in cultivating a sense of belonging. Through selected works, the article showcases how architecture can promote the active engagement of residents in improving their quality of life. The author highlights Kéré's intentional, educational effort as a prominent aspect of social integration, the preservation of Africa's cultural heritage in building arts, and the advancement of architectural discourse.

Key words: Diébédó Francis Kéré, African architecture, afrofuturism, social architecture, sustainable development, regionalism

Wprowadzenie

Współczesna architektura Afryki budzi wzmożone zainteresowanie w wielu środowiskach. Architekci o korzeniach afrykańskich, tacy jak: Walter J. Hood (ur. 1958), David Adjaye (ur. 1966), Mariam Kamara (ur. 1979), Thandi Lowenson (ur. 1989), Sumayya Vally (ur. 1990) czy Diébédó Francis Kéré (ur. 1965), podkreślają w swojej twórczości inspiracje i fascynacje tradycyjną afrykańską sztuką, architekturą i budownictwem. Większość z wymienionych architektów urodziła się poza Afryką, uzyskali oni wykształcenie w czołowych uczelniach architektonicznych Europy i Stanów Zjednoczonych, jednak problematyka obszarów Afryki jest im bliska i budzi ich żywe zainteresowanie. Wielu spośród nich powróciło do rodzinnych krajów, projektując na podstawie lokalnych materiałów i tradycji, często skupiając się na społecznych problemach zaniedbania i ubóstwa.

Problem przyszłości rozwoju budownictwa Afryki został przedstawiony podczas 18. Międzynarodowego Biennale Architektury w Wenecji w 2023 r. Architektka i pisarka Lesley Lokko (1964)¹, pierwsza czarnoskóra kuratorka Biennale, zaprosiła do udziału w wydarzeniu 89 uczestników, z czego połowa

¹ Lesley Naa Norle Lokko – szkocko-ghańska architektka i powieściopisarka. Od 1995 r. zajmuje się szeroko pojętą progresywną edukacją w dziedzinie architektury. Wykładała w najlepszych szkołach architektury na całym świecie, m.in. na Bartlett School of Architecture, University of Illinois at Chicago czy University of Johannesburg, na którym w 2015 r. założyła Graduate School of Architecture (GSA) – pierwszą podyplomową szkołę architektury w Afryce. Od 2021 r. prowadzi własną podyplomową szkołę architektury w Akrze w Ghanie – African Futures Institute. Za działalność na polu szeroko pojętej edukacji architektonicznej otrzymała w 2020 r. nagrodę RIBA Annie Spink Award for Excellence in Architectural Education przyznaną przez Royal Institute of British Architects (RIBA), a w 2024 r. otrzymała najwyższe oznaczenie RIBA Royal Gold Medal w dziedzinie architektury. Opracowanie na podstawie: *Lesley Lokko*, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Lesley_Lokko [dostęp: 30.08.2024]; African Futures Institutes, *Our Board*, <https://www.africanfuturesinstitute.com/patrons-trustees-and-academic-advisors> [dostęp: 13.02.2025]; *Lesley Lokko to receive Royal Gold Medal 2024 for architecture*, Royal Institute of British Architects, 18.01.2024, <https://www.architecture.com/knowledge-and-resources/knowledge-landing-page/lesley-lokko-to-receive-royal-gold-medal-2024-for-architecture?srsltid=AfmBOorP2uFQbC8aOFowCsnK52r8iS52TXL1ookC6IWUytonEO62-NQ> [dostęp: 20.10.2024].

swoje korzenie wywodzi z Afryki lub afrykańskiej diaspory. Przewodni temat Biennale – „Laboratorium przyszłości”, dotyczył badania obustronnego wpływu na siebie Afryki i reszty świata na tle doświadczeń i osiągnięć współczesnej afrykańskiej architektury, ale także skłaniał uczestników do przedstawienia szerszych wizji w kontekście zagrożeń związanych z występowaniem pandemii, zmian klimatu oraz migracji i niepokojów społecznych². Główna wystawa „Force Majeure” („Siła Wyższa”), odbywająca się w centralnym pawilonie w Giardini della Biennale, prezentowała wyselekcjonowane prace czarnoskórych architektów, którzy na różne sposoby interpretowali problemy kontynentu – od określenia tożsamości, przez propozycje rozwiązań obecnych problemów ubóstwa, tymczasowości, rabunkowej gospodarki, po idealistyczne projekty i futurystyczne wizje³.

Cel, metoda i zakres badań

Celem badań było wskazanie metod i działań w trakcie procesu projektowego Diébédó Francis Kéré jako czynnika integracji społecznej i ochrony dziedzictwa kulturowego sztuki budowlanej Afryki.

Metoda badań obejmowała analizę wybranych realizacji Kéré zrealizowanych na terenie Burkina Faso, Beninu, Mali i Kenii. Przykłady przedstawione zostały w czterech wyodrębnionych kategoriach: lokalności, partycypacji, zrównoważonego rozwój i afrofuturyzmu.

Zakres czasowy dotyczył ostatnich dwudziestu lat. Dodatkowym kontekstem dla analizowanych przykładów były wystawy i dorobek architektów pochodzenia afrykańskiego i z diaspory afrykańskiej, których prace były prezentowane na 18. Międzynarodowym Biennale Architektury w Wenecji, jako tło dla obecnych tendencji architektonicznych i problematyki związanej z tym regionem.

Counteract – przeciwdziałać

Na wystawie „Force Majeure” wyróżniała się instalacja Kéré pt. *Counteract* dotycząca architektury Afryki. Tematem przewodnim instalacji była glina jako nośnik idei wspólnoty i przyszłości budownictwa w Afryce. To mocny racjonalny głos w dyskusji dotyczącej afrofuturyzmu⁴ – idei propagowanej przez

² P. Leigh Brown, *Setting the Stage for Africa at the Venice Architecture Biennale*, „The New York Times”, 9.05.2023, <https://www.nytimes.com/2023/05/09/arts/design/venice-architecture-biennale-lesley-lokko.html?auth=login-google1tap&login=google1tap> [dostęp: 20.10.2024].

³ *Biennale Architettura 2023. The Laboratory of the Future*, ed. L. Lokko, La Biennale di Venezia, 2023, s. 69: *Excerpt from the Curator's Letter of Consideration* (issued 27 June 2022).

⁴ Afrofuturyzm – estetyka kulturowa, filozofia nauki i historia, która bada przecięcie się kultury diaspory afrykańskiej z nauką i technologią. Zajmuje się tematami i problemami diaspory

architekta. „[...] instalacja Kéré starała się nadać kontekst historii i potencjalnej przyszłości architektury z i dla Afryki Zachodniej. «To, że nasza historia została przerwana przez innych, nie oznacza, że nasza przyszłość musi taka być»”⁵ – czytamy w opisie kuratorskim. Instalacja składała się z trzech części: *What Was*, *What Is* i *What Can Be*. Architekt zaproponował podróż po abstrakcyjnych przestrzeniach architektury Afryki Zachodniej w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Część *What Was* pokazuje glinę jako materiał kształtujący ścianę, stosowany w architekturze Afryki od wieków. *What Is* to interpretacja obecnej, chaotycznej przestrzeni domu – „zamieszkiwania” w metropoliach afrykańskich z betonową, lichą strukturą ścian, na której prezentowane są rzeczywiste fotogramy współczesnych wnętrz. Jest to obraz zapożyczeń z kultury Zachodu w najbardziej pesymistycznym kształcie. *What Can Be* jest kulminacją instalacji ze spokojną, ciepłą przestrzenią, ukazującą wernakularne podejście do architektury, z zakrzywionymi glinianymi ścianami i drewnianym sufitem, który zdaje się nas otaczać, „[...] zachęcając odwiedzających do zatrzymania się i zanurzenia się w architekturze, która wydaje się jednocześnie znajoma i niepodobna do niczego, czego doświadczyli wcześniej”⁶.

Oglądając instalację, jesteśmy świadkami eksperymentu, w którym tradycyjna architektura może być starannie spleciona z potrzebami współczesnego świata. Estetyka i ukłon w kierunku tradycji to nie jedyne przesłania instalacji – architekt odwołuje się również do architektury zrównoważonego rozwoju i podaje kierunek dla architektury na terenie Afryki, tworzonej oddolnie wspólnymi siłami jej mieszkańców. Instalacja Kéré skłania do twórczego myślenia według reguł współczesnego, krytycznego regionalizmu, który bazuje na dawnej wiedzy budowlanej, podpowiadającej racjonalne rozwiązania. Rozwiązania te byłyby niemożliwe, gdyby nie osobiste zaangażowanie architekta i współpraca z członkami lokalnej społeczności, na każdym – co podkreśla Kéré – etapie projektu.

afrykańskiej przez technokulturę i fantastykę spekulatywną, obejmując szereg mediów i artystów, których łączy zainteresowanie wyobrażaniem sobie innej przyszłości czarnej społeczności w Afryce (traktowanej w zupełnie inny sposób niż dotychczas; Lisa Yaszek określa to jako *black future*) wynikającej z doświadczeń afrodiasporycznych. Opracowanie na podstawie: L. Yaszek, *Afrofuturism, Science Fiction, and the History of the Future*, „Journal of the Research Group on Socialism and Democracy”, <https://web.archive.org/web/20110626153716/http://sdonline.org/42/afrofuturism-science-fiction-and-the-history-of-the-future> [dostęp: 5.12.2024].

⁵ Kéré Architecture, *Counteract*, <https://www.kerearchitecture.com/work/knowledge/counteract> [dostęp: 25.09.2024]. Tłum. K.B.-P.

⁶ *Ibidem*. Tłum. K.B.-P.

Credo

Życiorys Kéré⁷ jest obrazem ciągłego procesu poszukiwania innowacyjnych, prośrodowiskowych rozwiązań architektonicznych, ale też pewnego rodzaju asumptem do odrodzenia środowisk społecznych – wspólnotowych, charakterystycznych dla regionu afrykańskiego w celu racjonalnego i demokratycznego procesu tworzenia lokalnej architektury i nowych technologii opartych na tradycyjnych rozwiązaniach adekwatnych do klimatu i obszaru. Pragmatyczne podejście do architektury i rozwiązywania problemów projektowych jest ściśle związane z jego sposobem obserwacji zjawisk. Wnikliwa ocena kontekstu przełożona na oryginalny język architektury przyniosła Kéré szereg nagród architektonicznych, łącznie z Nagrodą Pritzкера w dziedzinie architektury, przyznaną mu w 2022 r. jako pierwszemu rodowitemu Afrykaninowi⁸. Jury pod przewodnictwem Alejandro Araveny doceniło twórczość architekta przede wszystkim za: „wrażliwość kulturową nie tylko zapewniającą sprawiedliwość społeczną i środowiskową, ale kierowanie całym procesem w świadomości,

⁷ Diébédó Francis Kéré urodził się 10 kwietnia 1965 r. w wiosce Gando (Burkina Faso), którą jako siedmiolatek opuścił ze względu na brak możliwości edukacji, i jako pierwsze dziecko z wioski rozpoczął naukę w mieście Tenkodogo. Doświadczenia z tego etapu edukacji odcisnęły wyraźne piętno na jego twórczości. Wspomnienie źle oświetlanej, ciasnej salki o betonowej konstrukcji, z ekstremalnymi warunkami termicznymi skierowało go „ku rozwiązaniom, które priorytetowo traktują komfort przestrzeni, wykorzystując skuteczne oświetlenie i wdrażając strategię łagodzenia efektu ciepła słonecznego”, Y. Park, L.-Y. Sung, *The Regenerative Characteristics of Diébédó Francis Kéré's Architecture Examined from Steve A. Moore's Perspective on Regenerative Regionalism*, „KIEAE Journal” 2024, vol. 24, no. 2, s. 8, <https://doi.org/10.12813/kieae.2024.24.2.005>. W 1985 r. po zakończeniu nauki stolarstwa w Burkina Faso otrzymał stypendium Carl Duisberg Society i wyjechał do Niemiec, gdzie ukończył szkołę średnią i studia architektoniczne na Technische Universität w Berlinie. To tam zrodził się pomysł wybudowania szkoły w rodzinnej wiosce. Kéré rozpoczął działania od powołania w 1998 r. stowarzyszenia Schulbausteine für Gando (obecnie Kéré Foundation e.V.), aby sfinansować jej budowę. Projekt szkoły był jednocześnie pracą dyplomową Kéré, obronioną w 2004 r. W 2005 r. powołana została pracownia Kéré Architecture, która rozpoczęła projektowanie placówek edukacyjnych i medycznych w różnych regionach Afryki, obejmujących Burkina Faso, Kenię, Mozambik i Ugandę. Jednocześnie różnorodne projekty Kéré i instalacje architektoniczne prezentowane były w Niemczech, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Od czasu ukończenia studiów, oprócz praktyki architektonicznej w biurze Kéré Architecture, architekt zajmuje się nauczaniem. Był wykładowcą w wielu architektonicznych uczelniach w Europie i Stanach Zjednoczonych; w 2021 r. objął stanowisko profesora gościnnego na Uniwersytecie Bauhaus w Weimarze w Niemczech.

⁸ Diébédó Francis Kéré za swoją twórczość został uhonorowany wieloma odznaczeniami, m.in.: Aga Khan Award for Architecture (2004), Global Award for Sustainable Architecture (2009), Swiss Architectural Award (2010), Marcus Prize for Architecture (2011), Gold Regional Holcim Awards 2011, Africa Middle East, Global Holcim Awards 2012, Schelling Architecture Award (2014), Kenneth Hudson Award for European Museum of the Year (2015), American Academy of Arts & Letters Arnold W. Brunner Memorial Prize (2017), Prince Claus Laureate Award (2017), Thomas Jefferson Medal in Architecture (2021), Pritzker Architecture Prize (2022).

że jest to droga do legitymizacji budynku w społeczności. [Kéré – K.B.-P.] Wie od wewnątrz, że architektura nie dotyczy obiektu, ale celu; nie produktu, ale procesu”⁹.

Zaangażowanie i budowanie świadomości lokalnej społeczności architekt uważa za jeden z najważniejszych czynników przynależności do miejsca oraz stosowania nowatorskich sposobów kształtowania architektury bazującej na rodzimych materiałach i technikach, co jest charakterystyczne dla jego architektonicznych interwencji i wpisuje się w pojęcie *ubuntu*¹⁰.

Proces projektowania kolektywnego Kéré wypracował w najwcześniejszych latach edukacji, opartej na pomocy i wsparciu rodziny oraz miejscowej społeczności. Jego inteligencja, głęboka empatia i poczucie przynależności do lokalnej wspólnoty pozwoliły na unikatowe rozwiązania projektowe, ale także ukształtowały podejście do procesu projektowania. Kéré jasno sformułował zasadę działania autorskiej pracowni:

[...] **lokalnie i partycypacyjnie**, uczymy się i reagujemy na kontekst każdego projektu oraz umieszczamy użytkowników projektu w centrum procesu projektowania, aby zadać właściwe pytania. Następnie czerpiemy z naszego dziedzictwa kreatywności i pomysłowości, aby odpowiedzieć **zrównoważonymi** rozwiązaniami, które projektują wizję **afrofuturystyczną**, odrzucając dominujące normy, aby ustanowić własne precedensy¹¹ [wyróżnienia za oryginałem – K.B.-P.].

Lokalność rozumiana jest jako wielowarstwowa tradycja ściśle powiązana z praktykami budowlanymi miejsca. Wiedzę na temat tradycji Kéré czerpie od miejscowych konsultantów i rzemieślników posługujących się umiejętnościami i posiadających specjalistyczną wiedzę w zakresie lokalnych technik budowlanych. Dzięki zrozumieniu tych zasobów i technik oraz doświadczeniom z wcześniejszych projektów każdy z nowych budynków jest mocno osadzony w konkretnym miejscu i kontekście.

Partycypacja, a więc uczestnictwo lokalnej społeczności w procesie powstawiania projektu, jest zasadnicza w procesie projektowym. Uczestnictwo może odbywać się na każdym etapie projektowania, od inicjatywy, pomysłu przez kształtowanie projektu (wnosząc wiedzę uczestników na temat specyfiki miejsca czy praktyk rzemieślniczych). Partycypacja może być

⁹ The Pritzker Architecture Prize, *Diébédo Francis Kéré, Jury citation*, <https://www.pritzker-prize.com/laureates/diebedo-francis-kere#laureate-page-2441> [dostęp: 5.10.2024]. Tłum. K.B.-P.

¹⁰ *Ubuntu* to pojęcie odnoszące się do filozofii systemów wartości społecznych, fizycznych i duchowych Afryki, ceniących m.in. działania kolektywne bardziej niż działania indywidualne. Definicję pojęcia *ubuntu* określa m.in. C.B.N. Gade, *What is Ubuntu? Different Interpretations among South Africans of African Descent*, „South African Journal of Philosophy” 2012, vol. 31 3, s. 484–503, <https://doi.org/10.1080/02580136.2012.10751789>.

¹¹ Kéré Architecture, *Our Expertise*, <https://www.kerearchitecture.com/expertise> [dostęp: 25.09.2024]. Tłum. K.B.-P.

formalna i nieformalna, od planowania, przez budowę, po użytkowanie przestrzeni i ewentualne korekty – zmiany wynikające z użytkowania.

Zrównoważone rozwiązania to pojęcie złożone, odnoszące się nie tylko do ekologii, ale także do społecznych i ekonomicznych aspektów zrównoważonego rozwoju. Świadome podejście do projektowania obejmuje złożoność wyborów i kompromisy, co w konsekwencji pozwala na podjęcie świadomych decyzji zarówno w trakcie projektowania, budowy, jak i użytkowania przyszłego budynku.

W ujęciu Kéré afrofuturyzm to podjęcie badań dotyczących tego, w jaki sposób może on stać się świadomą praktyką projektową opartą na prawdziwej tradycji, a nie tylko utopijną wizją.

Lokalność a materiały i technologie

Charakterystyczne dla Kéré jest holistyczne podejście do procesu projektowania. Jego pierwsze projekty zlokalizowane były w jego rodzinnej wiosce, a doświadczenia płynące z tych realizacji wpłynęły na przyszłą metodę pracy Kéré. Jedną z podstawowych kwestii, którą należało rozwiązać podczas procesu projektowego, były zagadnienia technologicznie związane z zapewnieniem komfortu termicznego.

Odpowiedzią na ten problem była obserwacja i znajomość zjawisk przyrodniczych, zgłębienie wiedzy dotyczącej tradycyjnych rozwiązań budowlanych, zapomnianych i wypartych przez taną technologię budowlaną spoza kontynentu, i wykorzystanie lokalnych materiałów budowlanych. Podejście architekta w żaden sposób nie jest sentymentalne i odtwórcze. Kéré stawia na rozwiązania innowacyjne i eksperymentalne, bazujące na lokalnych i tradycyjnych materiałach, jednocześnie optymalizując i doskonaląc je zarówno pod kątem składu, jak i technik budowy.

Problematyka zapewnienia komfortu termicznego dotyczy przede wszystkim przegród pionowych (ścian) i poziomych (dachów). Do konstrukcji ścian architekt stosuje naturalne materiały: glinę i glinę modyfikowaną, kamień laterytu lub kamień z pobliskich kamieniołomów. Do stworzenia ażurowej struktury osłaniającej od słońca używa drewna eukaliptusowego (w innych miejscach bambusowego lub sosnowego) lub też ażurowej ceglanej ściany. Konstrukcje dachów są indywidualnie dostosowane do każdego projektu zarówno pod kątem konstrukcji, jak i materiału. Dach pełni kluczową rolę – chroni przed słońcem oraz deszczem, zwłaszcza w kontekście ochrony ścian przed zawilgoceniem, ale również wentyluje i tworzy odpowiednie naświetlenie i atmosferę. Kształty dachów odzwierciedlają kunszt architektoniczny Kéré i jego wiedzę budowlaną.

Cegła

Wśród lokalnych materiałów architekt koncentruje się na glinie, dostępnej w regionie i tradycyjnie stosowanej w budownictwie w Burkina Faso i całej Afryce Subsaharyjskiej. Kéré wykorzystał ją do stworzenia strukturalnie solidnych cegieł, wypracowując hybrydę gliny i cementu, tzw. *blocs (briques) de terre comprimée* (BTC)¹². Cegły tego typu mają wiele zalet: są łatwe w produkcji, kosztują niewiele, posiadają bardzo dobry bilans energetyczny w suchym pustynnym klimacie, a ślad energetyczno-węglowy jest szczególnie korzystny, gdyż są one wytwarzane na miejscu budowy. Pomimo trwałości ściany muszą być chronione przed deszczami. Od 2001 r. architekt zastosował gliniane cegły w kilkunastu realizacjach: szkołach, obiektach edukacyjnych i szpitalach na terenie Burkina Faso i w innych krajach afrykańskich, a ich technologia jest ciągle ulepszana.

Jako pierwsza w tej technologii została zaprojektowana Szkoła Podstawowa w Gando (2001). Założenie rozbudowano o Gando Teachers' Housing (2004) w celu zainteresowania wykwalifikowanych nauczycieli do pracy w szkole podstawowej oraz zapewnienia im domu. Dwa lata po ukończeniu budowy wzrost liczby zapisów do szkoły skłonił wspólnotę wioski do zaplanowania kolejnej rozbudowy (il. 1). W ten sposób powstał projekt Gando Primary School Extension (2006–2008) o powierzchni 380 m², a następnie biblioteki Gando Primary School Library (2010) (il. 2). W kolejnych latach w Burkina Faso powstały m.in.: Naaba Belem Goumma Secondary School (il. 3) o powierzchni 4800 m² łączącej zarówno nowoczesne, jak i wernakularne metody budowy z zastosowaniem pionierskiej techniki budowlanej polegającej na odlewaniu ściany *in-situ* z lokalnej gliny zmieszanej z cementem i kruszywem, Centre for Health and Social Welfare (2012–2014) w Laongo, Burkina Institute of Technology (2020) w Koudougou czy Goethe-Institut Dakar (2018) w Senegal z ażurową ceglana ścianą zewnętrzną. „Ta innowacyjna metoda pozwalała na szybszy proces budowy i większą elastyczność architektoniczną niż tradycyjne cegły gliniane, a jednocześnie jest bardziej zrównoważona i tańsza niż beton”¹³.

¹² BTC to bloki skompresowanej ziemi, rodzaj ceglanego *pisé*, wykonane w prasach, które kompresują mokrą i sproszkowaną ziemię. W celu zwiększenia odporności mechanicznej i wodnej bloków stosuje się dodatek cementu lub wapna. Cegła ta jest suszona na słońcu i nie jest dodatkowo wypalana.

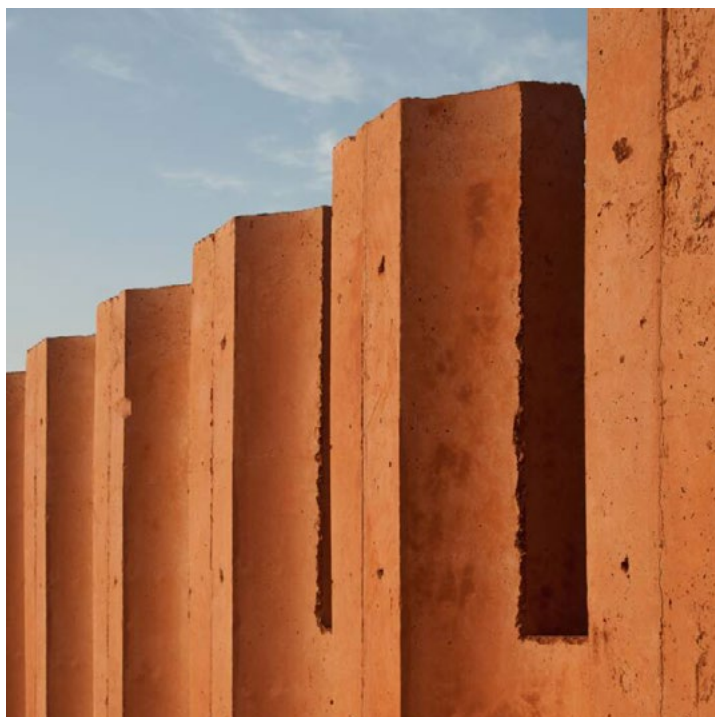
¹³ Kéré Architecture, *Naaba Belem Goumma Secondary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/naaba-belem-goumma-secondary-school> [dostęp: 13.02.2025]. Tłum. K.P.

Ilustracja 1. Gando Primary School, fot. © Erik Jan Owerkerk. Źródło: T. Forde, *Diébedo Francis Kéré Awarded Prince Claus Laureate Award for 2017*, ArchDaily, 11.09.2017, <https://www.archdaily.com/879317/diebedo-francis-kere-awarded-prince-claus-laureate-award-for-2017> [dostęp: 25.03.2025].

Ilustracja 2. Gando Primary School Extension, fot. Jan Ouwerkerk. Źródło: A. Frearson, *Key projects by Serpentine Pavilion architect Diébedo Francis Kéré*, Dezeen, 21.02.2017, <https://www.dezeen.com/2017/02/21/key-projects-serpentine-pavilion-architect-diebedo-francis-kere> [dostęp: 25.03.2025].

Ilustracja 3. Naaba Belem Goumma Secondary School, fot. Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *Naaba Belem Goumma Secondary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/naaba-belem-goumma-secondary-school> [dostęp: 13.02.2025].

Ilustracja 4. SKF-RTL Children Learning Centre, fot. Jaime Herraiz for Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *SKF-RTL Children Learning, Centre*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/skf-rtl-children-learning-centre> [dostęp: 25.03.2025].

W Kenii w Nyang'oma Kogelo Kéré zaprojektował SKF-RTL Children Learning Centre (2016–2020), gdzie ściany wykonano z cegieł ze sprężonej ziemi wytwarzanych bezpośrednio na miejscu, ułożonych w łukową ścianę (il. 4). Ceglana ścianę poprzetykano otworami i wyposażono w bambusowe panele z bali, które wpuszczają filtrowane światło i chłodną bryzę do przestrzeni klas. W Mali, w Mopti, w ramach większego programu rewitalizacji sponsorowanego przez Aga Khan Trust for Culture (AKTC) zbudowano Centre for Earth Architecture (2010) – przestrzenie wystawiennicze i obiekty edukacyjne promują dziedzictwo regionu, którym jest tradycyjna architektura wernakularna, dopełniając założenie i są wizytówką technik budowlanych z gliny.

Kamień

Innym rozwiązaniem technologicznym jest budowa ścian z lokalnie pozyskiwanego kamienia laterytowego. Obok gliny jest on tradycyjnym materiałem budowlanym stosowanym w Afryce, wydobywanym z głębi ziemi; można go łatwo ciąć i uformować w cegły, które następnie pozostawia się na słońcu do utwardzenia. Materiał ten stanowi doskonałe źródło masy termicznej, pochłaniającej w ciągu dnia ciepło i emitując je w nocy. Kamień ma strukturę porowatą i głęboki czerwony kolor. Kéré zastosował ten budulec w miejscach, gdzie jego złoża były najbliżej budowy, w okolicach miejscowości Koudougou w Burkina Faso w dwóch obiektach: Lycée Schorge (2014–2016) i Noomdo Orphanage (2013–2016) – kompleksu składającego się z czterech jednostek mieszkalnych dla dzieci, budynku administracyjnego, zacienionej jadalni na świeżym powietrzu i warsztatu (il. 5).

Kolejnym przykładem zastosowania kamienia jest Startup Lions Campus (2019–2021) w Turkana County w Kenii. Kampus technologii informacyjnych i komunikacyjnych został zbudowany z lokalnego kamienia wydobywanego w pobliskim kamieniołomie i wyjątkowo jak na twórczość Kéré wykończony tynkiem w kolorze otaczającego krajobrazu. Obiekt posiada oryginalny kształt wzorowany na kopcach termitów. Wysokie wieże wentylacyjne zaprojektowano tak, aby naturalnie chłodzić główne przestrzenie robocze. Przez odprowadzenie ciepłego powietrza w górę, świeże powietrze dostaje się do wnętrza przez specjalne otwory na niskim poziomie. Projekt jest mocno osadzony w kontekście wyjątkowego miejsca w krajobrazie (il. 6).

Ilustracja 5. Noomdo Orphanage, fot. Iwan Baan. Źródło: Kéré Architecture, *Noomdo Orphanage*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/noomdo-orphanage> [dostęp: 25.03.2025].

Ilustracja 6. Startup Lions Campus, fot. Kinan Deeb for Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *Startup Lions Campus*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/startup-lions-campus> [dostęp: 25.03.2025].

Drewno

Drzewo eukaliptusowe jest jednym z najczęściej występujących drzew inwazyjnych w Afryce, wypierających lokalne gatunki. Plantacje eukaliptusa przynoszą znaczne korzyści społeczno-ekonomiczne, jednak ich krytycy zwracają uwagę, że wegetacja eukaliptusów skutkuje zmianą lokalnego klimatu. Wynika to z ich bardzo wysokiego wskaźnika ewapotranspiracji (proces parowania terenowego), który odprowadza wodę z gleby, prowadząc do niższego poziomu wodnego, co skutkuje suszą i wysychaniem gruntów¹⁴. Drzewa eukaliptusowe były chętnie sadzone w Burkina Faso w celu zwalczania wylesiania, ale dziś są krytykowane, ponieważ zapewniają mało cienia i pochłaniają wilgoć z gleby. Skutecznym sposobem walki z pustynnieniem jest wykorzystanie eukaliptusa do budowy i zastąpienie ściętych drzew rodzimymi gatunkami¹⁵. Kéré wpisuje się w ten trend.

Prototypowym budynkiem, w którym architekt zaprojektował rozwiązania z drewna eukaliptusowego, była Gando Primary School Library z drewnianym sklepieniem. Od tego czasu ten rodzaj drewna stał się charakterystycznym dla kilku późniejszych projektów Kéré, m.in. Centre for Health and Social Welfare, gdzie drewno eukaliptusowe zostało zastosowane do pokrycia deskowania nadwieszzonego dachu w atrium (il. 7).

Najciekawsze jednak rozwiązanie z drewna eukaliptusowego znajduje się w Lycée Schorge. Walory drewna, takie jak jego odporność na czynniki atmosferyczne i atrakcyjny srebrzysty połysk, zostały wykorzystane do stworzenia półprzezroczystej drugiej fasady zewnętrznej. „[...] fasada ta [...] otula sale lekcyjne jak przezroczysta tkanina i tworzy różnorodne zacienione przestrzenie pośrednie między korytarzem szkoły a salami lekcyjnymi, w których uczniowie mogą przebywać między zajęciami. Organiczne, pionowe elementy tworzą tam oszałamiającą grę światła”¹⁶ (il. 8).

W kulturze afrykańskiej drzewo ma również symboliczne znaczenie i związane jest ze zwyczajem *palaver* – rodzajem spotkań w celu tworzenia lub utrzymywania więzi społecznych. Miejsce, gdzie odbywają się spotkania, jest przeważnie przestrzeń pod drzewem – zwykle baobabem – lub w specjalnym budynku przeznaczonym do tego celu. W Mali tego rodzaju budynek nosi nazwę *toguna* i jest nisko zadaszoną przestrzenią przeznaczoną do spotkań mężczyzn. Kéré zainspirował się tą formą budynku podczas projektowania Tippet Rise Art Center w południowo-środkowej Montanie. W lipcu 2019 r. nowa struktura została otwarta dla publiczności jako artystyczna przestrzeń spotkań w otwartym

¹⁴ *Eucalyptus in EAST Africa, The Socio-economic and Environmental Issues*, FAO Sub-regional Office Eastern Africa, Addis Ababa, March 2009, <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/3a7de687-676f-457c-9031-1cc8767e56e5/content> [dostęp: 5.10.2024].

¹⁵ *Ibidem*; Kéré Architecture, *Counteract*, op. cit.

¹⁶ Kéré Architecture, *Lycée Schorge*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/lycee-schorge> [dostęp: 13.02.2025]. Tłum. K.B.-P.

krajobrazie. Projekt Xylem wykonany jest z drewna sosnowego, lokalnie pozyskiwanego przez przycinanie, co ratuje lasy przed pasożytniczymi szkodnikami. Instalacja oparta jest na modułowej sześciokątnej strukturze ze stali, wspartej na siedmiu stalowych kolumnach. Jest masywnym, niskopoziomowym schronieniem z drewna i słomy, które zapewnia ochronę przed słońcem, jednocześnie umożliwiając wentylację. W pawilonie światło słoneczne przenika przez pionowe kłody, tworząc miękką grę światła i cienia na krzywoliniowych siedzeniach i polerowanej betonowej okrągłej platformie poniżej (il. 9).

Ilustracja 7. Centre for Health and Social Welfare, fot. Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *Centre for Health and Social Welfare*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/centre-for-health-and-social-welfare> [dostęp: 25.03.2025].

Ilustracja 8. Lycée Schorge, fot. Andrea Maretto for Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *Lycée Schorge*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/lycee-schorge> [dostęp: 13.02.2025].

Ilustracja 9. Xylem, fot. Iwan Baan. Źródło: Kéré Architecture, *Xylem*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/xylem> [dostęp: 25.03.2025].

Rozwiązania dachowe

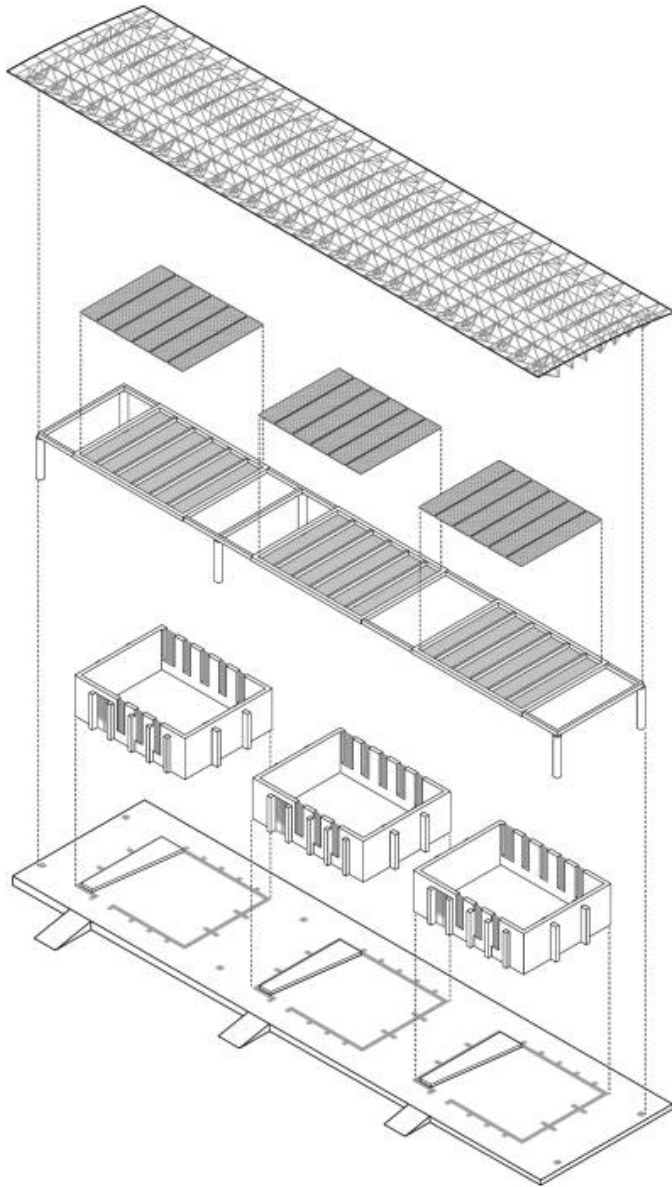
Podstawowym zadaniem dachów w regionie Afryki jest zapewnienie komfortu termicznego. Różnice temperatur w ciągu dnia, słońce, wysoka wilgotność i wiatry wymuszają zapewnienie odpowiedniej ochrony energetycznej i wentylacji. Kéré poddaje analizie warunki atmosferyczne i eksperymentuje z tradycyjnymi technikami, wykorzystując naturalny ruch powietrza i unikając wspomagania się energią elektryczną, jednocześnie formując kształt dachu w rzeźbiarski sposób.

Do jednych z pierwszych rozwiązań projektowanych, równoległe z eksperymentalną szkołą w Gando, należy Dano Secondary School (2006–2007) w Dano (Burkina Faso). Architekt skupił się na zapewnieniu światła do wnętrza klas i dobrej wentylacji. Temu rozwiązaniu służy odwrócone sklepienie nad klasami wykonane z kształtek gipsowych, rozpraszające pośrednie światło słoneczne, aby rozjaśnić przestrzeń bez podnoszenia jej temperatury. Między modułowymi elementami wprowadzono szczeliny, umożliwiając gorącemu powietrzu przemieszczanie się w górę. Elegancka konstrukcja kratownicy podtrzymuje falisty metalowy dach, a mocne wysunięcie w połączeniu z orientacją wschód–zachód budynku pomaga zmniejszyć wpływ bezpośredniego światła słonecznego do wnętrza (il. 10).

Ilustracja 10. Dano Secondary School, fot. Erik-Jan Ouwerkerk. Źródło: Kéré Architecture, *Dano Secondary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/dano-secondary-school> [dostęp: 25.03.2025].

W eksperymentalnej rozbudowie Gando Primary School Extension Kéré modeluje nowe rozwiązania pod względem estetyki i ochrony termicznej, dodając do konstrukcji ceglany sklepiony sufit, którego zadaniem jest lepsza izolacja. Sklepienia umożliwiają przepływ gorącego powietrza w górę przez zintegrowane szczeliny wentylacyjne. Falisty metalowy dach podtrzymywany jest przez misternie ukształtowaną kratownicę, nadając budynkowi delikatności i finezji (il. 11, 12).

Ilustracja 11. Aksonometria Gando Primary School. Źródło: Kéré Architecture, *Gando Primary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/gando-primary-school-3> [dostęp: 25.03.2025].

Noomdo Orphanage, Léo Doctors' Housing (2016–2018) w Léo (Burkina Faso) oraz malijskie Centre for Earth Architecture charakteryzują się podobnymi rozwiązaniami: mają podwójny dach z ceglanym sklepieniem nad klasami i rozpościerającym się powyżej „baldachimem” mocno wysuniętym poza ściany

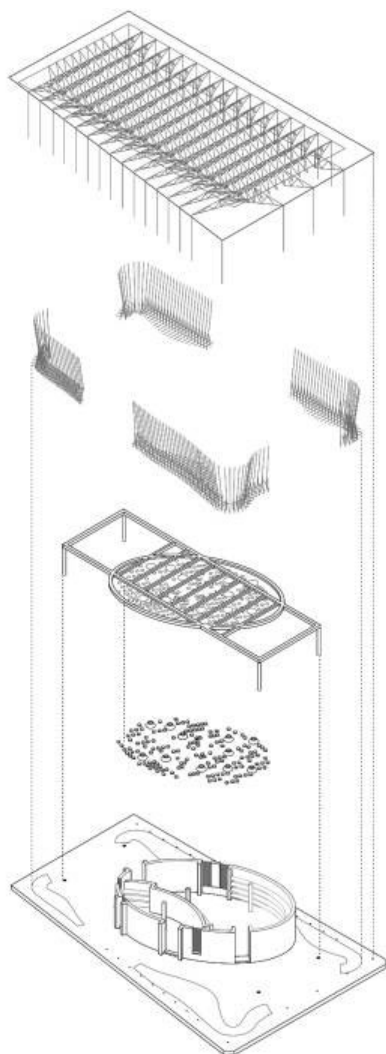
budynku, co pozwala na odprowadzenie gorącego powietrza na zewnątrz oraz stworzenie dodatkowego podcienia.

Każda z tych realizacji ze względu na zindywidualizowany kształt różni się od siebie wizualnie, lecz sama zasada swobodnej wentylacji sprawdza się w tym klimacie. Nachylenie dachu Kéré często oblicza tak, by deszczówka kierowana była do zbiornika wodnego używanego do nawadniania terenu. W SKF-RTL Children Learning Centre (architekt działa na zasadzie kontrastu, wprowadzając płynne formy planu, które łączy z odważnymi liniami podwyższonego dachu w kształcie motyla. Stalowy baldachim zapewnia duży cień, jednocześnie pozwalając na cyrkulację powietrza w całej konstrukcji, co skutkuje komfortowym klimatem we wnętrzu. Dach jest nadwieszony poza obrys budynku tworząc obszerny zacieniony podcień.

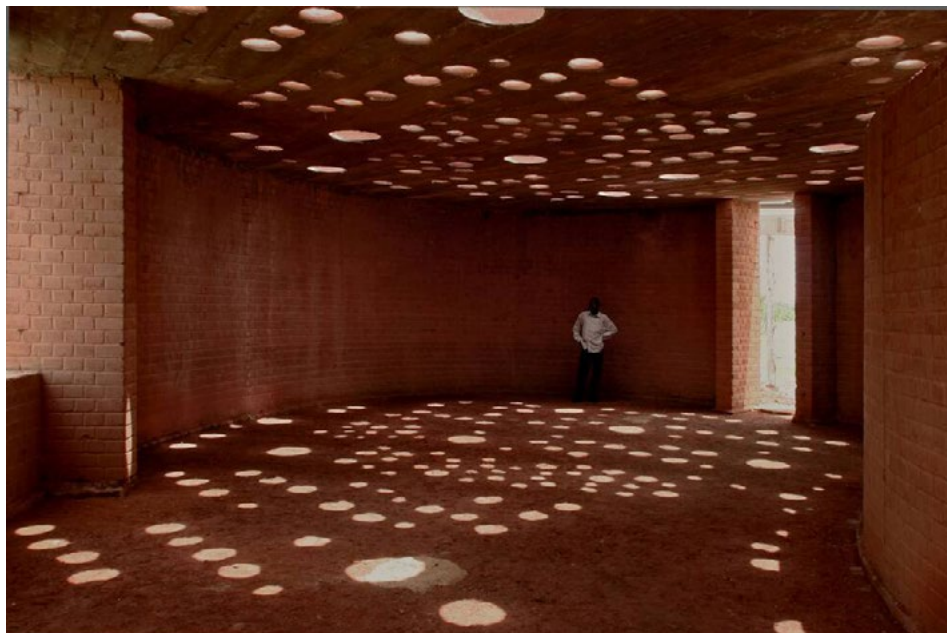
Do jednego z najciekawszych rozwiązań architektonicznych dachów pod względem wizualnym, zaprojektowanych przez Kéré, należy Gando Primary School Library w eksperymentalnym edukacyjnym założeniu. Sufit budynku ma unikatową konstrukcję, wykonaną z lokalnych glinianych garnków przeciętych na pół, na których odlewana jest betonowa płyta. Okrągłe otwory filtrują naturalne światła do wnętrza, tworząc dynamiczny wzór. Nad sufitem znajduje się nadwieszony dach o konstrukcji stalowej z blachy falistej, z poliwęglanem zabezpieczającym otwory (il. 13, 14).

Ilustracja 12. Gando Primary School, fot. Kéré Architecture. Źródło: *ibidem*.

Ilustracja 13. Aksonometria Gando Primary School Library. Źródło: Kéré Architecture, *Gando Primary School Library*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/gando-primary-school-library> [dostęp: 25.03.2025].

Ilustracja 14. Gando Primary School Library, fot. Kéré Architecture. Źródło: *ibidem*.

Partycypacja – podstawowa metoda procesu budowy

Architektura dała nam narzędzie do kształtowania ludzkich potrzeb i marzeń¹⁷.

Architektura to proces, zbiorowe przedsięwzięcie¹⁸.

Kéré w wywiadach, prezentacjach i w akademickiej działalności wielokrotnie wskazywał na udział i zaangażowanie lokalnych społeczności w całym procesie projektowo-budowlano-użytkowym. Od początku jego praktyki architektoniczno-budowlanej skupiającej się na obiektach edukacyjnych w Afryce metoda ta była jedyną, która pozwalała na osiągnięcie wyznaczonych celów. Do ich realizacji Kéré powołał w czasach studenckich organizację non-profit Schulbausteine für Gando, której celem było zbieranie środków na sfinansowanie budowy szkoły w Gando. Obecnie organizacja działa pod nazwą Kéré Foundation i ściśle współpracuje z pracownią Kéré Architecture GmbH. Pracownia jako dewizę swojej aktywności przyjmuje dwa równorzędne aspekty: projektowanie i zaangażowanie społeczne.

¹⁷ Kere Architecture, <https://www.kerearchitecture.com> [dostęp: 13.02.2025]. Tłum. K.B.-P.

¹⁸ Kere Foundation, *Collaboration*, <https://www.kerefoundation.com/en/practices/collaboration> [dostęp: 13.02.2025]. Tłum. K.B.-P.

Architekt podkreśla, że zaangażowanie mieszkańców w budowę pierwszej szkoły nie byłoby możliwe, gdyby nie indywidualne rozmowy ze starszą wioską, a także przekonanie obydwu grup do celowości inwestycji i do wspólnej pracy przy wznoszeniu obiektu, opartej na tradycyjnej technice budowlanej związanej z regionem. Kluczem do sukcesu podtrzymania inicjatywy było odwołanie się do przeszłości, tradycji i tych elementów kultury, które jednoczą i pozwalają tworzyć wspólny cel. Małgorzata Kądziała i Anna Rynkowska-Sasche dowodzą, że te zabiegi są charakterystyczne właśnie dla filozofii *ubuntu*, opartej na „kulturze percepcji sensorycznej”. Autorki podkreślają:

Francis D. Kéré wykorzystał tradycyjną wiedzę generowaną przez praktyki kulturowe, aby wprowadzić innowacyjne techniki, które zostały dostosowane do lokalnych warunków i zaakceptowane przez lokalną społeczność. Pozwoliło to zachować jej tożsamość i integralność. Nie byłoby to możliwe bez akceptacji i wcześniejszej interpretacji/adaptacji doświadczeń zmysłowych członków społeczności ujawniających pamięć kulturową¹⁹.

Architekt wykształcił całe pokolenia (ok. 1000 osób), które zaangażowane są m.in. w produkcję cegieł glinianych, budowę konstrukcji stalowych i wznoszenie budynków. Dzięki temu osoby te mogą być niezależne finansowo i nie są zmuszone do emigracji.

Wymienione w części analitycznej obiekty w większości zbudowane zostały przez wyszkolonych na miejscu pracowników, którzy opanowali sztukę rzemiosła murarskiego, stolarstwa, produkcji cegieł. W Gando Primary School Library – czyli w przestrzeni wspólnej dla wszystkich mieszkańców Gando, a także uczniów i nauczycieli, eksperymentalny sufit z przepołowionych garnków był dziełem zbiorowym całej wioski, od garncarzy po murarzy. Efekt pracy był dumą całej społeczności. Nischolan Pillay i Yashaen Luckan w swoich badaniach podkreślają fenomen działań Kéré dla zapobiegania ubóstwu w Afryce:

Ubóstwo jest kolejnym poważnym problemem na obszarach wiejskich. Brak infrastruktury jest czynnikiem przyczyniającym się do pogorszenia koniunktury gospodarczej na obszarach wiejskich; po prostu nie ma miejsca na działalność gospodarczą. [...] Opierając się na precedensie szkoły Gando, społeczność dzięki wsparciu Kéré była w stanie wygenerować gospodarkę nie tylko dzięki zbudowanym szkołom i innej infrastrukturze, ale także dzięki zdobytym umiejętnościom²⁰.

¹⁹ M. Kądziała, A. Rynkowska-Sachse, *Re-discovering the African philosophy of the architecture through the other/other's lens. European-based considerations*, May 2014, https://www.researchgate.net/publication/370954468_Re-discovering_the_African_philosophy_of_the_architecture_through_the_otherother's_lens_European-based_considerations [dostęp: 7.12.2024]. Tłum. K.B.-P.

²⁰ N. Pillay, Y. Luckan, *The rural school as a place for sustainable community development*, Conference: Sustainable Urbanisation at Port Elizabeth, May 2019, paper 58, s. 350, https://www.researchgate.net/publication/344624811_The_rural_school_as_a_place_for_sustainable_community_development [dostęp: 7.12.2024].

Autorzy, odnosząc się do pozytywnych wniosków wymienionych powyżej, potwierdzają, że inwestycje w rozwój infrastruktury będą stymulować i promować zrównoważony rozwój gospodarczy społeczności wiejskich.

Ciekawą opinię na partycypację społeczną z punktu widzenia ewoluującej stylistyki architektonicznej przedstawili Youngseo Park i Lee-Yong Sung w artykule *The Regenerative Characteristics of Diébédó Francis Kéré's Architecture Examined from Steve A. Moore's Perspective on Regenerative Regionalism*. Klasyfikują oni architekturę Kéré w nurcie „regionalizmu regeneracyjnego”, pojęcia wprowadzonego przez Stevena A. Moore'a w 2005 r. jako kontynuację pojęcia regionalizmu krytycznego Kennetha Framptona, podnosząc tym samym archaiczny „modernistyczny” wydźwięk jego klasyfikacji.

W koncepcji Moore'a pojęcie „architektura regionalna” powinno zostać zaktualizowane przez praktyki dostosowane do współczesnych okoliczności przez regeneracyjną i zrównoważoną architekturę. Podejście to polega na „[...] połączeniu między elementami ludzkimi i nieludzkimi, przez integrację ludzkiego systemu z naturalnym charakterem regionu, poprawiając w ten sposób jakość życia mieszkańców przez regeneracyjną architekturę regionalną”²¹. Wspomniane praktyki Moore przedstawia w ośmiu punktach architektury regeneracyjnej (tabela 1).

Tabela 1. Osiem punktów architektury regeneracyjnej według teorii Stevena A. Moore'a

Nr	Treść	Zrównoważenie ekologiczne			
		Refleksja oraz ulepszanie codziennego życia			
		Partycypacja społeczna			
1	Architektura regeneracyjna tak konstruuje otoczenie społeczne, by tworzyć technologie regeneracyjne w sposób racjonalny i wspólnotowy dla ludzi, zwierząt i roślin zasiedlających dane miejsce.	⊗			
2	Aby uczestniczyć w wielopoziomowej historii miejsca, architektura regeneracyjna powinna utożsamiać się z potrzebami mieszkańców i odzwierciedlać codzienne życie lokalnej społeczności.	○	⊗	○	
3	Architektura regeneracyjna kładzie nacisk na czynności w obrębie działań ekologicznych, które powinny być oparte na zintegrowanych aktywnościach kulturowych i społecznych na rzecz budownictwa ekologicznego.	○		⊗	
4	Architektura regeneracyjna opiera się na technologiach, które ukazują sposób ich działania, aby poszerzyć wiedzę miejscowej siły roboczej i podkreślić lokalne warunki ekologiczne.	⊗		⊗	
5	Architektura regeneracyjna będzie budować technologie codziennego życia, angażując obywateli w proces podejmowania decyzji.	⊗		○	
6	Przedkładając odtwarzanie praktyk poprawiających jakość życia nad estetyzowanie, architektura regeneracyjna uznaje, że repetytywne działania budowlane wywierają większy wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa.		⊗	○	

²¹ Y. Park, L.-Y. Sung, *op. cit.*, s. 7. Tłum. K.B.-P.

Nr	Treść	Zrównoważenie ekologiczne			
		Refleksja oraz ulepszanie codziennego życia			
		Partycypacja społeczna			
7	Architektura regeneracyjna umożliwi tworzenie miejsc przez ułatwianie wspólnego, społecznego rozważania warunków ekologicznych danej lokalizacji.				⊗
8	Architektura regeneracyjna preferuje rozwój praktyk poprawiających jakość życia przez tworzenie kluczowych miejsc, które mogą stać się regeneratywne tylko przez tworzenie i odtwarzanie poprawiających jakość życia działań społecznych.		⊗		○

Legenda: ⊗ – bardzo istotny; ○ – istotny

Źródło: Y. Park, L.-Y. Sung, *The Regenerative Characteristics of Diébédó Francis Kéré's Architecture Examined from Steve A. Moore's Perspective on Regenerative Regionalism*, „KIEAE Journal” 2024, vol. 24, no. 2, s. 7, <https://doi.org/10.12813/kieae.2024.24.2.005>. Tłum. K.B.-P.

Badacze poddali analizie siedem obiektów autorstwa Kéré Architecture (w analizie przypadków w niniejszym artykule również przytoczono te przykłady), jednoznacznie podsumowując we wnioskach, że

widoczny udział społeczności w projektach Kéré służy jako godny uwagi przykład praktycznego zastosowania zasad architektury regeneracyjnej. Dzięki takiemu podejściu członkowie społeczności aktywnie przyczyniają się do poprawy regionalnych warunków środowiskowych przy użyciu codziennej technologii w ramach więzi społecznościowych, a tym samym głęboko angażują się w historię budowy miejsca²².

Typologia Moore’a zastosowana przez badaczy rzetelnie systematyzuje problematykę współczesnego podejścia do projektowania opartego na wielopłaszczyznowych aspektach. Podejście Kéré, autorsko wypracowane i stosowane z sukcesem od 20 lat, wpisuje się w ten naukowy wątek.

Zrównoważony rozwój – wspólny cel

Raport Światowej Organizacji Meteorologicznej (WMO) opublikowany we wrześniu 2024 r. wskazuje, że Afryka w najbliższych latach będzie walczyć z coraz poważniejszymi skutkami globalnego ocieplenia.

Pomimo znacznie niższej emisji gazów cieplarnianych niż na innych kontynentach, temperatury w Afryce [zwłaszcza w Afryce Subsaharyjskiej – K.B.-P.] wzrosły szybciej niż wskazywałaby na to globalna średnia. Wiele krajów Afryki musi w związku z tym przeznaczać do 9 proc. budżetu na walkę z ekstremalnymi zjawiskami klimatycznymi. [...] W przypadku Afryki Subsaharyjskiej dostosowanie się do zmieniającego się klimatu będzie kosztować szacunkowo 30–50 mld dolarów rocznie w ciągu

²² *Ibidem*, s. 10. Tłum. K.B.-P.

następnej dekady, zmuszając kraje regionu do inwestowania w państwowe służby meteorologiczne i hydrologiczne oraz do przyspieszenia wdrażania systemów wczesnego ostrzegania przed katastrofami klimatycznymi²³.

Twórczość Kéré jest nacechowana szacunkiem do natury, tradycji regionu i ochrony szeroko pojętego środowiska, co widać w analizowanych przykładach jego prac. Stosowane praktyki budowlane przez wybór lokalnych i ekologicznych materiałów i metod ściśle łączą się z pojęciem zrównoważonego rozwoju. Sposób prowadzenia procesu inwestycyjnego jest również istotny dla minimalizowania wpływu projektowanych budynków na środowisko w celu ochrony i poprawy warunków ekosystemu, zarówno lokalnie, jak i na większą skalę. Udział mieszkańców w procesie jest niezastąpiony, stąd konieczna jest edukacja na każdym poziomie wdrażania projektów. Jednym z przykładów była budowa Gando Primary School, gdzie powstała inicjatywa stworzenia ogrodu, który stał się nie tylko źródłem edukacyjnym dla uczniów, ale także uzupełnił szkolne obiady o świeże produkty. Aby uzupełnić program rolno-inwestycyjny, zaplanowano plantację drzew mango, która przynosi korzyści całej społeczności. W kolejnym projekcie Naaba Belem Goumma Secondary School rozwinięto program rolniczo-krajobrazowy i podjęto ambitny projekt kształtowania krajobrazu. Kampus, który obecnie jest w budowie, będzie otoczony tarasami obsadzonymi rodzimymi gatunkami drzew i roślinnością. Poprawi to mikroklimat kampusu, jednocześnie pomagając zapobiec pustynnieniu. Każdy z obiektów wyposażony jest w podziemny zbiornik, który zbiera wodę deszczową do wykorzystania w porze suchej. Architekt podkreśla, że pragmatyczne rozwiązania dla budownictwa oparte na lokalnych materiałach i skutecznych programach proekologicznych mogą być rozwiązaniem w walce ze zmianami klimatycznymi na większą skalę.

Obawy co do przyszłości Afryki wzbudzają w Kéré wzmożony konsumpcjonizm i migracja do większych miast, które obecnie nie posiadają wystarczającej infrastruktury, by zapewnić komfortowe warunki do życia. Kéré podkreśla, że jest to problem, nad którym trzeba się pochylić²⁴. Pillay i Luckan w swoich badaniach podkreślają rolę i sposób elastycznego projektowania szkół jako ośrodka społeczno-twórczego, zapobiegającego migracjom mieszkańców wsi, zapewniającego wiele możliwości aktywności.

Szkołę wiejską można postrzegać jako centrum *quasi*-społeczności. Szkoły na obszarach wiejskich odgrywają różne role. Szkoła może pełnić swoją podstawową funkcję jako szkoła lub jako wielofunkcyjne centrum, takie jak biblioteka, klinika, centrum

²³ wal/ fit/, *Kraje afrykańskie wydają coraz więcej na walkę ze zmianami klimatu*, zielonagospodarka.pl, 3.09.2024, <https://zielonagospodarka.pl/kraje-afrykanskie-wydaja-coraz-wiecej-na-walke-ze-zmianami-klimatu-17614> [dostęp: 28.09.2024].

²⁴ L. Lacina, L. Markovitz, *How a pioneering architect faced rejection – and used design to drive social change and sustainability*, World Economic Forum, 6.10.2022, <https://www.weforum.org/stories/2022/10/francis-kere-pritzker-prize-architecture-social-change-sustainability> [dostęp: 15.09.2024].

edukacji dorosłych, miejsce pracy lub miejsce do głosowania. Jest to zbudowane miejsce, które ułatwia różne działania społeczności²⁵.

Autorzy określają zasady projektowania szkół wiejskich jako ośrodków *quasi*-społecznościowych. Należą do nich:

- Elastyczna funkcjonalnie przestrzeń w budynkach szkolnych.
- Dziedzińce do nauki, spotkań i zabawy.
- Zrównoważony projekt w kierunku statusu zerowego.
- Przestrzeń do spotkań społeczności, m.in. wielofunkcyjna sala.
- Ogólnodostępne boisko sportowe i inna infrastruktura sportowa.
- Biblioteka i centrum informacyjne; podwójne zastosowanie dla studentów i społeczności.
- Szkolenie rolnicze i przestrzenie do uprawy roślin, dla bezpieczeństwa żywnościowego.
- Warsztaty do szkolenia umiejętności.
- Przestrzenie kulturalne.

Chociaż jest to krótka lista, przestrzenie te są niezbędne dla stabilności społeczno-gospodarczej społeczności wiejskich. Autorzy postulują, że jeśli zastosowana zostanie ta metoda myślenia projektowego, szkoła wiejska może być naprawdę miejscem zrównoważonego rozwoju społeczności²⁶.

Afrofuturyzm – empatyczna wizja przyszłości Afryki według Kéré

Najbardziej trafną definicją pojęcia afrofuturyzmu jest definicja zamieszczona w magazynie Dezeen przez Ekow Eshuna – brytyjskiego pisarza, dziennikarza i kuratora: „afrofuturyzm odnosi się do prac, które na nowo wyobrażają sobie doświadczenie czarnoskórych przez połączenie science fiction, fantasy i historii. Na przykład opowiadając historię transatlantyckiego handlu niewolnikami jako opowieść o porwaniu przez kosmitów”²⁷. To obrazowe przedstawienie pojęcia użytego po raz pierwszy przez pisarza i krytyka Marka Dery’ego w 1993 r., od tamtej pory żywo dyskutowane, przez lata ewoluowało i z czysto pop-literackich zagadnień dotarło do powszechnego użycia także w architekturze.

Dowodem tej ewolucji jest używanie przez Kéré tego pojęcia w kontekście swojej twórczości w wypowiedziach np. dla magazynu „Wired”. Architekt udzielił wywiadu, gdzie wyjaśnia, dlaczego określa swoje nowe projekty jako afrofuturystyczne²⁸ Architekt podkreślił:

²⁵ N. Pillay, Y. Luckan, *op. cit.*, s. 351. Tłum. K.B.-P.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ E. Eshun, *There is a desire among black people to make the world over*, „Dezeen”, 9.04.2018, <https://www.dezeen.com/2018/04/09/ekow-eshun-opinion-afrofuturism-architecture-design> [dostęp: 25.09.2024].

²⁸ K. Johnson, *An Afrofuturist Architect Builds for a Better Future*, „Wired”, 11.04.2023, <https://www.wired.com/story/an-afrofuturist-architect-diebedo-francis-kere-builds-for-a-better-future> [dostęp: 30.04.2024].

Dla mnie afrofuturyzm jest czymś pozytywnym, inspirującym, ale także zbudowanym na oczekiwaniach. To marzenie afrykańskiej młodzieży szukającej wysokiej jakości i czegoś, co odzwierciedla ich kulturę i odpowiada potrzebom ludzi i sprawia, że marzysz, a nie zawsze jesteś zredukowany do nędzy. To coś – może być małe, ale powinno być wygodne. Powinno być dla ciebie przyjemne zarówno dla oczu, jak i dla duszy i mózgu. To coś inspirowanego Afryką²⁹.

Do tego trendu architekt zalicza dwie koncepcje przedstawione podczas Zgromadzeń Narodowych w Beninie i w Burkina Faso. Proponują one rozległe wizje potężnej ingerencji w strukturę miast, kształtujące nowy symbol wolnego afrykańskiego państwa. Na tle wernakularnych rozwiązań znanych z twórczości architekta w małej skali, w porównaniu z proponowanymi rozwiązaniami rzeczywiście wyglądają futurystycznie (il. 15).

Ilustracja 15. Zgromadzenie narodowe w Burkina Faso, wykonanie: Kéré Architecture. Źródło: Kéré Architecture, *Burkina Faso National Assembly*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/burkina-faso-national-assembly> [dostęp: 25.03.2025].

²⁹ *Ibidem*. Tłum. K.B.-P.

Podsumowanie

Analizując realizacje Kéré Architecture – podejście architekta do detali, sposobu budowania koncepcji oraz procesu tworzenia wspólnoty odpowiedzialnej za swoje dzieło, widać jego osobiste podejście do każdej realizacji opierające się na szacunku do tradycji i dziedzictwa kulturowego Afryki.

Realizacje zapewniają komfort pod względem wizualnym, użytkowym, ekonomicznym i przyzwyczajają użytkowników do nowego standardu estetycznego, niekoniecznie importowanego z Zachodu, ale wypracowanego na własnym gruncie. Adedoyin Teriba, architekt specjalizujący się w nowoczesnej i współczesnej architekturze i urbanistyce, koncentrując się na tradycjach Afryki Zachodniej i jej diasporach, określa architekturę Kéré empatyczną³⁰. Empatycznym nazywa

cały proces budowy wszystkich budynków [...] głęboko wykorzystujących tradycje działań społecznych, które są podstawą rolnictwa, inicjacji chłopców i dziewcząt oraz ceremonii w Burkina Faso. Kéré nie tylko wymyślił swoje podejście do budowania. Jego podejście do budowania było raczej logicznym przedłużeniem praktyk, które były bardziej fundamentalne dla warstwy społeczno-kulturowej współczesnego społeczeństwa burkińskiego³¹.

Badacz uważa, że formy, które architekt przejął i przekształcił, nie były formami architektonicznym *per se*, ale miały związek z całym procesem i rozwiązaniami architektonicznymi, a używanie wielowiekowych praktyk w budowie schematów budynków było wyjątkowo architektoniczne³².

Główny wątek partycypacji społecznej świadczący jednoznacznie o społecznych walorach architektury Kéré przewija się we wszystkich kategoriach twórczych. Jest silnie zrośnięty z jego postawą twórczą i wiarą w skuteczność metody stosowanej w państwach afrykańskich. Architekt zdaje sobie sprawę, że w kulturze Zachodu partycypacja społeczna na taką skalę nie byłaby możliwa ze względów ustawodawczych, czasowych i społeczno-kulturowych. Jednak w rzeczywistości afrykańskiej wszystkie omawiane realizacje świadczą o słuszności i sukcesie takiego oddolnego podejścia.

Kéré nie jest jedynym architektem – aktywistą współtworzącym nową architekturę Afryki. Biennale w Wenecji w 2023 r. pokazało cały zastęp architektów (zarówno starszych, do których można zaliczyć już Francisca D. Kéré, Davida Adjaye czy Kunlé Adeyemi, jak i młodsze pokolenie – Mariam Kamarę, Thandi Loewenson czy Sumayyę Vally), których osiągnięcia są widoczne na arenie architektonicznej i w zaangażowaniu w sprawę przyszłości Afryki.

³⁰ A. Teriba, *Buildings Instead of Discourse. Empathy and Modern Architecture in West Africa*, [w:] *Regionalism, Nationalism & Modern Architecture. Proceedings*, CEAA, Porto 2018, s. 443, <https://comum.rcaap.pt/bitstreams/488dc275-46e0-4b5b-995f-35dcd4320956/download> [dostęp: 15.09.2024].

³¹ *Ibidem*. Tłum. K.B.-P.

³² *Ibidem*.

Bibliografia

- African Futures Institutes, *Our Board*, <https://www.africanfuturesinstitute.com/patrons-trustees-and-academic-advisors> [dostęp: 13.02.2025].
- Architetture nei Paesi in via di sviluppo / Needs: Architecture in Developing Countries*, ed. S. Spatro, 2. edizione, revised edition, LetteraVentidue, Siracusa 2013.
- Baan I., Kéré F., *Momentum of Light*, Lars Müller Publishers, Zurich 2021.
- Baker-Brown D., *The Re-Use Atlas. A Designer's Guide Towards the Circular Economy*, RIBA Publishing, London 2019.
- Baratto R., „*It's Not Because You Are Limited in Resources That You Should Accept Mediocrity*”: Interview with Francis Kéré, 2022 Pritzker Winner, ArchDaily, 16.03.2022, <https://www.archdaily.com/968831/its-not-because-you-are-limited-in-resources-that-you-should-accept-mediocrity-interview-with-francis-kere> [dostęp: 20.10.2024].
- Biennale Architettura 2023: The Laboratory of the Future*, ed. L. Lokko, La Biennale di Venezia, 2023.
- Diébédo Francis Kéré*, Holcim Foundation for Sustainable Construction, <http://www.holcimfoundation.org/Experts/diebedo-francis-kere> [dostęp: 5.10.2024].
- (*Diébédo*) Francis Kéré, architect, <https://www.archinform.net/arch/216844.htm> [dostęp: 15.10.2024].
- Eshun E., *There is a desire among black people to make the world over*, „Dezeen”, 9.04.2018, <https://www.dezeen.com/2018/04/09/ekow-eshun-opinion-afrofuturism-architecture-design> [dostęp: 25.09.2024].
- Eucalyptus in East Africa. The Socio-economic and Environmental Issues*, FAO Sub-regional Office Eastern Africa, Addis Ababa, March 2009, <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/3a7de687-676f-457c-9031-1cc8767e56e5/content> [dostęp: 5.10.2024].
- Frearson A., *Key projects by Serpentine Pavilion architect Diébédo Francis Kéré*, Dezeen, 21.02.2017, <https://www.dezeen.com/2017/02/21/key-projects-serpentine-pavilion-architect-diebedo-francis-kere> [dostęp: 25.03.2025].
- Ford A., *Designing the Sustainable School*, Images Publishing Group, Mulgrave 2007.
- Forde T., *Diébédo Francis Kéré Awarded Prince Claus Laureate Award for 2017*, ArchDaily, 11.09.2017, <https://www.archdaily.com/879317/diebedo-francis-kere-awarded-prince-claus-laureate-award-for-2017> [dostęp: 25.03.2025].
- Francis Kéré: Radically Simple*, eds. A. Lepik, A. Beygo, Hatje Cantz Verlag, Berlin 2017.
- Gade C.B.N., *What is Ubuntu? Different Interpretations among South Africans of African Descent*, „South African Journal of Philosophy” 2012, vol. 31, issue 3, s. 484–503, <https://doi.org/10.1080/02580136.2012.10751789>.
- Holcim Foundation for Sustainable Construction, *Sustainable construction: climate, democracy and scarcity are concerns for us all. Diébédo Francis Kéré wins „Nobel Prize” for Architecture*, 2022, <https://www.holcimfoundation.org/media/news/kere-pritzker-laureate-2022> [dostęp: 15.10.2024].
- Johnson K., *An Afrofuturist Architect Builds for a Better Future*, „Wired”, 11.04.2023, <https://www.wired.com/story/an-afrofuturist-architect-diebedo-francis-kere-builds-for-a-better-future/> [dostęp: 30.09.2024].

- Kądziela M., Rynkowska-Sachse A., *Re-discovering the African philosophy of the architecture through the other/other's lens. European-based considerations*, May 2014, https://www.researchgate.net/publication/370954468_Re-discovering_the_African_philosophy_of_the_architecture_through_the_otherother's_lens_European-based_considerations [dostęp: 7.12.2024].
- Kéré Architecture, <https://www.kerearchitecture.com> [dostęp: 13.02.2025].
- Kéré Architecture, *Burkina Faso National Assembly*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/burkina-faso-national-assembly> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Counteract*, <https://www.kerearchitecture.com/work/knowledge/co-contract> [dostęp: 25.09.2024].
- Kéré Architecture, *Dano Secondary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/dano-secondary-school> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Gando Primary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/gando-primary-school-3> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Gando Primary School Library*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/gando-primary-school-library> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Lycée Schorge*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/lycee-schorge> [dostęp: 13.02.2025].
- Kéré Architecture, *Naaba Belem Goumma Secondary School*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/naaba-belem-goumma-secondary-school> [dostęp: 13.02.2025].
- Kéré Architecture, *Noomdo Orphanage*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/noomdo-orphanage> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Our Expertise*, <https://www.kerearchitecture.com/expertise> [dostęp: 25.09.2024].
- Kéré Architecture, *SKF-RTL Children Learning, Centre*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/skf-rtl-children-learning-centre> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Startup Lions Campus*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/startup-lions-campus> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré Architecture, *Xylem*, <https://www.kerearchitecture.com/work/building/xylem> [dostęp: 25.03.2025].
- Kéré F.D., *How to build with clay... and community*, TED Talks, December 2013, https://www.ted.com/talks/diebedo_francis_kere_how_to_build_with_clay_and_community [dostęp: 30.09.2024].
- Kere Foundation, *Collaboration*, <https://www.kerefoundation.com/en/practices/collaboration> [dostęp: 13.02.2025].
- Kéré Foundation, *Education*, <https://www.kerefoundation.com/en/projects/education> [dostęp: 25.09.2024].
- Lacina L., Markovitz L., *How a pioneering architect faced rejection – and used design to drive social change and sustainability*, World Economic Forum, 6.10.2022, <https://www.weforum.org/stories/2022/10/francis-kere-pritzker-prize-architecture-social-change-sustainability> [dostęp: 15.09.2024].
- Leigh Brown P., *Setting the Stage for Africa at the Venice Architecture Biennale*, „The New York Times”, 9.05.2023, <https://www.nytimes.com/2023/05/09/arts/design/venice-architecture-biennale-lesley-lokko.html?auth=login-google1tap&login=google1tap> [dostęp: 20.10.2024].

- Lesley Lokko, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Lesley_Lokko [dostęp: 30.08.2024].
- Lesley Lokko to receive Royal Gold Medal 2024 for architecture, Royal Institute of British Architects, 18.01.2024, <https://www.architecture.com/knowledge-and-resources/knowledge-landing-page/lesley-lokko-to-receive-royal-gold-medal-2024-for-architecture?srsId=AfmBOorP2uFQbC8aOFowCsnK52r8iS52TXL1ookC6IWUyto n0EO62-NQ> [dostęp: 20.10.2024].
- Low I., *Architecture in Africa: Situated modern and the production of locality*, [w:] *A Critical History of Contemporary Architecture 1960–2010*, eds. E.G. Haddad, D. Rifkind, Routledge, London, 2014, https://www.researchgate.net/publication/293222327_Architecture_in_Africa_Situated_modern_and_the_production_of_locality [dostęp: 15.10.2024].
- Matyssek-Imielińska M., *Francis Kéré: A Spokesperson of African Architecture? Modernism and Decolonization*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2024, t. 20, nr 3, s. 122–141, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.3.06>.
- Park Y., Sung L.-Y., *The Regenerative Characteristics of Diébédo Francis Kéré's Architecture Examined from Steve A. Moore's Perspective on Regenerative Regionalism*, „KIEAE Journal” 2024, vol. 24, no. 2, s. 5–13, <https://doi.org/10.12813/kie-ae.2024.24.2.005>.
- Pillay N., Luckan Y., *The rural school as a place for sustainable community development*, Conference: Sustainable Urbanisation at Port Elizabeth, May 2019, paper 58, s. 342–353, https://www.researchgate.net/publication/344624811_The_rural_school_as_a_place_for_sustainable_community_development [dostęp: 7.12.2024].
- Slavid R., *Extreme Architecture: Building for Challenging Environments*, Laurence King Publishing, London 2009.
- Teriba A., *Buildings Instead of Discourse. Empathy and Architecture in West Africa*, [w:] *Regionalism, Nationalism & Modern Architecture. Proceedings*, CEAA, Porto 2018, s. 437–448, <https://comum.rcaap.pt/bitstreams/488dc275-46e0-4b5b-995f-35dcd4320956/download> [dostęp: 15.09.2024].
- The Pritzker Architecture Prize, *Diébédo Francis Kéré, Jury citation*, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/diebedo-francis-kere#laureate-page-2441> [dostęp: 5.10.2024].
- wal/ fit/, *Kraje afrykańskie wydają coraz więcej na walkę ze zmianami klimatu*, zielonagospodarka.pl, 3.09.2024, <https://zielonagospodarka.pl/kraje-afrykanskie-wydaja-coraz-wiecej-na-walke-ze-zmianami-klimatu-17614> [dostęp: 28.09.2024].
- Yaszek L., *Afrofuturism, Science Fiction, and the History of the Future*, „Journal of the Research Group on Socialism and Democracy”, <https://web.archive.org/web/20110626153716/http://sdonline.org/42/afrofuturism-science-fiction-and-the-history-of-the-future> [dostęp: 5.12.2024].

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-002

Data wpłyńięcia: 20.08.2024

Data akceptacji: 6.12.2024

LUWR W ABU ZABI – MIASTO SZTUKI¹

Bartosz Haduch

dr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0001-7033-5058>

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie historii i kontekstu powstania muzeum uniwersalnego – Luwru w Abu Zabi, zaprojektowanego przez pracownię architektoniczną Jeana Nouvela i oddanego do użytku w 2017 r. Budynek ten – począwszy od genezy powstania, sposobu budowania kolekcji oraz schematu funkcjonowania, a skończywszy na spektakularnej formie zwieńczonej monumentalną kopułą – jest przedsięwzięciem unikatowym w skali światowej. To muzeum, które za pomocą sztuki opowiada o wielowątkowej historii społeczeństw z różnych części świata. Ta wyjątkowa realizacja jest analizowana nie tylko w kontekście lokalnym, ale też szerszym – globalnym, z uwzględnieniem wybranych dzieł architektury oraz sztuki. Artykuł może być inspiracją oraz punktem wyjścia dla kolejnych opracowań dotyczących kształtowania nowoczesnych przestrzeni muzealnych prezentujących przekrojowe ekspozycje z zakresu różnych dziedzin sztuki, stylów i epok.

Słowa kluczowe: Luwr Abu Zabi, architektura muzeów, architektura Jeana Nouvela, ekspozycja sztuki, historia sztuki

Louvre Abu Dhabi – city of art Abstract

The aim of the article is to show the history and the context of the creation of a new universal museum – the Louvre Abu Dhabi, designed by the architecture studio of Jean Nouvel and inaugurated in 2017.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego nr WSUB/2022/12/00020 pt. „Luwru w Abu Zabi”, którego kierownikiem był dr inż. arch. Bartosz Haduch.

This building – starting from the genesis of its creation, the method of building the collection and the scheme of functioning, and ending with the spectacular form crowned with a monumental dome – is an exceptional undertaking on a global scale. It is a museum that illustrates the history of societies from different parts of the world through art. This unique project is analyzed not only in the local context, but also in a wider, global context, taking into account selected works of architecture and art. The presented material can be an inspiration and a starting point for further studies on shaping modern museum spaces presenting comprehensive exhibitions in various fields of art, styles and eras.

Key words: Louvre Abu Dhabi, museum architecture, architecture by Jean Nouvel, art exhibition, art history

Wprowadzenie

Artykuł jest rozwinięciem i kontynuacją badań autora dotyczących twórczości jednego z najwybitniejszych współczesnych architektów – Jeana Nouvela, zwieńczonych angielskojęzyczną monografią *Nouvel* wydaną w 2020 r.² Celem tej prezentacji jest przedstawienie szerszego kontekstu i genezy powstania jednej z najbardziej spektakularnych realizacji początku XXI w. – Luwru w Abu Zabi. Materiał powstał na podstawie analiz istniejącej literatury, wybranych wywiadów z Jeanem Nouvelem³, filmów dokumentalnych⁴ oraz wizyty studialnej w opisywanym muzeum, uzupełnionej autorską sesją fotograficzną budynku.

Luwr w Abu Zabi to pierwsze muzeum uniwersalne w świecie arabskim, które przedstawia w przekrojowy sposób historię sztuki, a także stwarza symboliczny pomost pomiędzy odmiennymi kulturami a równolegle rozwijającymi się cywilizacjami. Francuski architekt Jean Nouvel zaprojektował spektakularne ramy przestrzenne dla bogactwa artefaktów z całego świata, zakorzeniając swoją wizję w kontekście lokalnym i globalnym⁵. Luwr w Abu Zabi to projekt nowatorski nie tylko w zakresie urbanistyki i architektury, ale także szeroko rozumianego muzealnictwa. To też jeden z największych i najdroższych nowo powstałych obiektów ekspozycyjnych zrealizowanych w skali globalnej w pierwszych dekadach XXI w. Ten imponujący gmach ma być współczesną kontynuacją tradycji wszechstronnego wystawiennictwa przekrojowego, od antyku po czasy nowożytności, widocznego m.in. w paryskim Luwrze, londyńskim British Museum czy nowojorskim The Metropolitan Museum of Art. Tytułowe określenie „miasto sztuki” może odnosić się zarówno do skali, architektury i ekspozycji Luwru w Abu Zabi, jak i do całego założenia kulturalnego na wyspie Saadiyat.

² B. Haduch, *Nouvel*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2020.

³ M.C. Wagner, *Jean Nouvel: Architecture is Listening*, Louisiana Channel, Denmark 2014; *Jean Nouvel: Reflections*, dir. M. Tyrnauer, Altimeter Films, USA 2016.

⁴ *Louvre Abu Dhabi*, dir. P. Ladoucette, Arte, France 2017; *Megastructures. Louvre Abu Dhabi*, dir. J. Challis, S. Moro, National Geographic, USA 2017; *Inside the Louvre Abu Dhabi*, CNN, USA 2017.

⁵ B. Haduch, *op. cit.*, s. 175.

Kontekst lokalny i globalny

Abu Zabi to stolica Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Dynamiczny rozwój przemysłu wydobywczego ropy naftowej i gazu w zaledwie kilka dekad zamienił skromną, ubogą osadę w blisko czteromilionową aglomerację – prężnie funkcjonujący ośrodek przemysłu, handlu i finansów. Lokalne władze chciały jednak wzbogacić ten komercyjny charakter miasta o nieco bardziej ambitne działania z zakresu kultury i turystyki. Zdecydowano o budowie muzeum, które miało stać się największą tego typu placówką na Półwyspie Arabskim. Do stworzenia instytucji odpowiedniego formatu Emiraczczy potrzebowali znaczącego wsparcia – z tego powodu w 2005 r. zwrócili się o pomoc do paryskiego Luwru. Początkowo władze najliczniej odwiedzanego muzeum świata podeszły sceptycznie do współpracy. Zapadły już wówczas decyzje o budowie filii Luwru w Lens (budynek autorstwa biura SANAA oddano do użytku w 2012 r.) oraz magazynów z centrum konserwacji w Liévin (za projekt ukończonego w 2019 r. obiektu odpowiadała pracownia Rogers Stirk Harbour + Partners), jednak inwestycje na północy Francji wzbudzały mniej kontrowersji niż nowy „oddział” w dalekiej Arabii⁶.

W kontekście toczącej się debaty przywoływano coraz większe inwestycje krajów arabskich nad Sekwaną (np. wykupywanie udziałów znanych firm, klubów sportowych czy prestiżowych nieruchomości) oraz wątpliwości związane z postępującą globalnie komercjalizacją sztuki. Negocjacje pomiędzy obiema stronami trwały ponad dwa lata, a w przedsięwzięcie zaangażowane były najwyższe władze Zjednoczonych Emiratów Arabskich i Francji (w tym ostatnim przypadku aż czterech kolejnych prezydentów Republiki, takich jak – Jacques Chirac, Nicolas Sarkozy, François Hollande i Emmanuel Macron)⁷. Koordynacją skomplikowanego procesu zajęła się organizacja Agence France-Muséums. Umowę precyzującą warunki kooperacji podpisano 6 marca 2007 r. Przewidywała ona utworzenie niezależnej instytucji, która przez 30 lat będzie mogła używać nazwy Louvre Abu Dhabi. Strona francuska zobowiązała się pomóc w organizacji nowego muzeum i wyszkoleniu jego personelu, dzieląc się również doświadczeniami nabytymi podczas rozbudowy głównej paryskiej siedziby w latach 1983–1989 według planów Ieoh Ming Peia (ze słynną szklaną piramidą na dziedzińcu Napoleona) czy realizacji Działu Sztuki Islamskiej na jednym z dziedzińców gmachu (2004–2012; arch. Mario Bellini + Rudy Ricciotti). Ponadto specjaliści znad Sekwany mieli zapewnić opiekę merytoryczną, kuratorską, atrakcyjny program wystaw czasowych oraz plan wypożyczeń z wybranych kolekcji – poza Luwrem, także m.in. z Muzeum Orsay, Centrum Pompidou czy Pałacu w Wersalu⁸. Prestiż i rozpoznawalność zaangażowanych instytucji miały też zapewnić przedsięwzięciu rozgłos medialny oraz międzynarodową promocję. Już na etapie

⁶ *Ibidem*, s. 175–176.

⁷ *Ibidem*, s. 177.

⁸ *Ibidem*, s. 176.

planowania muzeum stało się obiektem licznych publikacji, nie tylko w magazynach związanych z architekturą i sztuką (wśród pochlebnych recenzji pojawiły się też negatywne głosy, krytykujące warunki pracy na wielkich budowach na Bliskim Wschodzie⁹). W zamian za wszechstronne wsparcie przedstawiciele Zjednoczonych Emiratów Arabskich zapłacili Francuzom honorarium o niebagatelnej kwocie 1,3 mld dolarów¹⁰. Równolegle do prac prawników, muzealników, polityków i dyplomatów trwały poszukiwania architekta, który mógłby zaprojektować nowe muzeum. Dość oczywistym kandydatem był jeden z najbardziej utytułowanych francuskich projektantów – Jean Nouvel¹¹.

Urodzony w 1945 r. Nouvel jest bez wątpienia jednym z najbardziej cenionych i znanych architektów świata. Francuz jest zdobywcą wszystkich najważniejszych branżowych wyróżnień, z prestiżową Nagrodą Pritzкера na czele (otrzymaną w 2008 r.). W jego dorobku znajdują się realizacje rozsiane po niemal wszystkich kontynentach: od obu Ameryk (np. siedziba Guthrie Theater w Minneapolis, 2001–2006), przez Europę (np. sala koncertowa Duńskiego Radia w Kopenhadze, 2002–2009) i Azję (np. biurowiec Dentsu Building w Tokio, 1998–2002), aż po Australię (np. apartamentowiec One Central Park w Sydney, 2009–2014). Szczególne miejsce w *portfolio* architekta zajmują projekty budynków muzealnych. Jest on autorem choćby tak znanych obiektów jak: Leeum Museum of Art w Seulu (2002–2004), Musée du quai Branly w Paryżu (1999–2006) czy aneks Museo Reina Sofia w Madrycie (1999–2005)¹². Każdy z wymienionych obiektów w odmienny sposób wpisuje się w lokalny kontekst, różnorodność projektów Nouvela jest zresztą dość charakterystyczną cechą jego twórczości. Jak sam podkreśla w licznych wywiadach – stara się nie powielać własnych pomysłów i nie chce podążać za jedną konkretną stylistyką czy modą¹³.

Francuskiego architekta z Bliskim Wschodem od dawna łączy szczególna więź. To od projektu Instytutu Świata Arabskiego w Paryżu (1981–1987) rozpoczęła się jego międzynarodowa kariera¹⁴ – w tym wpisującym się w nurt *hi-tech* budynku Nouvel po raz pierwszy interpretował wątki orientalne za pomocą nowoczesnych technologii i materiałów. W stolicy Kataru powstały z kolei jedne z najciekawszych realizacji Francuza – wieżowiec Burj Doha (2002–2011)¹⁵ oraz

⁹ O. Wainwright, *Louvre Abu Dhabi: Jean Nouvel's spectacular palace of culture shimmers in the desert*, „The Guardian”, 7.11.2017, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/nov/07/louvre-abu-dhabi-sheikh-chic-throws-controversial-construction-in-relief> [dostęp: 17.02.2025].

¹⁰ *Louvre Abu Dhabi. Birth of a Museum*, ed. L. Des Cars, Flammarion–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2014.

¹¹ B. Haduch, *op. cit.*, s. 176.

¹² J. Nouvel, P. Jodidio, *Jean Nouvel by Jean Nouvel. Complete Works 1970–2008*, Taschen, Köln 2008, s. 86–298.

¹³ *Eidem*, *Jean Nouvel by Jean Nouvel. 1981–2022*, Taschen, Köln 2022, s. 10.

¹⁴ „El Croquis” 1998, No. 65–66: *Jean Nouvel 1987–1998*, s. 60–87.

¹⁵ „El Croquis” 2002, No. 112–113: *Jean Nouvel 1994–2002*, s. 238–252.

Muzeum Narodowe tego kraju (2003–2019)¹⁶, a w Arabii Saudyjskiej, na pustyni Al-'Ula budowany jest obecnie kompleks wypoczynkowy Sharaan Desert Resort (2017–?). Każdy z wymienionych projektów nosi cechy architektury „ikonicznej”, spektakularnej, innowacyjnej i eksperymentalnej, wpisując się trwale w najnowszą historię tej dyscypliny. To zapewne jeden z wielu powodów, dla którego to właśnie Nouvelowi w 2006 r. władze Abu Zabi powierzyły zadanie zaprojektowania nowego Luwru. Po trzech latach planowania budowę obiektu rozpoczęto 26 maja 2009 r., a oficjalna inauguracja działalności muzeum miała miejsce 11 listopada 2017 r.¹⁷

Ilustracja 1. Luwr w Abu Zabi widoczny od strony Zatoki Perskiej. Fot. autor

Niemniej ciekawy od międzynarodowego kontekstu powstania budynku jest kontekst lokalny. Abu Zabi wyróżnia się topografią miasta rozproszonego po kilkunastu przybrzeżnych wyspach. Charakterystyczna bryła nowego Luwru widoczna jest już z dalszych perspektyw, szczególnie z mostu im. Szejka Chalifa (il. 1). Nowy obiekt jest częścią wciąż powstającej dzielnicy kulturalnej miasta. Dotychczas na wyspie zbudowano kompleks ekspozycyjny Manarat (2006–2009, arch. Richard Gluckman) i centrum wielowyznaniowe The Abrahamic Family House (2018–2023, arch. David Adjaye); rozpoczęły się również budowy: filii Muzeum Guggenheima (2006–?, arch. Frank O. Gehry), Muzeum

¹⁶ „El Croquis” 2016, No. 183: Jean Nouvel 2007–2016. *Contemporary Reflections*, s. 84–91.

¹⁷ B. Haduch, *op. cit.*, s. 176–177.

Historii Naturalnej (2020–?, arch. Mecanoo) i galerii sztuki multimedialnej TeamLab Phenomena (2020–?, proj. TeamLab, DCT Abu Dhabi, Miral Group). W przyszłości ten dystrykt dopełnić mają budynki kulturalne sygnowane przez Zahę Hadid (Centrum Sztuk Performatywnych, 2007–?), Tadao Ando (Muzeum Morskie, 2007–?) czy Normana Fostera (Muzeum Narodowe Szejka Zajida, 2007–?)¹⁸. To ambitne założenie można uznać za współczesny odpowiednik podobnych historycznych realizacji w Berlinie (Wyspa Muzeów), Wiedniu (Kwartal Muzeów), Bazylei (Mila Kultury) czy Madrycie (Trójkąt Sztuki), gdzie różnorodne instytucje kulturalne rozmieszczone są w bliskich odległościach na stosunkowo niewielkim obszarze.

Muzeum na wodzie

Luwr w Abu Zabi to projekt wyjątkowy pod względem lokalizacji, skali, rozwiązań formalnych, funkcjonalnych, konstrukcyjnych i materiałowych, ale też imponującego budżetu, który szacowany jest na 525 mln dolarów. Do głównego wejścia prowadzi rozległa promenada z ażurowym trejażem, będąca przedłużeniem zrewitalizowanego nabrzeża przy Zatoce Perskiej. Do budynku można się jednak dostać nie tylko standardowo, od strony lądu, lecz także np. łódką lub jachtem. Kompleks nowego Luwru jest wysunięty poza linię brzegową oraz ze wszystkich stron otoczony wodą, a schodkowy, amfiteatralny układ otaczającego nabrzeża uzupełniony jest lokalną roślinnością (za projekt architektury krajobrazu odpowiedzialni byli Michel Desvigne i Jean-Claude Hardy). Tak niestandardowe umiejscowienie budynku stanowiło nie lada wyzwanie dla konstruktorów oraz specjalistów w zakresie inżynierii i gospodarki wodnej, działających pod nadzorem międzynarodowych korporacji ARUP i Buro Happold. Na potrzeby budowy obiektu stworzono nawet rodzaj suchego doku, który po zakończeniu prac budowlanych został wypełniony wodą przepompowaną z pobliskiej zatoki. Dodatkowo, w celu ochrony kompleksu przed wahaniami poziomu morza, zamontowano specjalną instalację z pali fundamentowych oraz mechanizm ruchomych przegród zapobiegających zalaniu obiektu¹⁹.

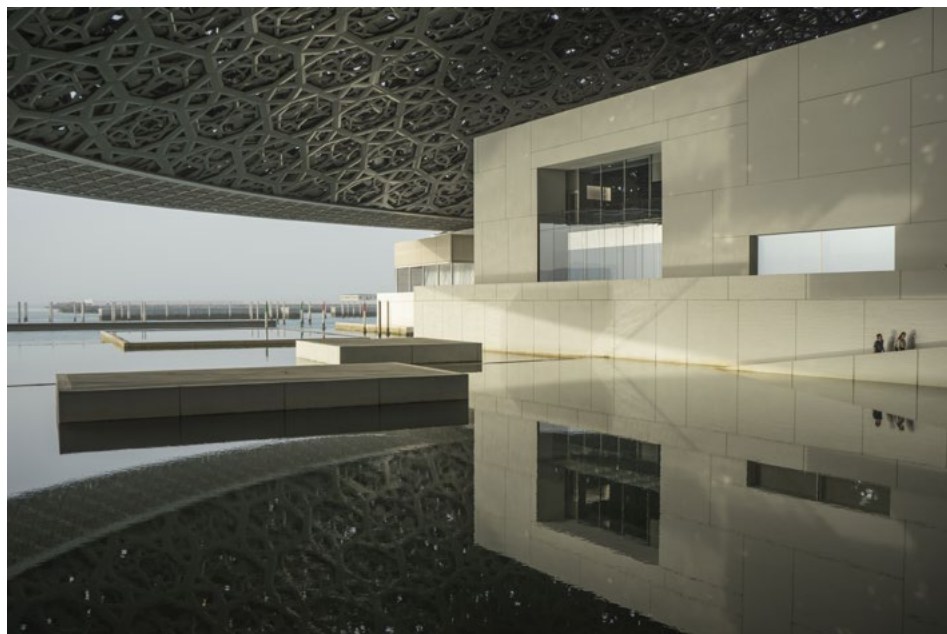
Luwr w Abu Zabi tworzy 55 białych prostopadłościanów połączonych ze sobą siecią placów, dziedzińców, korytarzy i wąskich uliczek (il. 2). Takie rozplanowanie kompleksu przypominać może tradycyjne medyny arabskich miast (np. w Tunisie, Rabacie czy Fezie) czy tzw. białe miasteczka (*pueblos blancos*) w Andaluzji. Rzadko bazują one na regularnych rzutach, nie dziwi więc fakt, że poszczególne części Luwru w Abu Zabi zaaranżowane są w podobny sposób – w dość swobodnej kompozycji białych pudełek²⁰. Co ciekawe, schemat

¹⁸ *Ibidem*, s. 177.

¹⁹ *Ibidem*, s. 177–178.

²⁰ *Ibidem*, s. 178.

wydzielonych neutralnych sal ekspozycyjnych o różnej skali, otoczonych otwartą przestrzenią i dziedzińcami, może też przywodzić na myśl wcześniejszą realizację Muzeum Sztuki Współczesnej XXI wieku w japońskim mieście Kanazawa (1999–2004, arch. SANAA / Kazuyo Sejima + Ryue Nishizawa). Ta tokijska pracownia (również uhonorowana Nagrodą Pritzкера) konkurowała zresztą z biurem Nouvela w wielu międzynarodowych konkursach architektonicznych.

Ilustracja 2. Muzeum rozplanowano w formie białych prostopadłościanów przekrytych monumenalną stalową kopułą o średnicy 180 m. Fot. autor

Architektura ekspozycji

Zaplanowanie przestrzeni wystawowych w gmachu Luwru w Abu Zabi było dość dużym wyzwaniem projektowym, logistycznym, kuratorskim, konserwatorskim i finansowym. Na początku powstawania koncepcji nowe muzeum właściwie nie posiadało własnych zbiorów, więc projektanci musieli stopniowo dostosowywać architekturę obiektu do szybko powiększającej się kolekcji oraz nieustannie modyfikowanych planów wypożyczeń. Jednym z pierwszych nabytków nowej instytucji był obraz *Composition with Blue, Red, Yellow and Black* z 1922 r. autorstwa Pietra Mondriana²¹, który stał się inspiracją dla geometrycznych podziałów na zewnętrznych ścianach sal wystawowych. Większość białych prostopadłościanów w ramach arabskiego Luwru zawiera rozległe powierzchnie ekspozycyjne,

²¹ Zob. *Ibidem*.

a sekwencyjny, amfiladowy układ sal wymusza konkretną drogę zwiedzania, nie pozostawiając zbyt dużego marginesu na dowolność poruszania się po obiekcie.

Wystawa stała została rozplanowana w 23 galeriach, w których dzieła sztuki eksponowane są w porządku chronologicznym. Prezentuje ona ponad 600 artefaktów pochodzących zarówno z kolekcji własnej Luwru w Abu Zabi, jak i czasowych wypożyczeń. Ekspozyty pogrupowano tematycznie w 12 działów, przedstawiając historię rozwoju ludzkości – od prehistorii po czasy współczesne²². Sporym zaskoczeniem jest oryginalny sposób narracji ignorujący wszelkie podziały geograficzne. W obrębie poszczególnych epok zestawiono ze sobą dzieła pochodzące z różnych stron świata, wykonane w odmiennych technikach – od pierwotnych narzędzi, ozdób i biżuterii po rękopisy, książki, tkaniny, obrazy, rzeźby czy instalacje przestrzenne. Znajdziemy tu też dzieła znaczących dla historii sztuki postaci: m.in. Renoira, Gauguina, Hokusai, Picassa, Klee czy Weiweia²³. Jedną z czasowych atrakcji ekspozycji tuż po jej otwarciu była praca *La Belle Ferronnière* Leonarda da Vinci, wypożyczona z paryskiego Luwru. Władze muzeum miały ambicję, by dołączyło do niej także kolejne dzieło genialnego renesansowego twórcy – *Salvator Mundi*, czyli najdroższy obraz w historii, sprzedany w 2017 r. za rekordową kwotę 450,3 mln dolarów Departamentowi Kultury i Turystyki Abu Zabi, jednak do dziś nie zostało ono udostępnione szerszej publiczności, a jego lokalizacja owiana jest tajemnicą. Nie mniej okazała niż sama kolekcja arabskiego Luwru jest również scenografia wystawy. Szczególną uwagę zwracają tu szklane sufity o różnym stopniu przezroczystości, minimalistyczny etaż, meble projektu Nouvela²⁴ oraz zróżnicowane kamienne posadzki nawiązujące do poszczególnych epok historycznych. W kilku miejscach pokuszono się również o rekonstrukcje większych zabytkowych artefaktów – np. paryskiego wnętrza pałacowego z 1650 r. W gorącym klimacie Abu Zabi dużym wyzwaniem było też zachowanie odpowiednich warunków dla różnorodnych dzieł sztuki, dotyczących m.in. optymalnego oświetlenia, wilgotności powietrza oraz izolacji termicznej, akustycznej czy przeciwsłonecznej. Oprócz galerii mieszczących wystawę stałą kompleks zawiera też sale ekspozycji czasowych, przestrzeń edukacyjną, magazyny, pracownie konserwatorskie, biura administracji, audytorium i kawiarnię z malowniczym widokiem na zatokę²⁵.

Kształtując galerie ekspozycyjne Luwru w Abu Zabi Nouvel, wykorzystał schemat stopniowania wrażeń. Przestrzenie kameralne mieszają się tu z monumentalnymi, a gdzieś tam pojawiają się również otwarcia widokowe na

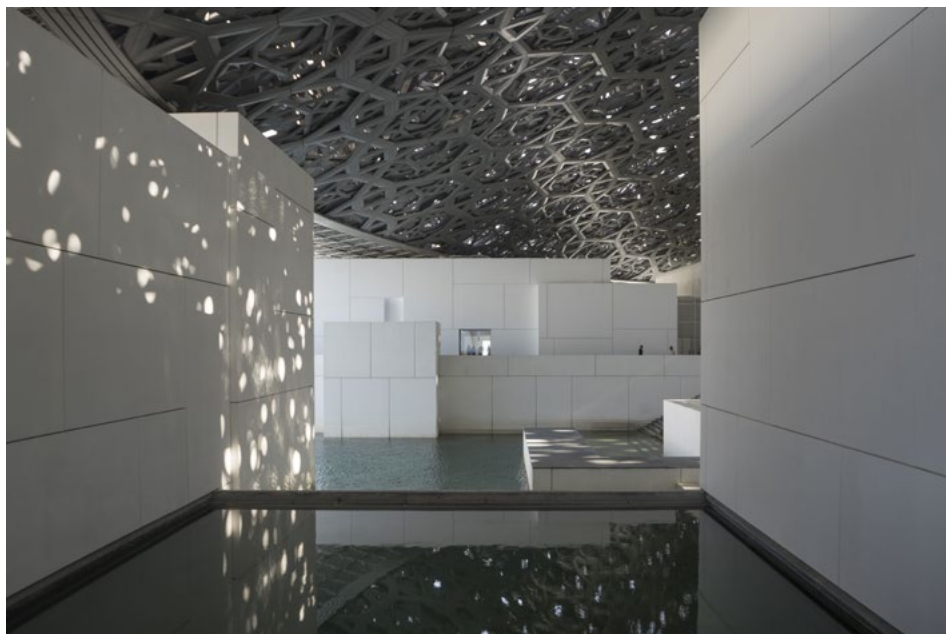
²² *Ibidem*, s. 178–179; *Louvre Abu Dhabi: The Complete Guide*, ed. J.F. Charnier, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2018.

²³ *Louvre Abu Dhabi: A World Vision of Art*, ed. J.F. Charnier, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2019.

²⁴ B. Haduch, *op. cit.*, s. 179; *Jean Nouvel, mes meubles d'architecte: sens et essence*, ed. O. Filion, Flammarion, Paris 2016 [catalogue d'exposition].

²⁵ B. Haduch, *op. cit.*, s. 179.

otaczające patia czy zbiorniki wodne. Galerie wystawowe można uznać za udane połączenie minimalistycznego designu z historycznymi eksponatami, lecz najbardziej widowiskowym elementem wnętrza muzeum jest tzw. plaza, do jakiej trafiamy tuż po wyjściu z ostatniej sali. Rozległy zadaszony plac uzupełniają płytkie sadzawki z niewielkimi wysepkami na pojedyncze eksponaty (il. 3); na drugim planie widać zatokę, zabudowania portowe, a w oddali panoramę miasta z coraz liczniejszymi drapaczami chmur (wśród nich znajduje się najwyższy wieżowiec w Abu Zabi – Burj Mohammed Bin Rashid Tower o wysokości 381 m autorstwa pracowni Foster + Partners). W tej otwartej przestrzeni pomiędzy salami wystawowymi kontrast błękitnej wody i białych ścian sal wystawowych może przywołać na myśl wcześniejszą realizację Nouvela – kompleks basenów we francuskim Hawrze (2004–2008)²⁶. Wewnętrzny dziedziniec jest również miejscem prezentacji kilku szczególnych eksponatów – posągu *The Walking Man, On a Column* Auguste’a Rodina z 1900 r. oraz dwóch współczesnych instalacji *site-specific* autorstwa Jenny Holzer²⁷ (il. 4) i Giuseppe Penone²⁸, stworzonych specjalnie na potrzeby arabskiego Luwru w 2017 r.

Ilustracja 3. Sale ekspozycyjne zlokalizowano wokół wewnętrznych dziedzińców otwartych na otaczającą muzeum wodę. Fot. autor

²⁶ *Ibidem*, s. 179–180.

²⁷ Jenny Holzer, eds. J. Simno, E. Smith, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern 2008.

²⁸ G. Tosatto, G. Penone, *Giuseppe Penone*, Actes Sud–Grenoble Museum Arles–Grenoble 2014.

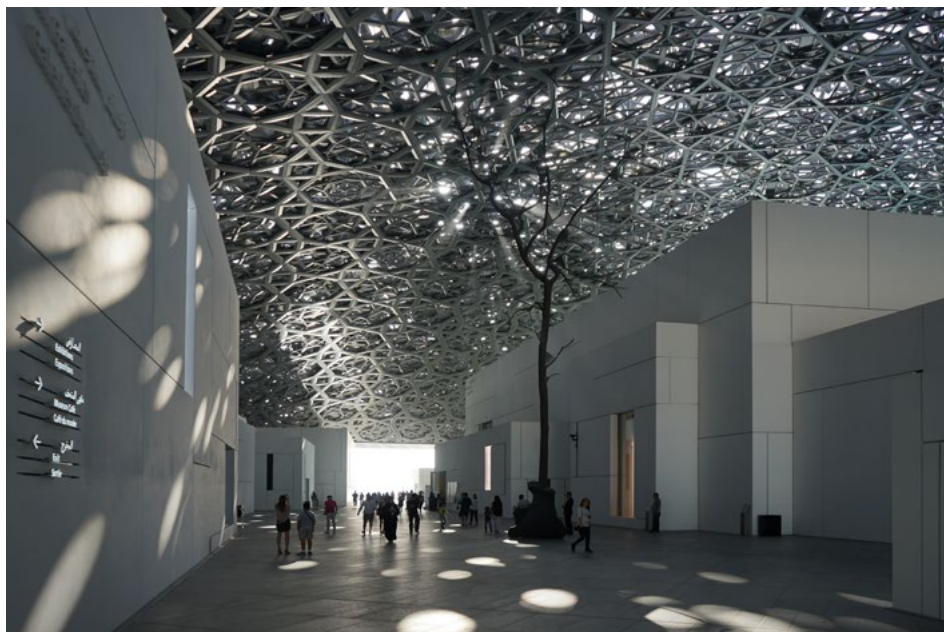

Ilustracja 4. Na ścianach zewnętrznych jednej z sal wystawowych zamontowano na stałe instalację przestrzenną *For Louvre Abu Dhabi* autorstwa amerykańskiej artystki Jenny Holzer. Fot. autor

Kopuła

Wykorzystanie światła naturalnego jest jednym z lejtymotywów koncepcji przestrzennej Nouvela, której najbardziej spektakularnym elementem jest gigantyczna kopuła przekrywająca niemal całe założenie. Już we wcześniejszych realizacjach Francuz eksperymentował z efektami filtrowania promieni słonecznych przez zewnętrzne lub wewnętrzne przesłony – m.in. w wieżowcu Burdż Doha (zgeometryzowana stalowa siatka ogranicza dostęp światła do wnętrz biurowych) czy w paryskim Instytucie Świata Arabskiego (modularne mechanizmy podobne do fotograficznych apertur otwierają się lub zamykają w zależności od pogody), ale były to działania w nieco mniejszej skali. Ażurowa, wielowarstwowa struktura zadaszenia Luwru w Abu Zabi to popis współczesnej technologii – projektowej i wykonawczej. Jej forma może też przywodzić na myśl historyczne arcydzieła architektury arabskiej – np. bogato zdobione kopuły meczetów w Samarkandzie, Isfahanie czy Stambule. W związku z zakazem przedstawień figuratywnych w islamie w przeszłości w ramach dekoracji architektonicznych najczęściej wykorzystywano motywy kaligrafii, ornamenty roślinne i geometryczne. Te ostatnie definiują też charakter kopuły Luwru w Abu Zabi, lecz w tym przypadku skomplikowane wzory nie są jedynie elementem zdobniczym, lecz przede wszystkim podążają za konstrukcją obiektu. Dach arabskiego Luwru ma aż 180 m średnicy, 7 m grubości i waży 7500 ton. Monumentalna struktura jest „zawieszona” nad

ziemią na wysokości niemal 40 m i podparta jedynie w czterech punktach. Zadażenie składa się z 9 warstw wykonanych z aż 4 mln elementów z aluminium oraz stali²⁹. Perforacje w kopule tworzą 7850 „gwiazd”, przez które do wnętrza muzeum wpadają pojedyncze „przefiltrowane” przez metalową strukturę promienie słoneczne. Tworzy to niezwykle widowiskowy efekt, określany przez Nouvela mianem „deszczu światła”³⁰.

Ilustracja 5. Efekt filtrowania światła naturalnego przez wielowarstwową stalową kopułę wieńczącą muzeum. Fot. autor

Monumentalne zadaszenia pojawiają się zresztą w kilku wcześniejszych projektach Nouvela: centrum kongresowym Vinci w Tours (1989–1993), centrum kulturalno-kongresowym KKL w Lucernie (1993–2000), Pałacu Sprawiedliwości w Nantes (1993–2000), muzeum kultury gallo-romańskiej Vesunna w Périgueux (1993–2003), rozbudowie centrum sztuki królowej Zofii w Madrycie (1999–2005) czy pawilonie targowym w Genui (2005–2009)³¹. Kopuła Luwru w Abu Zabi różni się jednak od wymienionych realizacji skalą, ażurowością i stopniem skomplikowania konstrukcji. Ta wielowarstwową struktura filtruje światło naturalne, zmieniając swe oblicze w zależności od warunków atmosferycznych czy

²⁹ B. Haduch, *op. cit.*, s. 181; O. Boissière, J. Nouvel, *Louvre Abu Dhabi: The Story of an Architectural Project*, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2018.

³⁰ B. Haduch, *op. cit.*, s. 181; „Domus” 2021, no. 12(1063): Jean Nouvel. *Invention springs from character*, s. 27.

³¹ „Abitare” 2012, No. 518: *Being Jean Nouvel*, s. 73.

też intensywności nasłonecznienia i rozbijając wpadające do wnętrza promienie na dziesiątki mniejszych smug (il. 5). To efekt, który może przywołać na myśl działanie tradycyjnych arabskich okiennic – *maszrabijji*.

Podsumowanie

Luwr w Abu Zabi jest bez wątpienia jedną z ważniejszych realizacji ostatnich lat nie tylko w kategorii muzeów, ale też w bogatym dorobku Jeana Nouvela³². Budynek jest interesującym przykładem twórczej interpretacji lokalnego kontekstu za pomocą współczesnych środków wyrazu. To architektura unikalna, spektakularna, „ikoniczna”, której obraz zmienia się w zależności od pory dnia lub nocy. Można odnieść wrażenie, że w tej realizacji nie było większych ograniczeń budżetowych. Co ważne, rozmach budynku nie konkuruje z dziełami sztuki, które eksponowane są w minimalistycznych przestrzeniach, podążających za preferowaną przez artystów i kuratorów typologią neutralnych białych sal (*white cube*). Kompleks zaskakuje również śmiałością rozwiązań technicznych – poczynawszy od lokalizacji pośród wody, a skończywszy na wyjątkowo skomplikowanej kopule. Jest także nielicznym w dzisiejszych czasach przykładem projektowania holistycznego w tak dużej skali³³. Dzięki niepowtarzalnym przestrzeniom publicznym wokół sal wystawowych Luwr w Abu Zabi ma szansę stać się nie tylko wyrafinowaną świątynią sztuki, ale też pełną uniwersalnych znaczeń agorą spotkania, otwartą na różne sposoby użytkowania i percepcji.

Budynek Luwru w Abu Zabi może być również ilustracją interesujących geopolitycznych zależności wpływających na współczesną architekturę, szczególnie tę tworzoną przez tzw. starchitektów. Na fali unikatowego zjawiska „efektu Bilbao”³⁴ na przełomie XX i XXI w. w wielu metropoliach zaczęły powstawać spektakularne budynki związane z kulturą, infrastrukturą czy sportem, inicjowane i sponsorowane przez ambitnych włodarzy czy zamożne korporacje. Współczesna architektura miała być narzędziem rozwoju, promocji i polityki. W Europie ten trend już nieco osłabł, czego powodem mogą być liczne problematyczne, wieloletnie inwestycje z kilkukrotnie przekroczonymi budżetami (np. Miasto Sztuki

³² J. Nouvel, P. Jodidio, *Jean Nouvel by Jean Nouvel 1981–2022*, op. cit.

³³ B. Haduch, op. cit., s. 181.

³⁴ W Kraju Basków pod koniec XX w. miało miejsce jedno z ciekawszych zjawisk we współczesnej architekturze, nazwane efektem Bilbao. Termin ten dotyczy Muzeum Guggenheima w Bilbao (1991–1997) autorstwa Gehry’ego i oddziaływania jego awangardowej architektury na wielu płaszczyznach – od skali urbanistycznej miasta po skalę regionalną, a nawet globalną. Radykalna wizja Gehry’ego zdobyła poklask krytyków, widzów i mieszkańców, trafiając jednocześnie do przewodników turystycznych i podręczników współczesnej sztuki budowlanej. Takie działanie zrodziło globalne zapotrzebowanie na spektakularną, „ikoniczną” architekturę, która zaczęła powstawać w wielu metropoliach na całym świecie, napędzając kariery wybranych architektów (wielu z nich wywodziło się z nurtu dekonstruktywizmu).

i Nauki w Walencji czy Filharmonia nad Łabą w Hamburgu), ale też zmiana „paradygmatu” i zwrot ku budownictwu bardziej racjonalnemu, zrównoważonemu i ekologicznemu. Zapotrzebowanie na „ikoniczne” obiekty pojawiło się jednak w dynamicznie rozwijających się Chinach i na bogatym Bliskim Wschodzie, przyciągając czołówkę światowej architektury. Luwr w Abu Zabi siłą rzeczy stał się więc częścią lokalnej rywalizacji bogatych państw rejonu Zatoki Perskiej – w szczególności Arabii Saudyjskiej, Zjednoczonych Emiratów Arabskich, Kataru, Kuwejtu czy Bahrajnu. To w tej części świata w ostatnich latach pojawiają się jedne z najbardziej ekstrawaganckich budynków, z najwyższym wieżowcem – dubajskim Burdż Chalifa na czele. Za kilka lat jeszcze wyższy drapacz chmur – Jeddah Tower – ma zostać ukończony w mieście Dżedda w sąsiadującej Arabii Saudyjskiej, a na pustyni w północno-zachodniej części tego kraju ma powstać linearne miasto The Line w postaci megastruktury o długości 170 km. Wygląda na to, że rejon wschodniej Azji stanie się wkrótce jednym z ciekawszych „poligonów doświadczalnych” współczesnej architektury.

Bibliografia

- „Abitare” 2012, no. 518: *Being Jean Nouvel*.
- Boissière O., Nouvel J., *Louvre Abu Dhabi: The Story of an Architectural Project*, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2018.
- „Domus” 2021, no. 12(1063): *Jean Nouvel. Invention springs from character*.
- „El Croquis” 1998, No. 65–66: *Jean Nouvel 1987–1998*.
- „El Croquis” 2002, No. 112–113: *Jean Nouvel 1994–2002*.
- „El Croquis” 2016, No. 183: *Jean Nouvel 2007–2016. Contemporary Reflections*.
- Haduch B., *Nouvel*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2020.
- Inside the Louvre Abu Dhabi*, CNN, USA 2017.
- Jean Nouvel, mes meubles d’architecte: sens et essence*, ed. O. Fillion, Flammarion, Paris 2016 [catalogue d’exposition].
- Jean Nouvel: Reflections*, dir. M. Tyrnauer, Altimeter Films, USA 2016.
- Jenny Holzer, eds. J. Simon, E. Smith, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern 2008.
- Louvre Abu Dhabi*, dir. P. Ladoucette, Arte, France 2017.
- Louvre Abu Dhabi. Birth of a Museum*, ed. L. Des Cars, Flammarion–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2014.
- Louvre Abu Dhabi: A World Vision of Art*, ed. J. F. Charnier, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2019.
- Louvre Abu Dhabi: The Complete Guide*, ed. J.F. Charnier, Éditions Skira–Louvre Abu Dhabi, Paris–Abu Dhabi 2018.
- Megastructures. Louvre Abu Dhabi*, dir. J. Challis, S. Moro, National Geographic, USA 2017.
- Nouvel J., Jodidio P., *Jean Nouvel by Jean Nouvel. 1981–2022*, Taschen, Köln 2022.
- Nouvel J., Jodidio P., *Jean Nouvel by Jean Nouvel. Complete Works 1970–2008*, Taschen, Köln 2008.

- Tosatto G., Penone G., *Giuseppe Penone*, Actes Sud–Grenoble Museum, Arles–Grenoble 2014.
- Wagner M.C., *Jean Nouvel: Architecture is Listening*, Louisiana Channel, Denmark 2014.
- Wainwright W., *Louvre Abu Dhabi: Jean Nouvel's spectacular palace of culture shimmers in the desert*, „The Guardian”, 7.11.2017, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/nov/07/louvre-abu-dhabi-sheikh-chic-throws-controversial-construction-in-relief> [dostęp: 17.02.2025].

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-003

Data wpłynięcia: 16.09.2024

Data akceptacji: 10.12.2024

HUMAN CENTERED DESIGN W NAUCZANIU PROJEKTOWANIA WNĘTRZ NA WYDZIALE ARCHITEKTURY I SZTUK PIĘKNYCH KRAKOWSKIEJ AKADEMII IM. ANDRZEJA FRYCZA MODRZEWSKIEGO

Emilia Malec-Zięba

dr, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-0296-5223>

Streszczenie

Artykuł ma na celu przeanalizowanie znaczenia metody projektowania, która priorytetyzuje empatyczne podejście do użytkownika w ramach kształcenia w obszarze architektury wnętrz. *Human Centered Design*, czyli projektowanie skoncentrowane na człowieku, odgrywa kluczową rolę w projektowaniu wnętrz, zaspokajając nie tylko względy estetyczne, ale także funkcjonalne potrzeby ludzi. Użytkownik przestrzeni postawiony jest w centrum procesu projektowania, a projekt musi być dopasowany do tego, jakie dana osoba ma potrzeby, upodobania, ograniczenia, jaki styl życia prowadzi, co jest dla niej ważne. W procesie kształcenia studentów w ramach przedmiotu architektura wnętrz niezwykle istotne jest holistyczne podejście, które na pierwszym miejscu stawia dążenie do zrozumienia pragnień użytkowników i poprawę dobrostanu osób wchodzących w interakcję z projektowaną przestrzenią. Ukierunkowując proces projektowy na empatyzację, możemy zidentyfikować realne preferencje i tworzyć rozwiązania, które skutecznie zaspokajają potrzeby – są innowacyjne, inkluzywne i intuicyjne. Prezentowane prace studenckie pokazują różnorodność autorskich rozwiązań opracowanych z wykorzystaniem metody HCD w odniesieniu do tematu opracowania przestrzeni mieszkalnej dedykowanej określönemu użytkownikowi.

Słowa kluczowe: Human Centered Design, architektura wnętrz, doświadczenia projektowe, proces kształcenia

Human Centered Design in teaching interior design on the examples of student works carried out at the Faculty of Architecture and Fine Arts of the Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University

Abstract

The article aims to analyze the importance of a design method that prioritizes an empathetic approach to the user within education in the field of interior design. Human Centered Design plays a key role in interior design, satisfying not only aesthetic considerations but also the functional needs of people. The user of the space is placed in the center of the design process, and the design must be tailored to the needs, preferences, limitations, lifestyle they lead, and what is important to them. In the process of educating students in the subject of interior design, a holistic approach is extremely important, which prioritizes the pursuit of understanding the desires of users and improving the well-being of people interacting with the designed space. By focusing the design process on empathy, we can identify real preferences and create solutions that effectively meet needs – they are innovative, inclusive and intuitive. The presented student works show the diversity of original solutions developed using the HCD methodology in relation to the topic of developing a living space dedicated to a specific user.

Key words: Human Centered Design, interior architecture, design experience, education process

Wprowadzenie

W obecnym dyskursie na temat kierunku rozwoju architektury jedną z istotnych tendencji jest jej społeczny wymiar. Architektura społeczna obejmuje wielo-aspektowe podejście do projektowania, którego celem jest tworzenie przestrzeni zaspokajającej potrzeby i podnoszącej jakość życia wszystkich jednostek w danym środowisku, niezależnie od ich zdolności fizycznych i poznawczych. Idea architektury społecznej polega na jej zaangażowaniu w badanie i zrozumienie codziennych doświadczeń i wyzwań stojących przed ludźmi po to, by proces projektowy został skierowany w stronę tworzenia włączających i wspierających przestrzeni, które promują dobre samopoczucie i harmonię społeczną.

Projektowanie dla ludzi i z ludźmi było tematem dyskusji przez co najmniej 50 ostatnich lat, choć jego korzenie sięgają czasów Platona i jego rozumienia partycypacji. Lata 60. XX w. przyniosły wiele koncepcji i opisów procesu projektowego¹. W latach 80. teoretyk projektowania Donald Norman² przyczynił się do transformacji myśli projektowej, gdy przekształcił projektowanie partycypacyjne, nazywane podejściem skandynawskim, w to, co stało się znane jako projektowanie zorientowane na użytkownika. Tematyka związana z podejściem projektowym, które koncentruje się na potrzebach, oczekiwaniach

¹ Horst Rittel, Herbert Simon, Victor Papanek, L. Bruce Archer – to nazwiska w tym okresie bardzo znaczące.

² Donald Norman – amerykański inżynier, psycholog kognitywny i projektant. W swoich publikacjach analizuje zasady dobrego designu; *Donald Norman*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Donald_Norman [dostęp: 9.07.2024].

i doświadczeniach ludzi, do dziś jest aktualnym i stale rozwijającym się zagadnieniem, prezentowanym i omawianym w wielu publikacjach i wystąpieniach.

W projektowaniu wnętrz kluczową zasadą jest umieszczenie ludzi w centrum procesu projektowania, skupienie na zaspokojeniu ich potrzeb i preferencji. Każdy projekt powinien być dostosowany do tego, kim jest jego użytkownik, jaki styl życia prowadzi, co jest dla niego ważne, co lubi, jakie ma ograniczenia. Lily Bernheimer jako psycholog środowiskowy zajmujący się projektowaniem skoncentrowanym na człowieku opisuje, jak ogromny wpływ mają na nas przestrzenie, które zamieszkujemy, oddziałując na nasze uczucia, zachowania, tożsamość: „[...] nasza emocjonalna więź z domem może być niemal równie silna jak nasza emocjonalna więź z ludźmi”³.

W odniesieniu do prospołecznego nastawienia w nauczaniu projektowania wnętrz niezwykle przydatnym narzędziem, pozwalającym na tworzenie dedykowanych rozwiązań projektowych, jest metodyka *Human Centered Design* (HCD). To podejście, będące swego rodzaju humanizowaniem procesu projektowania, stało się komponentem ćwiczeń realizowanych w ramach przedmiotu architektura wnętrz na III roku kierunku architektura na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (obecnie: Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie).

Głównym celem publikacji jest prezentacja idei filozofii *Human Centered Design* jako kreatywnego procesu rozwiązywania problemów i jego zastosowania w ukierunkowanym projektowaniu wnętrz mieszkalnych na przykładach prac studentów. Pracę oparto zarówno na przedstawieniu zagadnienia w kontekście wpływu HCD na projektowanie wnętrz, jak i prezentacji wdrożenia metody w proces edukacji.

Human Centered Design

Human Centered Design, czyli projektowanie zorientowane na użytkownika, to filozofia designu i zestaw procedur, które – jak definiuje Norman – „wprowadzają głębszą refleksję na temat ludzkich potrzeb i procesu projektowania, niezależnie od tego o jaki produkt, usługę lub obszar chodzi”⁴. HCD jako metodologia daje ludziom narzędzia do tworzenia innowacyjnych i praktycznych rozwiązań złożonych problemów. Jako sposób myślenia zachęca potencjalnych projektantów do identyfikowania się z ludźmi, którym próbują pomóc, a także podkreśla znaczenie badań i współpracy. To holistyczne podejście, które na pierwszym miejscu stawia człowieka, jego potrzeby, oczekiwania, obawy, ograniczenia, możliwości i emocje. Istotą HCD jest empatia i dążenie do poprawy samopoczucia ludzi.

³ L. Bernheimer, *Potęga przestrzeni wokół nas*, tłum. G. Jagielska, Amber, Warszawa 2018, s. 89.

⁴ D. Norman, *Dizajn na co dzień*, tłum. D. Malina, Karakter, Kraków 2018, s. 28.

Norman skonceptualizował ideę HCD, przyjmując, że punktem centralnym procesu jest człowiek, któremu dedykuje się rezultat pracy projektowej. „Projektowanie zorientowane na użytkownika to proces polegający na zdobywaniu pewności, że ludzkie potrzeby zostały zaspokojone, a produkt jest zrozumiały, nadaje się do użycia, wykonuje pożądane czynności, zaś jego użytkowanie jest doświadczeniem pozytywnym i przyjemnym”⁵. Koncepcja ta zmieniła myślenie z perspektywy projektanta na perspektywę odbiorcy. Projektowanie zorientowane na użytkownika koncentruje się na pełnym, wielowymiarowym poznaniu i zrozumieniu punktu widzenia osób, które będą korzystać z danego rozwiązania. Proces ten polega na badaniu użytkowników przez zadawanie pytań odnoszących się m.in. do ich doświadczeń, emocji, celów. Zebrane dane umożliwiają projektantom podejmowanie świadomych decyzji przy opracowaniu produktów i usług dostosowanych do rzeczywistych potrzeb odbiorców.

„Aby dobrze poznać potencjalnego użytkownika, należy odpowiedzieć m.in. na następujące pytania:

- Kim jest użytkownik;
- Jakie są jego problemy i ograniczenia [ale też upodobania, styl życia – E.M.-Z.];
- Jakie umiejętności posiada [czym się zajmuje – E.M.-Z.];
- Do czego użytkownikowi będzie służyć produkt/usługa [...]”⁶.

Podejście to polega na aktywnym zaangażowaniu ludzi w proces projektowania z zapewnieniem, że produkt końcowy będzie nie tylko estetyczny, ale też funkcjonalny. To zrozumienie można osiągnąć przez obserwację, wywiad, empatyzację.

HCD stawia nacisk na dwa aspekty: identyfikowanie właściwego problemu oraz dostosowanie rozwiązania do ludzkich potrzeb i możliwości. Te dwa komponenty designu zostały określone przez brytyjską Design Council w 2005 r. mianem podwójnego rombu (*Double Diamond*)⁷.

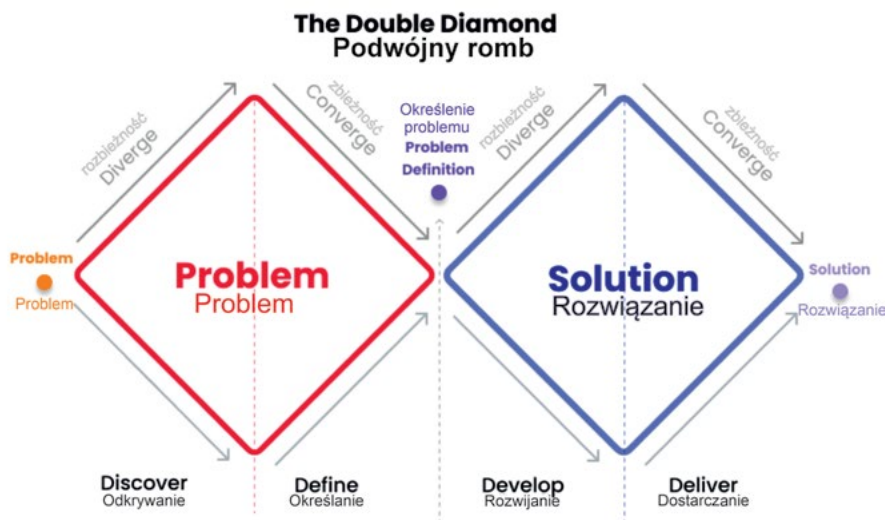
Metodologia *Double Diamond* kładzie nacisk na myślenie dywergencyjne i konwergencyjne, zachęcając projektantów do eksplorowania szerokiego zakresu możliwości przed dotarciem do najlepszego rozwiązania. Myślenie dywergencyjne (rozbieżne) polega na byciu kreatywnym i braniu pod uwagę wielu punktów widzenia oraz generowaniu dużej liczby pomysłów. Natomiast myślenie konwergencyjne (zbieżne) tożsame jest z rozumowaniem logicznym i ma na celu szybkie i efektywne dojście do konkretnego celu. Proces ten wizualizowany jest

⁵ *Ibidem*, s. 241.

⁶ *Projektowanie zorientowane na użytkownika*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Projektowanie_zorientowane_na_u%C5%BCytkownika [dostęp: 25.01.2025].

⁷ Design Council to organizacja zajmująca się designem w obszarze przemysłu i gospodarki Wielkiej Brytanii. Jej deklarowaną misją jest promowanie wspaniałego wzornictwa, które poprawia życie i czyni rzeczy lepszymi. *Double Diamond* to wizualna reprezentacja procesu projektowania i innowacji, *The Double Diamond*, Design Council, https://www-designcouncil-org-uk.translate.google.com/our-resources/the-double-diamond/?x_tr_sl=en&x_tr_tl=pl&x_tr_hl=pl&x_tr_pto=sc [dostęp: 9.07.2024].

jako dwa diamenty (il. 1). Pierwszy diament to faza odkrycia (*discover*) i definiovania (*define*) podczas etapu znajdowania właściwego problemu, a drugi to faza rozwoju (*develop*) i dostarczenia (*deliver*) na etapie opracowywania rozwiązania. Design Council podzieliło proces projektowania na cztery części.

Ilustracja 1. Schemat podwójnego rombu i czteroetapowy cykl HCD. Źródło: R. Sobrinho, *UX Process: The Double Diamond*, Hi Interactive, 13.07.2023, <https://www.hi-interactive.com/blog/ux-process-the-double-diamond> [dostęp: 10.07.2024]. Tłum. E.M.-Z.

W pierwszym etapie skupiamy się na zbadaniu problemu, rolę projektanta jest tu zrozumienie potrzeb użytkowników. Mając od nich dane, w drugim etapie należy je przeanalizować i z natłoku informacji wziąć pod uwagę to, co najistotniejsze. Kolejny etap to myślenie twórcze polegające na generowaniu pomysłów, które rozwiążą problemy użytkowników. Ostatni etap to przygotowanie prototypu do konkretnego pomysłu i przetestowanie go z użytkownikami⁸.

Human Centered Design a Design Thinking

Projektowanie zorientowane na człowieka (HCD) to sposób myślenia, który nakłada się na myślenie projektowe (*Design Thinking*, DT), aby zapewnić, że produkty są rzeczywiście odpowiednie i korzystne dla ludzi, którym mają służyć.

⁸ R. Sobrinho, *UX Process: The Double Diamond*, Hi Interactive, 13.07.2023, <https://www.hi-interactive.com/blog/ux-process-the-double-diamond> [dostęp: 10.07.2024].

Idea DT została spopularyzowana na początku XXI w. przez Tima Browna⁹, dyrektora globalnej firmy projektowej IDEO, która została założona przez Davida Kelleya¹⁰ w latach 90. XX w. Kelley w książce, którą wydał wspólnie z bratem – Tomem Kelleyem, zatytułowanej *Twórcza odwaga*, promuje ideę, że kreatywność nie jest zarezerwowana tylko dla artystów czy projektantów, ale jest umiejętnością, którą można rozwijać przez eksperymentowanie, współpracę i otwartość na nowe pomysły, a kluczowym elementem jest tu *design thinking*¹¹. Obecnie *Design Thinking* stało się bardzo popularnym narzędziem stosowanym w wielu branżach – to metoda szybkiego testowania rozwiązań, proces, przez który przechodzi się, aby tworzyć rozwiązania, które faktycznie zostaną przyjęte przez ludzi. To droga twórczego rozwiązywania problemów zorientowana na użytkownika. Cechuje ją holistyczne, interdyscyplinarne podejście, współtworzenie. Składa się z pięciu etapów: empatyzacji, definiowania, ideacji, prototypowania i testowania. Z kolei proces projektowania zorientowanego na użytkownika ma wiele odmian różniących się szczegółami, lecz idea jest ta sama i dzieli się na cztery podstawowe etapy: obserwacji, generowania pomysłów, opracowywania prototypów i testowania. Oba procesy można łatwo łączyć, ponieważ mają wiele wspólnych podstaw, uzupełniają się (il. 2). Po pierwsze, oba podejścia wymagają zaangażowania użytkownika i interesariuszy na wszystkich etapach procesu rozwoju – od analizy po ocenę. Po drugie, mają zbliżony proces rozwoju. Różnice polegają na tym, że DT jest podejściem raczej kreatywnym, zachęcającym do innowacyjnych rozwiązań, podczas gdy HCD opiera się na rzeczywistych danych i kładzie nacisk na dobrą użyteczność i pozytywne doświadczenia użytkownika¹². Jednak ostatecznie w obu przypadkach sednem są empatia, rozwiązywanie problemów, iteracja i współpraca¹³.

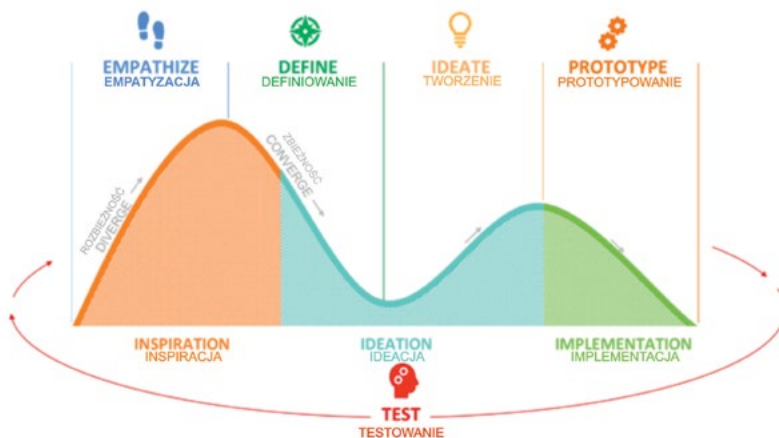
⁹ Tim Brown – angielski projektant przemysłowy, uważany za ważnego przedstawiciela innowacyjnej metody *Design Thinking*; *Tim Brown*, Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Tim_Brown_%28Designer%29 [dostęp: 8.07.2024].

¹⁰ David Kelley – amerykański inżynier, projektant, biznesmen i edukator. Współzałożyciel firmy projektowej IDEO i profesor na Uniwersytecie Stanforda, na którym stworzył d.school: Instytut Designu oraz komercyjne zastosowanie metody *Design Thinking* jako metody przeznaczonej nie tylko do projektowania produktów i wzornictwa, ale przede wszystkim w zakresie doradztwa strategicznego i biznesowego dla firm; *David M. Kelley*, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/David_M._Kelley [dostęp: 21.01.2025].

¹¹ T. Kelley, D. Kelley, *Twórcza odwaga: otwórz się na design thinking*, tłum. A. Doroba, MT Biznes, Warszawa 2019.

¹² S. Grigoryan, *Human-Centered Design vs Design Thinking Process: Is There a Difference*, Userpilot, <https://userpilot.com/blog/human-centered-design-vs-design-thinking/> [dostęp: 10.07.2024].

¹³ C. Hoover, *Human-Centered Design vs. Design-Thinking: How They're Different and How to Use Them Together to Create Lasting Change*, Movingworlds, 4.10.2018, <https://blog.movingworlds.org/human-centered-design-vs-design-thinking-how-theyre-different-and-how-to-use-them-together-to-create-lasting-change> [dostęp: 9.07.2024].

Ilustracja 2. Proces *Human Centered Design* i *Design Thinking*. Źródło: *Human Centered Design*, Resource Learning Design, 23.01.2020, <https://www.resourcelearning.co.uk/human-centred-design> [dostęp: 10.07.2024]. Tłum. E.M.-Z.

Inspiracja/ obserwacja, odkrywanie (dla kogo?)

Jest to pierwsza faza obejmująca badanie i zrozumienie potrzeb klientów, to „wejście w buty” użytkownika i spojrzenie na problem z jego perspektywy. Etap ten charakteryzuje obserwacja użytkowników, wywiad pogłębiony, mapa empatii odnośnie do tego co persona mówi, robi, myśli, czuje, słyszy, widzi.

Generowanie pomysłów, definiowanie (po co?)

Drugi etap to etap analityczny, synteza informacji, diagnoza potrzeb i ich porządkowanie. Trzymamy się potrzeb osoby, nie wymyślamy, co mogłaby chcieć, nie realizujemy swojej projekcji. Po dokładnym zrozumieniu i określeniu potrzeb przechodzimy w fazę tworzenia pomysłów, kreatywne rozwiązania, sesje burzy mózgów, szkice.

Implementacja/ opracowanie prototypu (jak? czy?)

Implementacja to jeden z istotniejszych elementów procesu pozwalający wejść w interakcję z użytkownikiem. Polega na szybkiej weryfikacji pomysłów, zebraniu opinii, prototypowaniu czy tworzeniu moodboardu. Kluczem jest zbieranie opinii, które będą oddziaływały na dalsze ulepszenia w projekcie.

Testowanie/dostarczenie

Na tym etapie po wybraniu prototypu należy go ocenić, słuchając uwag i opinii prawdziwych użytkowników. Przez sesje informacji zwrotnej gromadzone są spostrzeżenia na temat tego, czy projekt spełnia potrzeby odbiorców

i czy są obszary wymagające poprawy. Testowana jest nie tylko funkcjonalność, ale i emocje¹⁴.

Human Centered Design w projektowaniu wnętrz

Myśląc o projektowaniu wnętrz, uwzględniamy wiele obszarów, które są istotne w tej dziedzinie, zarówno tych estetycznych, ergonomicznych, jak i technicznych. Oczywiście jest, że w każdym projekcie to człowiek jest głównym wyznacznikiem proponowanych rozwiązań. Niemniej jednak to, w jaki sposób poprowadzimy proces projektowy i jaki efekt końcowy uzyskamy, jest zależne od wielu czynników. Wpływ na to ma zarówno nasza wiedza, doświadczenie, umiejętności, ale też predyspozycje, takie jak komunikatywność, miękkie umiejętności psychologiczne czy empatia. W obecnych czasach projektowanie z umiejętnością rozumienia i dzielenia uczuć innej osoby nie jest już usługą luksusową, lecz obligatoryjną. W ten trend doskonale wpisuje się HCD, które często stosuje etnograficzne metody badawcze, takie jak wywiady, obserwacje, ankiety, aby uzyskać jak najgłębszy wgląd w życie użytkowników. Projektanci muszą przyjąć otwarty sposób myślenia i aktywnie starać się zrozumieć swoich klientów, wymaga to porzucenia wszelkich założeń i uprzedzeń, wczucia się w ich osobowość i spojrzenia na świat z ich perspektywy, by właściwie zdefiniować problem i preferencje. Projektanci często wpadają w pułapkę swoich projekcji, z kolei ludzie często sami nie wiedzą czego chcą. Prowadząc zaawansowane badania, obniżamy ryzyko nietrafienia z projektem w potrzeby i upodobania klienta. Unikamy tego, co się nam wydaje, poszukując ukierunkowanych rozwiązań i odnosząc się do pewnych danych. Jak powiedział Viktor Papanek, projektant i teoretyk designu, „najważniejszą umiejętnością, którą projektant może wnieść do swojej pracy, jest zdolność rozpoznania, wyodrębniania, definiowania i rozwiązywania problemów projektowych”¹⁵. Uważał on, że designerzy ponoszą odpowiedzialność za wybory, jakich dokonują podczas procesu projektowego. Z kolei Augustyn Bańka, psycholog zajmujący się psychologią społeczną i środowiskową, odnosząc się do projektowania, powiedział: „[...] reasumując można powiedzieć, że współcześnie projektowanie stanowi splot czynności związanych z formułowaniem problemów, podejmowaniem decyzji i implementacją (wdrożeniem) wyprowadzonych kryteriów efektywności do praktyki na podstawie wypracowanych w różnych naukach szczegółowych procedur i metod działania”¹⁶.

Rozbudowany pięcioetapowy proces HCD, na który wpływ ma również

¹⁴ D. Norman, *op. cit.*, s. 243–250.

¹⁵ V. Papanek, *Dizajn dla realnego świata: środowisko człowieka i zmiana społeczna*, tłum. J. Holzman, Recto Verso, Łódź 2012, s. 153.

¹⁶ A. Bańka, *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, wyd. 2, Stowarzyszenie Psychologia i Architektura, Poznań 2016, s. 14–15.

metodologia *Design Thinking*, można odnieść do procesu projektowego stosowanego przy opracowywaniu projektów wnętrz. Omawiając kolejne etapy, można to przedstawić w następujący sposób:

Etap 1. Empatyzacja to etap kreatywny, zrozumienie potrzeb użytkownika, spojrzenie na problem z jego perspektywy, budowanie mapy empatii. W projektowaniu wnętrz to spotkanie, rozmowa z klientem, przeprowadzenie ankiety preferencji, obserwacja zarówno fizycznych działań, jak i emocji, inwentaryzacja wnętrza.

Etap 2. Definiowanie problemów to etap syntezy danych i porządkowania informacji. W projektowaniu wnętrz analiza informacji zdobytych podczas pogłębionego wywiadu z klientem daje obraz osoby i jasne wytyczne do opracowania projektu, których należy się trzymać do samego końca, nie realizując własnych wyobrażeń tego, co być powinno.

Etap 3. Generowanie pomysłów to czas na kreatywność, tworzenie dużej ilości pomysłów, nawet tych szalonych. Projektanci często sporządzają wtedy wstępne szkice koncepcyjne, szukają nieszablonowych rozwiązań do opracowywanego projektu.

Etap 4. Prototypowanie polega na tworzeniu namacalnych przykładów koncepcji projektowych, które umożliwią weryfikację pomysłów. Tu ważna jest interakcja z użytkownikiem, wciągnięcie go w proces, zebranie opinii, uwag. W projektowaniu wnętrz to czas na *moodboard* projektowy i materiałowy, propozycje układu funkcjonalnego, nierzadko też wstępne wizualizacje wnętrza.

Etap 5. Testowanie polega na ocenie prototypów przez docelowych użytkowników, na przeprowadzeniu sesji informacji zwrotnej, identyfikowaniu obszarów wymagających poprawy. Jeśli nie zostały spełnione oczekiwania, to należy cofnąć się do wcześniejszych etapów. Ten iteracyjny proces pozwala udoskonalić produkt i zapewnia, że jest on zaprojektowany w zgodzie z oczekiwaniami klientów. Odnosząc ten etap do procesu projektowego, można przyjąć, że jest to czas, kiedy mamy opracowaną czytelną prezentację projektu, rzuty i przekroje wnętrza, wizualizacje i zmierzamy do finalnego opracowania zawierającego kompletną dokumentację projektową obejmującą rysunki techniczne i wykonawcze, zestawienie materiałów i elementów wyposażenia. Ten etap ma możliwość wprowadzenia zmian, natomiast jeśli uzyska pozytywną opinię, to można przystąpić do fazy wdrażania go w życie.

Po zakończeniu procesu następują jeszcze dwie fazy: wdrożenia i ewaluacji¹⁷. Faza wdrożenia to przełożenie projektu na realizację. Tutaj istotnym elementem jest skuteczna komunikacja z wykonawcami, z uwzględnieniem wszelkich ograniczeń technicznych i wykonalności. Ostatni etap, czyli faza ewaluacji, to moment, by określić, czy projekt osiągnął swój cel, a także by zidentyfikować

¹⁷ J. Łazarz, *Human Centered Design – HCD – Projektowanie z Empatią jako Klucz do Lepszych Projektów*, InterSynergy, 28.08.2023, <https://www.intersynergy.pl/blog/proces-human-centered-design> [dostęp: 9.07.2024].

obszary wymagające dalszego udoskonalenia. Poznając opinie użytkowników, a także uwzględniając własne spostrzeżenia, zyskujemy cenne informacje dla przyszłych projektów.

Stosowanie metodyki HCD w projektowaniu wewnątrz przekłada się na szereg korzyści:

- Empatyczne podejście pozwala lepiej zrozumieć potrzeby ludzi, ich preferencje, dając możliwość tworzenia przestrzeni, które są precyzyjnie dopasowane, wywołują emocje i angażują zmysły.
- Uwzględnianie perspektywy użytkowników na każdym etapie projektowania i iteracyjne podejście pozwala na wczesne identyfikowanie problemów i minimalizuje ryzyko niedopasowania projektu.
- Wysłuchanie i zaspokajanie potrzeb klientów przekłada się na to, że są oni bardziej zadowoleni, lojalni, polecają projektanta innym.
- Projektowanie z myślą o użytkownikach przyczynia się do większego zaangażowania i akceptacji z ich strony, poczucia zaufania do projektanta.
- Rozumienie różnorodnych potrzeb pozwala projektantom tworzyć inkluzywne rozwiązania, które zaspokajają potrzeby ludzi o określonych wymaganiach, w tym osób z niepełnosprawnościami.
- Lepsze zrozumienie potrzeb pozwala tworzyć zrównoważone i odpowiedzialne rozwiązania projektowe, które dostosowują się do zmieniających się wymagań.
- Tworzenie projektów skoncentrowanych na użytkownikach zwiększa innowacyjność i atrakcyjność projektanta, przyciąga nowych klientów¹⁸.

HCD to proces gwarantujący, że projekty odpowiadają potrzebom i możliwościom ludzi, dla których są przeznaczone. Stosując zasady projektowania skoncentrowanego na człowieku, projektanci wewnątrz mogą tworzyć przestrzenie, które nie tylko dobrze wyglądają, ale też dają poczucie dobrostanu, rezonują z mieszkańcami.

Zastosowanie HCD w nauczaniu projektowania

Human Centered Design jako filozofia i metodologia *Design Thinking* w nauczaniu projektowania została spopularyzowana przez D.school: Instytut Designu, szkołę założoną w 2004 r. w ramach School of Engineering Uniwersytetu Stanforda. To miejsce stworzone do pracy kreatywnej, które „można porównać do wielkiego warsztatu pełnego narzędzi, gadżetów, materiałów szkoleniowych,

które umożliwiają szybkie prototypowanie, tworzenie konstrukcji w oparciu

¹⁸ T. Kozon, *Human Centered Design: Jak uwzględnić człowieka w procesie projektowania*, Boring Owl, 22.04.2023, <https://boringowl.io/blog/human-centered-design-jak-uwzglednic-czlowieka-w-procesie-projektowania> [dostęp: 9.07.2024].

o niespotykane rozwiązania technologiczne i szalone pomysły [...]”¹⁹. Studenci z różnych kierunków, pracując w różnorodnych zespołach, przechodzą przez wszystkie etapy DT. To podejście znalazło swoją kontynuację i w innych uczelniach. W Design Academy Eindhoven (DAE), jednej z wiodących na świecie szkół designu, projektowanie to coś więcej niż tworzenie obiektów i systemów – to angażowanie się w otaczające nas społeczeństwa i rzeczywistości, wymiana wiedzy oraz poznawanie, rozważanie i przyjmowanie różnych sposobów myślenia, widzenia i tworzenia. „«Nauka poprzez tworzenie» jest centralnym pojęciem w DAE. W związku z tym istnieje silny nacisk na «działanie»” – czy to eksperymentowanie z produkcją, rozwijanie strumienia badań, czy współpraca z innymi studentami w celu testowania rozwiązań i eksplorowania problemów”²⁰. Znana projektantka Ilse Crawford²¹ prowadziła tam przez ponad 20 lat Wydział Dobrostanu Człowieka (Man and Well-Being department). Celem tego wydziału było wprowadzenie wartości humanistycznych do procesu projektowania, skupiając się na tworzeniu rozwiązań poprawiających jakość życia użytkowników.

Polską uczelnią łączącą elementy projektowania z wiedzą z obszaru nauk humanistycznych i społecznych jest School of Form, część Wydziału Projektowania Uniwersytetu SWPS w Warszawie²². W interdyscyplinarnym klimacie studenci poznają współczesne konteksty projektowania i metody badawcze. Uczą się projektować przedmioty, wykonywać je z pomocą różnych technologii i przygotowywać do procesu produkcyjnego. Każdy pomysł jest testowany i prototypowany, zanim zostanie zrealizowany. W szkole znajdują się liczne warsztaty i pracownie: warsztat ślusarski, stolarski, maszyn numerycznych, warsztat KUKA, pracownia foto-video, sitodruku i rysunku, pracownia krawiecka, ceramiczna oraz sztucznej inteligencji. Kadre tworzą reprezentanci wielu dyscyplin, wśród najbardziej rozpoznawalnych z nich jest Agnieszka Jacobson-Cielecka, dyrektorka programowa School of Form, dziekan Wydziału Projektowania Uniwersytetu

¹⁹ *D.school: Instytut Designu na Uniwersytecie Stanforda*, Design Thiknking PL, 14.08.2013, <https://designthinking.pl/d-school-instytut-designu-na-universytecie-stanforda> [dostęp: 14.09.2024].

²⁰ *Bachelor Programme*, Design Academy Eindhoven, <https://www.designacademy.nl/page/397/bachelor-programme> [dostęp: 14.09.2024]. Tłum. E.M.-Z.

²¹ Ilse Crawford – brytyjska projektantka, nauczycielka, dyrektorka kreatywna i założycielka Studioilse. Założyła również wydział Man and Well-being w Design Academy Eindhoven i była jego szefową przez dwie dekady. Pionierka humanistycznego designu w jego rzeczywistym zastosowaniu w środowiskach, obiektach i doświadczeniach; Studioilse, www.studioilse.com [dostęp: 25.01.2025].

²² *School of Form – wyjątkowa szkoła projektowania*, https://www.sof.edu.pl/pl/?_gl=1*fpz57x*_up*MQ_.&gclid=EALaIQobChMlyLiZzO7MiAMViRuiAx022AfVEAMYAiAAEgLTBPD_BwE [dostęp: 14.09.2024].

SWPS w Warszawie, a także Oskar Zięta²³ i Zuzanna Skalska²⁴. Również uznany polski projektant i wykładowca Tomasz Rygalik w założonym wraz z żoną – Małgorzatą Rygalik²⁵ – centrum badawczo-rozwojowym Kampus Design Nature w Sobolach, propaguje nowy model edukacji oparty na budowaniu relacji, szukaniu refleksji, życiowego balansu i dobrostanu. Prowadzi tam cykliczne warsztaty Design Summer School, podczas których uczestnicy tworzą innowacyjne rozwiązania, które odpowiadają na prawdziwe potrzeby i budują realną wartość. Te interdyscyplinarne praktyki mają pobudzać kreatywność i rozwijać umiejętności projektowe młodych twórców. Tam mogą prototypować i realizować najróżniejsze projekty, dzięki świetnie wyposażonym pracowniom, w których można pracować m.in. z drewnem, metalem, ceramiką czy drukiem 3D. Jak tłumaczy Rygalik, „W obliczu wyzwań współczesnego świata zaobserwowaliśmy potrzebę rozwoju edukacji w kierunku podejścia holistycznego oraz pracy interdyscyplinarnej – wspierających i integrujących kreatywność z szeroko pojętym *well-being*”²⁶. Trend projektowania zaangażowanego społecznie, gdzie zrozumienie ludzkich potrzeb jest traktowane priorytetowo, to współczesny kierunek działań, by móc odpowiadać na wyzwania współczesności.

Zadanie projektowe

Idea koncepcji kształcenia z uwzględnieniem metodyki HCD narodziła się z potrzeby wprowadzenia określonych procedur do realizacji zadań projektowych i powiązania opracowywanych tematów z realnymi użytkownikami kreowanych przestrzeni. Jak opisuje to Jenny Gibbs, „zanim rozpocznie się proces kreacji, praca przedprojektowa wymaga zebrania wielu informacji i przygotowania metodyki projektu”²⁷.

Celem zajęć architektura wnętrz, które od lat są prowadzone wśród studentów architektury na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, jest przygotowanie studentów do

²³ Oskar Zięta – architekt, artysta, rzemieślnik, projektant procesów oraz założyciel Zieta Studio. Autor najlżejszego cienkościennego krzesła metalowego, ikonicznego stołka PLOPP, stworzonego w wyniku optymalizacji indeksu wagi (*lightweight index*); Zieta Studio, <https://www.zieta.pl> [dostęp: 25.01.2025].

²⁴ Zuzanna Skalska – ekspertka ds. analizowania przyszłości w obszarze szeroko rozumianych innowacji, designu i biznesu. Właścicielka 360Inspiration, współtwórczyni School of Form na Uniwersytecie SWPS; 360inspiration, Zuzanna Skalska, <https://360inspiration.nl> [dostęp: 28.01.2025].

²⁵ Tomasz i Małgorzata Rygalikowie – polscy projektanci prowadzący Studio Rygalik, a także założyciele Fundacji Sobole, ośrodka działań związanych z designem, kulturą i edukacją; Studio Rygalik, <https://www.studiorygalik.com> [dostęp: 25.01.2025].

²⁶ Studio Rygalik zaprasza na Design Summer School, Magazif, 27.08.2020, <https://magazif.com/aktualnosci/studio-rygalik-zaprasza-na-design-summer-school> [dostęp: 14.09.2024].

²⁷ J. Gibbs, *Projektowanie wnętrz*, tłum. S. Środa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 40.

samodzielnej lub zespołowej pracy projektowej w zakresie świadomego i odpowiedzialnego kształtowania najbliższego otoczenia człowieka. Autorska idea nauki projektowania wnętrz w duchu *well-being* i projektowania zorientowanego na użytkownika realizowana jest zarówno przez bezpośredni kontakt studentów z materiałami wykończeniowymi pozwalający na rzeczywisty dobór właściwych tekstur i kolorów do projektu, jak i przez opracowywanie projektów (analiza potrzeb, poszukiwanie inspiracji, *moodboard* materiałowy, rysunki techniczne i wykonawcze, modelowanie 3D). Kurs ma na celu rozszerzenie kompetencji ukie-
runkowanych na zdolność do ciągłego rozwijania i interpretowania problemów projektowych. Uczy projektowania uwzględniającego humanistyczne podejście, w tym spojrzenia na projektowanie przestrzeni i budynków „od strony wewnętrznej do zewnątrz”. Użytkowana przez człowieka przestrzeń jest obszarem nieobojętnym, posiadającym swoiste społeczne nacechowanie. Projektowanie wnętrz to nie tylko kwestia rozwiązań funkcjonalnych, aranżacji elementów wyposażenia czy doboru kolorów; to budowanie emocjonalnej przestrzeni uwzględniającej potrzeby użytkowników, dającej poczucie komfortu psychicznego i dobrostanu.

W zadaniu projektowym realizowanym podczas zajęć dla studentów III roku przeprowadzany jest proces projektowy z użyciem metodologii HCD. Studenci jako temat semestralny mają do opracowania projekt zadanej przestrzeni mieszkalnej dla zdefiniowanego użytkownika. Każdy moduł zajęć poświęcony jest określonej etapowi procesu projektowego i jest powiązany z metodologią stosowaną w HCD. Studenci zostają połączeni w dwuosobowe zespoły projektowe, by móc wieloaspektowo pracować nad zadaniem (trenować pracę w grupie, łączyć różne spojrzenia na ten sam temat, kreatywnie rozwiązywać problemy projektowe).

W roku akademickim 2023/2024 tematem zadania było zaprojektowanie spersonalizowanego wnętrza mieszkalnego dla kobiety w średnim wieku, pracującej częściowo zdalnie, posiadającej kota. Wśród określonych potrzeb i upodobań klientki znalazły się m.in. takie wytyczne jak: zachowanie otwartego planu mieszkania, niebanalne rozwiązania projektowe, w tym pomysły poświęcone kotu, nawiązanie do cech stylu *mid-century modern*, zastosowanie naturalnych materiałów, wkomponowanie zabudowy kuchennej we wnętrze, zapewnienie miejsca do przechowywania, wydzielenie miejsca do spania. Przestrzeń mieszkalną stanowiło otwarte, wysokie pomieszczenie, z jednym dużym oknem znajdującym się na ścianie naprzeciw wejścia. Wymiary pomieszczenia to 5,78 m szerokości, 8,70 m długości i 4,37 m wysokości.

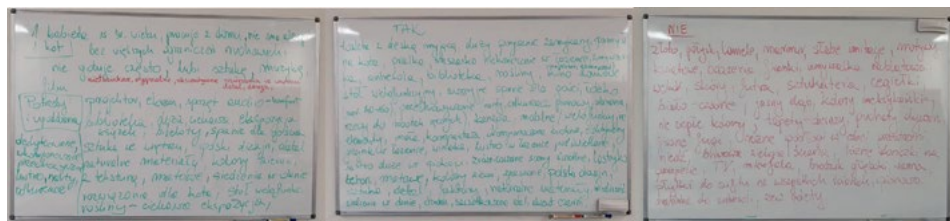
Pierwszym etapem, zgodnie ze schematem procedur HCD, było dogłębne wejście w problematykę zadania projektowego polegające na przeprowadzeniu wywiadu z klientką i inwentaryzacji docelowego wnętrza (il. 3). Studenci zadawali pytania dotyczące upodobań, stylu życia, hobby, zainteresowań, pytali o to co inwestorka lubi, a czego nie, jakie ma preferencje materiałowe i kolorystyczne; szczegółowy zakres pytań dotyczył też strefy łazienki i kuchni oraz związanych

z tym elementów wyposażenia, poruszona została również kwestia szczególnych potrzeb, a także budżetu. Następnie studenci zapoznali się z przestrzenią projektową, dokonali pomiarów wnętrza i sporządzili dokumentację zdjęciową.

Ilustracja 3. Inwentaryzacja wnętrza do projektu. Fot. autorka

Kolejnym etapem było uporządkowanie informacji i wyzwań projektowych (il. 4). Na bazie zebranych danych opracowane zostały wytyczne projektowe oraz przygotowany został rzut i przekroje pomieszczenia w skali 1:50. Synteza danych dla każdego była ważnym elementem dalszego procesu projektowego, stworzona persona użytkownika stała się przewodnią zasadą dla projektu każdej z grup. W kolejnych fazach projektu studenci często wracali do tych wytycznych, by nie wpaść w pułapkę własnej projekcji i móc zrealizować spersonalizowany projekt.

Ilustracja 4. Definiowanie danych do projektu. Fot. autorka

Zdefiniowane problemy projektowe są doskonałym punktem wyjścia do indywidualnych poszukiwań rozwiązań i pobudzenia kreatywnego myślenia. Faza generowania pomysłów to najprzyjemniejsza część pracy nad projektem. Studenci odbyli zajęcia w salonie z materiałami i elementami wyposażenia wnętrza, które poszerzały wiedzę i pobudzały horyzonty myślenia. Etap prototypowania był

czasem na przygotowanie moodboardów projektowych, by móc skonsultować swoje propozycje z użytkownikiem, wciągnąć go w proces, uzyskać informacje zwrotne (*feedback*). Studenci przygotowywali swoje koncepcje zarówno w formie kolażu zdjęć, jak i wstępnych szkiców z układem funkcjonalnym wnętrza, zestawieniem propozycji materiałowych czy elementów wyposażenia wnętrza (il. 5). Powstałe opracowania były następnie prezentowane prowadzącej zajęcia, której rola była dwójaka – była dydaktykiem i klientem. Każdy zespół projektowy musiał zmierzyć się zarówno z krytyką, jak i aprobatą swoich pomysłów. Studenci ćwiczyli uważność, panowanie nad emocjami, umiejętność wsłuchiwania się w przekazywane uwagi, by móc wychwycić informacje dotyczące oceny funkcjonalności opracowywanego projektu wnętrza i wrażenia użytkownika, tego, jak się z tym czuje.

Ilustracja 5. Prezentacje moodboardów i koncepcji projektu. Fot. autorka

Etap testowania to ważny czas dla dalszego rozwoju projektu, wyznaczający to, co można kontynuować, a co należy zmienić. Wiele opracowań zyskało na tym etapie swój finalny kierunek rozwoju, ale część wymagała jeszcze kolejnych podejść. Możliwość korekty pomysłów na tym etapie jest niezwykle istotna, gdyż pozwala na uniknięcie błędu niedopasowania projektu do użytkownika na późniejszym, bardziej zaawansowanym etapie.

Finalne opracowania projektowe składały się zarówno z plansz w formacie B2 prezentujących całą koncepcję wnętrza, jak i z kompletnej dokumentacji projektowej opracowanej w formie książki A4 lub A3, której zawartością były wytyczne do projektu, *moodboard*, karty z inwentaryzacją, rzuty z układem funkcjonalnym, przekroje, szczegółowy projekt kuchni i łazienki oraz wybranego elementu zabudowy meblowej na wymiar, a także rzuty ze schematem elektryki, schematem połączeń wodno-kanalizacyjnych, wykończeniem ścian i podłóg oraz wizualizacje.

Prezentowane projekty (il. 6–10) pokazują spektrum indywidualnych rozwiązań w odniesieniu do tego samego użytkownika, nieograniczone możliwości interpretacji wnętrza zależne od wprowadzonych w nie interwencji i proporcji użytych materiałów, kolorów, faktur. Spersonalizowana przestrzeń, jaka jest efektem spójnych działań i metodologicznego sposobu pracy, potwierdza słuszność przyjętych założeń.

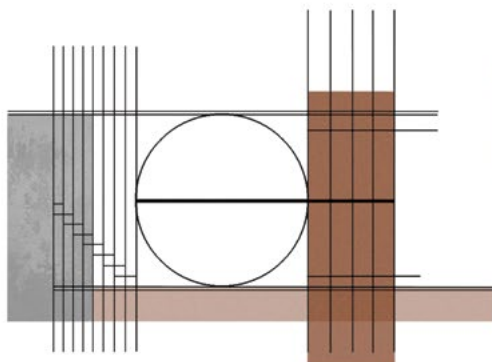
Podsumowanie

W nauczaniu projektowania ważnym aspektem dydaktyki jest przyjęcie określonego systemu pracy. Te metody nierzadko są autorskim programem prowadzących zajęcia, ponieważ proces kreacji twórczej powinien zostać uzupełniony niezbędną wiedzą i warsztatem²⁸.

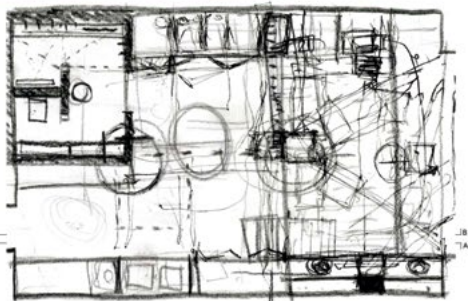
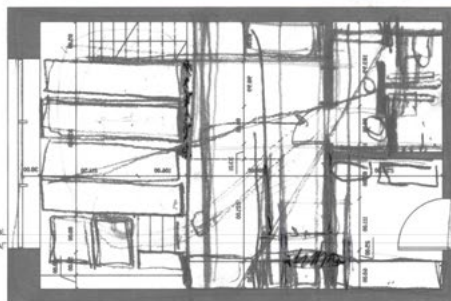
Wprowadzenie do programu kształcenia z zakresu projektowania architektury wnętrza metodologii projektowania zorientowanego na człowieka przełożyło się na szereg korzyści i wymiernych efektów. Realizowany temat zadania projektowego i jego integracja z praktyką zawodową, a także praca nad projektem w ramach kolejnych faz, pozwoliły zwiększyć atrakcyjność i zrozumienie idei procesu projektowego. Tak prowadzony projekt pozwala na opracowanie dogłębnie przemyślanych i unikalnych rozwiązań. Zaprezentowane efekty prac studenckich są potwierdzeniem sensu przyjętego planu działania. Przyjmując zasady HCD, studenci mogli stworzyć przestrzeń, które nie tylko mają estetyczne i funkcjonalne rozwiązania, ale także wywołują emocje i poprawiają ogólne wrażenia człowieka w środowisku zabudowanym.

²⁸ *Nauczanie w sztukach projektowych*, red. R. Idem, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 2016.

PROJEKT MIESZKANIA

AKSONOMETRIA

Ilustracja 6. Projekt wnętrza mieszkalnego (architektura wnętrz dla architektów, semestr VI, WaiSP KAAFM 2023/2024), autorzy: Bernard Gacek, Kacper Jasiński

Ilustracja 7. Projekt wnętrza mieszkalnego (architektura wnętrz dla architektów, semestr VI, WaiSP KAAFM 2023/2024), autorzy: Volha Maslenkova, Kateryna Karpovska

Ilustracja 8. Projekt wnętrza mieszkalnego (architektura wnętrz dla architektów, semestr VI, WAIŚP KAAFM 2023/2024), autorzy: Matylda Grojec, Joanna Mikołajczak

Ilustracja 9. Projekt wnętrza mieszkalnego (architektura wnętrz dla architektów, semestr VI, WAIŚP KAAFM 2023/2024), autorzy: Wiktoria Bryl, Emilia Fiegel

Ilustracja 10. Projekt wnętrza mieszkalnego (architektura wnętrz dla architektów, semestr VI, WaiSP KAAFM 2023/2024), autorzy: Tetiana Borovkova, Kaya Paranić

Bibliografia

- 360inspiration, Zuzanna Skalska, <https://360inspiration.nl> [dostęp: 28.01.2025].
- Bachelor Programme, Design Academy Eindhoven, <https://www.designacademy.nl/page/397/bachelor-programme> [dostęp: 14.09.2024].
- Bańka A., *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, wyd. 2, Stowarzyszenie Psychologia i Architektura, Poznań 2016.
- Bernheimer L., *Potęga przestrzeni wokół nas*, tłum. G. Jagielska, Amber, Warszawa 2018.
- David M. Kelley, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/David_M._Kelley [dostęp: 21.01.2025].
- Donald Norman, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Donald_Norman [dostęp: 9.07.2024].
- D.school: Instytut Designu na Uniwersytecie Stanforda, Design Thiknking PL, 14.08.2013, <https://designthinking.pl/d-school-instytut-designu-na-universytecie-stanforda/> [dostęp: 14.09.2024].
- Gibbs J., *Projektowanie wnętrz*, tłum. S. Środa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Grigoryan S., *Human-Centered Design vs Design Thinking Process: Is There a Difference*, Userpilot, <https://userpilot.com/blog/human-centered-design-vs-design-thinking/> [dostęp: 10.07.2024].

- Hoover C., *Human-Centered Design vs. Design-Thinking: How They're Different and How to Use Them Together to Create Lasting Change*, Movingworlds, 4.10.2018, <https://blog.movingworlds.org/human-centered-design-vs-design-thinking-how-theyre-different-and-how-to-use-them-together-to-create-lasting-change> [dostęp: 9.07.2024].
- Human Centered Design*, Resource Learning Design, 23.01.2020, <https://www.resource-learning.co.uk/human-centred-design> [dostęp: 10.07.2024].
- Kelley T., Kelley D., *Twórcza odwaga: otwórz się na design thinking*, tłum. A. Doroba, MT Biznes, Warszawa 2019.
- Kozon T., *Human Centered Design: Jak uwzględnić człowieka w procesie projektowania*, Boring Owl, 22.04.2023, <https://boringowl.io/blog/human-centered-design-jak-uwzlednic-czlowieka-w-procesie-projektowania> [dostęp: 9.07.2024].
- Łazarz J., *Human Centered Design – HCD – Projektowanie z Empatią jako Klucz do Lepszych Projektów*, InterSynergy, 28.08.2023, <https://www.intersynergy.pl/blog/proces-human-centered-design> [dostęp: 9.07.2024].
- Nauczanie w sztukach projektowych*, red. R. Idem, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 2016.
- Norman D., *Dizajn na co dzień*, tłum. D. Malina, Karakter, Kraków 2018.
- Papanek V., *Dizajn dla realnego świata: środowisko człowieka i zmiana społeczna*, tłum. J. Holzman, Recto Verso, Łódź 2012.
- Projektowanie zorientowane na użytkownika*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Projektowanie_zorientowane_na_u%C5%BCytkownika [dostęp: 25.01.2025].
- School of Form – wyjątkowa szkoła projektowania*, https://www.sof.edu.pl/pl/?_gl=1*fpz57x*_up*MQ..&gclid=EAIaIQobChMIyIiZzO7MiAMViRuiAx022AfVEAMYAiAAEgLTBPD_BwE [dostęp: 14.09.2024].
- Sobrinho R., *UX Process: The Double Diamond*, Hi Interactive, 13.07.2023, <https://www.hi-interactive.com/blog/ux-process-the-double-diamond> [dostęp: 10.07.2024].
- Studioilse, www.studioilse.com [dostęp: 25.01.2025].
- Studio Rygalik, <https://www.studiorygalik.com> [dostęp: 25.01.2025].
- Studio Rygalik zaprasza na Design Summer School*, Magazif, 27.08.2020, <https://magazif.com/aktualnosci/studio-rygalik-zaprasza-na-design-summer-school> [dostęp: 14.09.2024].
- The Double Diamond*, Design Council, https://www.designcouncil-uk.translate.google.com/our-resources/the-double-diamond/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=pl&_x_tr_hl=pl&_x_tr_pto=sc [dostęp: 9.07.2024].
- Tim Brown, Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Tim_Brown_%28Designer%29 [dostęp: 8.07.2024].
- Zieta Studio, <https://www.zieta.pl> [dostęp: 25.01.2025].

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-004

Data wpłynięcia: 16.09.2024

Data akceptacji: 5.12.2024

WSPÓŁCZESNE TEORIE URBANISTYCZNE A KIERUNKI PRZKSZTAŁCEŃ MAŁYCH MIAST W KONTEKŚCIE POLITYKI UNII EUROPEJSKIEJ DOTYCZĄCEJ ICH REWITALIZACJI

Elżbieta Przesmycka

prof. dr hab. inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie,
Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0003-4190-9811>

Streszczenie

W artykule przedstawiono wyniki badań, w których wykorzystano opisowe podejście analityczne w celu zidentyfikowania współczesnych teorii urbanistycznych powiązanych z problematyką przekształceń i rozwoju małych miast, w tym koncepcji zrównoważonego rozwoju i procesów rewitalizacyjnych. Przeanalizowano współczesne teorie i idee urbanistyczne, które są wykorzystywane w działaniach mających na celu poprawę jakości życia w mieście. Prześledzono wybrane dokumenty unijne oraz przykłady dobrych praktyk w zakresie programów wspierających rewitalizację małych miast. Na tej podstawie przybliżono możliwości wykorzystania najlepszych sposobów realizacji procesów rewitalizacyjnych na przykładzie projektu „Petites Villes de Demain” realizowanego we Francji.

Słowa kluczowe: małe miasta, rewitalizacja, teorie urbanistyczne, jakość życia, dobre praktyki, społeczeństwo, program „Petites Villes de Demain” (Małe Miasta Jutra)

Contemporary urban planning theories and directions of transformation in small towns in the context of the European Union's policy on revitalization of small towns

Abstract

The article presents the results of research that used a descriptive analytical approach to identify contemporary urban planning theories related to the issues of transformation and development of small towns, including concepts of sustainable development and revitalization processes. Contemporary urban planning theories and ideas aimed at improving the quality of life in cities were analyzed. Selected EU documents and examples of good practices in programs supporting the revitalization of small towns were examined. Based on this, the possibilities of implementing the best practices for revitalization processes were illustrated using the example of the „Small Cities of Tomorrow” project implemented in France.

Key words: small towns, revitalization, urban planning theories, quality of life, best practices, society, Small Cities of Tomorrow programm

Wprowadzenie

Ostatnie ćwierćwiecze w Europie wpłynęło w dużym stopniu na przeobrażania miast. Wraz z rozrastaniem się większości dużych ośrodków miejskich pojawiła się stagnacja w rozwoju małych miast będących dopełnieniem sieci urbanistycznych poszczególnych krajów europejskich. Istnieje wiele zjawisk wpływających bezpośrednio i pośrednio na stan zachowania miast, warunki życia ich mieszkańców i stan środowiska zamieszkania. Dostrzegany jest kryzys małych ośrodków wyrażający się zmniejszającą się liczbą ludności, stagnacją gospodarczą i inwestycyjną oraz „upadkiem” historycznych centrów, których funkcjonalność nie nadąża za zmieniającym się stylem życia. W ramach poszczególnych państw Unii Europejskiej rewitalizacja miast realizowana jest z różnym powodzeniem, a zagadnienia z zakresu odnowy miejskiej i podniesienia jakości życia są przedmiotem polityki na poziomie unijnym. W wielu krajach pojawiają się procedury mające na celu skuteczne włączanie społeczności lokalnych w decydowanie o przyszłym kształcie ich otoczenia oraz znalezienie właściwej drogi do zachowania istoty współczesnego życia w małym mieście. Istotne jest fachowe wsparcie decydentów, wymiana doświadczeń i dobrych praktyk oraz lokalne określenie potrzeb danego miasta, a następnie skuteczne wyszukiwanie źródeł finansowania na różnych poziomach.

Nieodwracalne przekształcenia urbanistyczne większości małych miast i obrzeży miast dużych, które mają obecnie miejsce, są związane z sytuacją społeczną i demograficzną. Ostatnie dziesięć lat zaznaczyło się jednak zwiększeniem świadomości lokalnych społeczności w rozumieniu znaczenia miejscowego dziedzictwa kulturowego dla jakości życia. Mieszkańcy zaczynają bardziej identyfikować się z miejscową spuścizną architektoniczną, urbanistyczną i historyczną.

Zauważalne są zmiany będące efektem zaistnienia nowych warunków ekonomicznych i większej świadomości obywateli o znaczeniu sposobu zagospodarowania otoczenia dla jakości ich życia. Uważa się, że małomiasteczkowa i peryferyjna Europa jest pierwszą ofiarą narastających podziałów terytorialnych i społecznych¹.

Cel, metoda i zakres badań

Celem badań było określenie powiązań współczesnych teorii urbanistycznych z kierunkami rewitalizacji małych miast w kontekście uwarunkowań wynikających z polityki Unii Europejskiej.

Metoda badań obejmowała przegląd kluczowych dokumentów dotyczących strategii UE w ramach tych zagadnień, literatury związanej z tendencjami we współczesnej urbanistyce oraz przykładów dobrych praktyk rewitalizacji zastosowanych w małych miastach europejskich.

Zakres czasowy dotyczył ostatnich dwudziestu pięciu lat. Dodatkowo przeanalizowano francuski program „Petites Villes de Demain” (PVD, Małe Miasta Jutra), który wspiera miasteczka w inicjatywach na rzecz podniesienia jakości życia mieszkańców, edukacji i rewitalizacji.

Stan badań

Badania nad małymi miastami stają się przedmiotem zainteresowania specjalistów z wielu dziedzin, przybierając nie tylko formę interdyscyplinarną, ale również transdyscyplinarną.

Kierunki i teorie urbanistyki współczesnej, koncepcje rozwoju i przeobrażeń miast są przedmiotem zainteresowania wielu badaczy, którzy próbują poddać je klasyfikacji i odnaleźć najważniejsze elementy mogące mieć zastosowanie w rozwiązaniach praktycznych. Podwaliny do myślenia o urbanistyce XXI w. miała dać Nowa Karta Ateńska², jednak kolejne lata pokazały, że wielość wątków, idei i problemów znacznie wykracza poza te przewidziane w Karcie. Krystyna Solarek³ wskazuje, że nie ma obecnie jednego obowiązującego paradygmatu w projektowaniu urbanistycznym, a źródła inspiracji tkwią zarówno w ideach

¹ Association des Petites Villes de France, *La Confédération des Petites Villes de l'Union européenne*, <https://www.apvf.asso.fr/lapvf/la-confederation-des-petites-villes-de-lunion-europeenne> [dostęp: 12.08.2024].

² Europejska Rada Urbanistów, *Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miasta XXI w.*, Lizbona, 20 listopada 2003 r., tłum. z fr. S. Wyganowski, przekł. porównawczy z edycji ang. i red. S. Furman, B. Wyporek, Towarzystwo Urbanistów Polskich.

³ K. Solarek, *Współczesne koncepcje rozwoju miasta*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, t. 56, z. 4, s. 51–71.

z początku XX w. (miasta ogrodu Ebenezer Howarda i zielonego promiennego miasta Le Corbusiera), w dwudziestowiecznym modernizmie i jego krytyce, jak i nurtach ekologicznych i społecznych panujących w XXI w. Wybrane teorie urbanistyki współczesnej przedstawiają w monografii pod tym samym tytułem Izabela Mironowicz i Piotr Lorens⁴. W kontekście poszczególnych teorii urbanistycznych w polskiej literaturze przedmiotu należy odnotować prace Katarzyny Mazur-Belzyt⁵ i Piotra Lorensa⁶. Szczegółowego przeglądu teorii i nurtów współczesnych modeli rozwoju miast, mogących mieć zastosowanie w małych miastach, dokonuje Eliza Farelnik. Autorka zauważa, że

Można zaobserwować proces ewolucji dotychczasowych podejść, skutkujący hybrydyzacją modeli rozwoju, gdzie poprzez łączenie założeń kilku podejść powstają nowe koncepcje, np. *smart green city*, *smart slow city*, *green slow city*. Proces ten można postrzegać jako przejaw podnoszenia poziomu odporności miast na kryzysy, co zwiększa szansę małych miast na adaptację do nowych warunków środowiskowych⁷.

Literatura dotycząca roli partycypacji społecznej w procesach planowania i rewitalizacji miast jest obszerna. Przykładem może być Lorens, który zauważa, że

w przypadku tzw. krajów post-transformacyjnych (do których zalicza się państwa postsocjalistyczne, a także kraje stojące w obliczu transformacji gospodarczej bez zmiany ustrojowej) zapotrzebowanie na partycypację społeczną rośnie w szybkim tempie. Należy zauważyć, że jeszcze kilka lat temu angażowanie społeczności lokalnej w proces podejmowania decyzji dotyczących rozwoju miast było uważane za swego rodzaju nowinkę i rzadko traktowane poważnie⁸.

Problematyka małych miast ma również kluczowe znaczenie dla postępów w naukach społecznych, w szczególności tzw. studiów miejskich, w których do niedawna małe miasta nie były wiodącym tematem badań⁹. Relacje pomiędzy polityką krajową a unijną w odniesieniu do możliwości rozwojowych miast były przedmiotem badań m.in. Anny Augustyn, która analizowała politykę miejską

⁴ *Wybrane teorie urbanistyki współczesnej*, red. P. Lorens, I. Mironowicz, Akapit-DTP, Gdańsk 2013.

⁵ K. Mazur-Belzyt, *Równoważenie rozwoju małego miasta w XXI wieku – ujęcie teoretyczne*, „Studia Miejskie” 2016, t. 22, s. 23–34.

⁶ P. Lorens, *Równoważenie rozwoju przestrzennego miast w Polsce*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” 2015, nr 161, s. 75–81.

⁷ E. Farelnik, *Contemporary concepts of small town development*, „Economics and Law” 2023, vol. 22, issue 3, s. 510, <https://doi.org/10.12775/EiP.2023.027>. Tłum. E.P.

⁸ P. Lorens, *Civilizing the public participation practice in post-transition countries*, „IOP Conference Series Materials: Science and Engineering” 2019, vol. 603, 052048, s. 1, <https://doi.org/10.1088/1757-899X/603/5/052048>. Tłum. E.P.

⁹ D. Bell, M. Jayne, *Small Cities? Towards a Research Agenda*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2009, vol. 33, issue 3, s. 683–699, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2009.00886>.

w Polsce i kluczowe dokumenty strategiczne w kontekście polityki spójności UE: „Włączenie polityki miejskiej do działu «rozwoj regionalny» pozwoli na wykorzystanie polityki miejskiej jako instrumentu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju”¹⁰. Jak zauważa Ewa Pancer-Cybulska, polityka spójności wiążąca się z rozwojem państw Unii Europejskiej w latach „2014–2020 uległa reorientacji w kierunku wzmacniania efektów inwestycji ze środków UE i lepszego dostosowania ich do indywidualnych potrzeb regionów i miast”¹¹. Analiza wykorzystania środków UE na rozwój wybranych miast jest przedmiotem badań m.in.: Elżbiety Chądzyńskiej (małe miasta Dolnego Śląska w latach 2004–2012)¹², Bartosza Bartosiewicza i Tomasza Kamińskiego¹³, Marcina Wajdy (analiza m.in. wpływu pandemii COVID-19 i wojny w Ukrainie na możliwości wsparcia miast w perspektywie 2021–2027)¹⁴.

Programy takie jak „Petites Villes de Demain” stają się przedmiotem badań z zakresu urbanistyki, geografii, ekonomii i gospodarki przestrzennej¹⁵. Badacze zwracają uwagę na złożoność problemu wzrostu gospodarczego w skali krajowej bądź światowej i obecnych tendencji regresu rozwoju małych miast¹⁶. W literaturze małe miasta w Europie często przedstawiane są w aspekcie ryzyka marginalizacji zarówno znaczenia samych ośrodków miejskich, jak i ich zaplecza. Przyszłość terytoriów niemetropolitalnych nie jest wyłącznie kwestią krajową, a w całej Unii Europejskiej ich los w coraz większym stopniu zależy od polityk europejskich mających wpływ terytorialny (wspólna polityka rolna, konkurencja itp.)¹⁷. Niewielkie ośrodki miejskie przedstawiane są również

¹⁰ A. Augustyn, *Polityka miejska w Polsce w świetle polityki spójności UE na lata 2014–2020*, „Problemy Rozwoju Miast” 2012, R. 9, z. 2, s. 14.

¹¹ E. Pancer-Cybulska, *Miasta w polityce spójności Unii Europejskiej*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, t. 3, nr 37, s. 132.

¹² E. Chądzyńska, *Wpływ funduszy Unii Europejskiej na rozwój małych miast dolnośląskich w okresie 2004–2012*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 18, s. 75–89.

¹³ B. Bartosiewicz, T. Kamiński, *Wykorzystanie funduszy unijnych w małych miastach w Polsce w latach 2007–2013 – ujęcie przestrzenne*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 18, s. 3–22.

¹⁴ M. Wajda, *Polityka miejska w nowej perspektywie finansowej Unii Europejskiej 2021–2027: ewolucja czy rewolucja we wspieraniu miast?*, „Studia z Polityki Publicznej” 2024, t. 10, nr 2, s. 9–27, <https://doi.org/10.33119/KSzPP/2023.2.1>.

¹⁵ C. Durand, *Petites villes de demain: un programme au service de la revitalisation des petites villes et de la création de projets de territoires*, „Architecture, aménagement de l’espace” 2023, dumas-04157652.

¹⁶ K. Grossmann, A. Mallach, *The small city in the urban system: complex pathways of growth and decline*, „Geografiska Annaler: Series B, Human Geography” 2021, vol. 103, issue 3, s. 169–175, <https://doi.org/10.1080/04353684.2021.1953280>; B. Heider, *What Drives Urban Population Growth and Shrinkage in Post-Socialist East Germany?*, „Growth and Change” 2019, vol. 50, issue 4, s. 1460–1486.

¹⁷ H. Bailleul, G. Baudelle, J.-P. Josselin, *Editorial: Les petites villes européennes comme enjeu d’équité territoriale*, „Belgeo” 2019, 3, <https://doi.org/10.4000/belgeo.35110>.

w literaturze zarówno jako miejsca, w których spotykają się kultury, jak i źródła lokalnej tożsamości¹⁸.

Małe miasta w rozumieniu polskim i europejskim

W Polsce małe miasta definiowane są zazwyczaj jako miejscowości, które mają od 2 tys. do 20 tys. mieszkańców. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) oraz innymi źródłami w Polsce jest ok. 600 małych miast¹⁹.

W krajach UE jako małe miasto (*town*) rozumiane są ośrodki liczące do 50 tys. mieszkańców (7973 miast), wśród których rozróżnia się 3 kategorie:

- najmniejsze (5–10 tys. mieszkańców; 61%),
- średnie (10–25 tys. mieszkańców; 30%),
- duże (25–50 tys. mieszkańców; 9%).

Zamieszkuje je łącznie 94 197 980 osób, tj. 21,4% populacji UE. Ośrodki powyżej 50 tys. mieszkańców traktowane są jako duże miasta (*cities*)²⁰.

Według danych z „Krajowej Polityki Miejskiej 2023” oraz analiz Instytutu Rozwoju Miast i Regionów uznaje się, że ok. 122 polskich miast jest w stanie silnej degradacji. Te miejscowości są często określane jako miasta tracące funkcje społeczno-gospodarcze. Są to głównie małe i średnie miasta, które doświadczyły procesów takich jak depopulacja, wysokie bezrobocie, a także pogorszenie jakości infrastruktury oraz usług publicznych²¹.

Problem depopulacji małych miast dotyczy praktycznie każdego kraju w Europie²². Programy rewitalizacyjne, wspierane przez fundusze Unii Europejskiej, mają na celu odwrócenie tych negatywnych procesów, zwłaszcza w kontekście poprawy jakości życia, ochrony dziedzictwa kulturowego oraz tworzenia nowych miejsc pracy.

¹⁸ E.M. Mach, P. Kubicki, *European Cities in the Process of Constructing and Transmitting European Cultural Heritage*, eds. E.M. Mach, P. Kubicki, Księgarnia Akademicka, Kraków 2022.

¹⁹ Od 1 stycznia 2024 r. 34 miejscowości uzyskały prawa miejskie, tym samym liczba miast w Polsce wyniosła 1013. Najwięcej wsi – 11 – zyskało status miasta w województwie mazowieckim. Zmiany te wprowadziło rozporządzenie Rady Ministrów z 27 lipca 2023 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, zmiany nazwy gminy oraz siedziby władz gminy (Dz.U. z 31 lipca 2023 r., poz. 1472). W Polsce jest wiele miast, które utraciły prawa miejskie, zazwyczaj w wyniku reform administracyjnych lub zmian historycznych, a następnie uzyskały je ponownie.

²⁰ L. Lecomte, L. Dijkstra, *Towns in Europe: A technical paper*, October 2023, s. 5, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/work/towns_in_europe_technical_paper.pdf [dostęp: 21.08.2024].

²¹ Forum Rozwoju Lokalnego, <https://forumrozwojulokalnego.pl/> [dostęp: 20.08.2024].

²² D.L. Stern, M. Dimitrov, *As Eastern Europe shrinks, rural Bulgaria is becoming a ghost land*, „Los Angeles Times”, 21.07.2020, <https://www.latimes.com/world-nation/story/2020-07-21/eastern-europe-population-decline-rural-bulgaria> [dostęp: 3.02.2025].

Teorie rozwoju miast w procesach rewitalizacji małych miast

We współczesnych procesach rewitalizacji wykorzystuje się szereg teorii rozwoju miast, które odnoszą się do zagadnień ich funkcjonalności, wzrostu i odnowy. Spośród funkcjonujących obecnie teorii wybrano te, które skupiają się na rozwoju społeczności lokalnych, ekonomii, funkcjonalności i współpracy istniejących miast. Teorie takie jak *green city*, *resilient city*, *smart city* z uwagi na obszerne występowanie w literaturze i oczywiste związki z rewitalizacją małych miast zostały w niniejszych badaniach pominięte.

1. Teoria zrównoważonego rozwoju (*Sustainable Development Theory*)²³

Teoria zrównoważonego (trwałego) rozwoju jest jedną z najważniejszych teorii we współczesnym dyskursie na poziomie światowym (Organizacja Narodów Zjednoczonych), rządowym, a także w sektorze prywatnym i organizacjach społeczeństwa obywatelskiego. Opiera się na równoważeniu potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń w trzech kluczowych obszarach: gospodarczym, społecznym i środowiskowym. W kontekście rewitalizacji małych miast oznacza to wdrażanie strategii, które promują zrównoważony rozwój, minimalizują negatywny wpływ na środowisko, jednocześnie wzmacniając lokalną gospodarkę i poprawiając jakość życia mieszkańców. W rewitalizacji małych miast teoria ta prowadzi obecnie do inwestycji w ekologiczne budownictwo, odnawialne źródła energii, efektywne gospodarowanie zasobami oraz promowanie lokalnych, zrównoważonych praktyk gospodarczych.

2. Teoria rozwoju endogenicznego (*Endogenous Development Theory*)²⁴

Jednym z najważniejszych pojęć z zakresu ekonomii jest teoria rozwoju endogenicznego. Zakłada ona, że wzrost gospodarczy zależy w głównej mierze od potencjału danego obszaru, a nie jedynie od czynników z zewnątrz. Oznacza to, że to sama społeczność lokalna i miejscowe instytucje mogą odegrać kluczową

²³ Zrównoważony rozwój – w sposób dosłowny – oznacza zdolność do utrzymania jakiejś jednostki, wyniku lub procesu w czasie. Jednak w literaturze dotyczącej rozwoju większość naukowców, badaczy i praktyków stosuje to pojęcie w odniesieniu do poprawy i utrzymania zdrowego systemu gospodarczego, ekologicznego i społecznego na rzecz rozwoju ludzkiego. To także efektywna i sprawiedliwa dystrybucja zasobów w ujęciu wewnątrz- i międzypokoleniowym wraz z prowadzeniem działalności społeczno-gospodarczej w ramach ograniczonego ekosystemu. J. Mensah, *Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review*, „Cogent Social Sciences” 2019, vol. 5, issue 1, article: 1653531, <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>.

²⁴ R. Chandra, *Endogenous Growth in Historical Perspective. From Adam Smith to Paul Romer*, Palgrave Macmillan, Cham 2022, s. 251–281, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-83761-7>.

rolę w tworzeniu trwałego wzrostu ekonomicznego, przy wykorzystaniu współpracy i relacji zachodzących pomiędzy działającymi w regionie podmiotami gospodarczymi²⁵. Na tej teorii bazuje koncepcja gospodarki opartej na wiedzy (GOW, *Knowledge-based Economy*), która od końca lat 90. XX w. stawiana jest w opozycji do gospodarki tradycyjnej. GOW charakteryzują m.in.: globalny zakres konkurencyjności, innowacja i wiedza jako główne czynniki wzrostu, współpraca pomiędzy przedsiębiorstwami, ustawiczne kształcenie oraz szeroka specjalizacja i umiejętności interdyscyplinarne pracowników²⁶.

Teoria rozwoju endogenicznego zakłada, że rozwój miast powinien opierać się na wewnętrznych zasobach oraz potencjale lokalnych społeczności i władz, zamiast na zewnętrznych inwestycjach i wpływach. W kontekście rewitalizacji małych miast oznacza to wykorzystanie lokalnych zasobów, wiedzy, tradycji i przedsiębiorczości jako podstawy do rozwoju. Programy rewitalizacyjne mogą skupić się na wsparciu lokalnych przedsiębiorców, rozwijaniu unikalnych miejscowych produktów i usług oraz wzmacnianiu więzi społecznych. Omawiana teoria uwydatnia rolę innowacji, edukacji, badań naukowych i rozwijania umiejętności ludzi. Inwestycje w edukację, tworzenie nowych technologii i doskonalenie swoich umiejętności sprawia, że społeczeństwo staje się bardziej konkurencyjne na rynku światowym²⁷.

3. Teoria nowego urbanizmu (*New Urbanism*)

Nowy urbanizm to ruch promujący tworzenie gęstych, zróżnicowanych i dobrze zorganizowanych przestrzeni miejskich, które sprzyjają pieszym, wspólnotom oraz zrównoważonemu transportowi. Europejskie małe miasta są poniekąd idealnymi wzorcami dla teorii nowego urbanizmu, swoją formą urbanistyczną stojąc w opozycji do amerykańskich przedmieść i miast, których analiza doprowadziła do stworzenia nowych, zwartych kameralnych osiedli, jako antidotum na amerykańskie zjawisko *urban sprawl*²⁸. Nowy urbanizm charakteryzuje się powrotem do tradycyjnej, historycznej kompozycji miast, kładzie nacisk na ich rozwój w sposób, który łączy różne funkcje (mieszkalne, komercyjne,

²⁵ A. Balińska, *Turystyka wiejska w kontekście teorii rozwoju endogenicznego*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Roczniki Naukowe” 2016, t. XVIII, z. 2, s. 21–22.

²⁶ W. Florczak, *Koncepcja wzrostu endogenicznego i gospodarki opartej na wiedzy w naukach ekonomicznych*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2009, t. LXXX, s. 216–217.

²⁷ Działania i inwestycje społeczeństwa oraz polityki publicznej kształtują długoterminowy wzrost ekonomiczny. Zrozumienie tych czynników może pomóc społeczeństwom i rządów w budowaniu trwałego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego. R. Grobelny, *Endogenne potencjały rozwoju zrównoważonego – wstęp*, Forum Rozwoju Lokalnego, https://forumrozwojulokalnego.pl/uploads/attachment/file/3280/Ryszard_Grobelny-prez.pdf [dostęp: 10.08.2024].

²⁸ Britannica, The Editors of Encyclopaedia, *Andrés Duany and Elizabeth Plater-Zyberk*, Encyclopedia Britannica, 30.04.2024, <https://www.britannica.com/biography/Andres-Duany-and-Elizabeth-Plater-Zyberk> [dostęp: 14.09.2024].

kulturalne) w bliskim sąsiedztwie²⁹. W rewitalizacji małych miast nowy urbanizm może inspirować do tworzenia wielofunkcyjnych centrów miast, które są łatwo dostępne pieszo, z rozwiniętą infrastrukturą społeczną i przyjazną przestrzenią publiczną. W literaturze obecna jest zarówno krytyka nowego urbanizmu za twierdzenia, że „dobry projekt może budować spójność społeczną i kapitał społeczny”, jak i pozytywna ocena – zwolennicy tego ruchu uznają jego znaczący wkład w projektowanie środowisk mających na celu poprawę jakości życia w mieście³⁰.

4. Teoria kreatywnej klasy Richarda Floridy³¹

Richard Florida w swojej teorii argumentuje, że miasta, które przyciągają i zatrzymują kreatywną klasę – ludzi związanych z innowacjami, sztuką, technologią i przedsiębiorczością – mają większe szanse na rozwój gospodarczy i społeczną dynamikę. Małe miasta mogą inwestować w inicjatywy kulturalne, edukacyjne i innowacyjne, które przyciągają kreatywnych ludzi i firmy, co może stymulować lokalną gospodarkę i ożywiać życie społeczne. Istnieje wiele przykładów małych miast, które swój rozwój i tożsamość wiążą z klasą kreatywną: np. Braga, dawna stolica Portugalii, czy artystyczny Kazimierz nad Wisłą. Obecnie, w dobie pracy zdalnej, każde atrakcyjne pod względem warunków mieszkaniowych małe miasto może stać się magnesem dla ludzi z klasy kreatywnej.

5. Teoria trzeciego miejsca (*Third Place Theory*) Ray'a Oldenburga

Teoria trzeciego miejsca odnosi się do przestrzeni, które nie są ani domem (pierwsze miejsce), ani miejscem pracy (drugie miejsce), ale stanowią ważne punkty spotkań i interakcji społecznych, takie jak kawiarnie, parki, biblioteki czy kluby. W rewitalizacji małych miast tworzenie i rozwijanie takich miejsc może ożywić życie społeczne, poprawić jakość życia i zintegrować lokalne społeczności. W kontekście rosnącej społeczności wirtualnej miejsca te są szczególnie ważne³².

²⁹ J. Grant, *Planning the Good Community: New Urbanism in Theory and Practice*, Routledge, London 2005, <https://doi.org/10.4324/9780203479469>.

³⁰ *Idem*, *New Urbanism*, [w:] *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. J.D. Wright, 2nd edition, Elsevier, Amsterdam 2015, s. 809–814, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.74021-9>.

³¹ Klasa kreatywna to postulat amerykańskiego teoretyka urbanistyki Richarda Floridy dla porzecznej klasy społeczno-ekonomicznej. Florida, profesor i szef Martin Prosperity Institute w Rotman School of Management na Uniwersytecie w Toronto, twierdzi, że klasa kreatywna jest kluczową siłą napędową rozwoju gospodarczego postindustrialnych miast w Stanach Zjednoczonych. R.L. Florida, *The rise of the creative class*, updated 2019 paperback ed., Basic Books, New York 2019.

³² E. Markiewicz, *Third Places in the Era of Virtual Communities*, „Studia Periegetica” 2019, nr 4(28), <https://doi.org/10.26349/st.per.0028.01>.

6. Teoria ekonomii miejsca (*Place-Based Economic Theory*)³³

Teoria ta koncentruje się na specyficznych cechach geograficznych i kulturowych danego miejsca jako kluczowych czynnikach w jego rozwoju. Zamiast stosować uniwersalne rozwiązania, rozwój powinien być dostosowany do unikalnych warunków i zasobów. Rewitalizacja może koncentrować się na wykorzystaniu wyjątkowych walorów małego miasta, takich jak lokalne dziedzictwo kulturowe, architektura, tradycje czy środowisko naturalne, aby stworzyć atrakcyjne miejsce do życia i pracy.

7. Teoria sieci miejskich (*Urban Network Theory*)

Teoria zakłada, że miasta nie funkcjonują w izolacji, ale są częścią większych sieci, w których mogą współpracować i wymieniać się zasobami. W kontekście małych miast oznacza to tworzenie partnerstw i powiązań z innymi miastami, regionami i globalnymi rynkami. Małe miasta mogą korzystać z sieci współpracy (np. w ramach inicjatyw regionalnych lub europejskich), aby wspólnie realizować projekty rozwojowe i dzielić się najlepszymi praktykami. Przykładem jest sieć małych miast *Cittaslow*³⁴, która szczególnie rozpowszechniła się we Włoszech, Niemczech i Polsce³⁵. Popularnością cieszy się również powstała w 2007 r. *Confederation of Towns and Municipalities of Europe* (CTME), skupiająca obecnie ponad 25 tys. miejscowości, 130 mln obywateli z pięciu krajów europejskich (Niemcy, Francja, Włochy, Rumunia i Węgry)³⁶. Według CTME małe miasta w Unii stoją przed podobnymi wyzwaniami – odpływem mieszkańców, stagnacją gospodarczą, brakami infrastrukturalnymi – i najodpowiedniejszym, oczekiwanym szczeblem działań naprawczych jest poziom europejski. W osiągnięciu celów zrównoważonego rozwoju (cyfryzacji, walki z globalnym ociepleniem i podziałami terytorialnym) to właśnie małe miasta odgrywają kluczową rolę.

8. Idea miasta zwartego (*Compact City*)

Koncepcja miasta zwartego narodziła się w latach 70. XX w. w Stanach Zjednoczonych i stała się istotnym elementem nowego urbanizmu. Termin ten został wprowadzony przez dwóch amerykańskich matematyków – George’a Dantzig

³³ M. v. Ehrlich, H.G. Overman, *Place-Based Policies and Spatial Disparities across European Cities*, „Journal of Economic Perspectives” 2020, vol. 34, no. 3, s. 128–149, <https://doi.org/10.1257/jep.34.3.128>.

³⁴ K. Mazur-Belzyt, *Współczesne podstawy rozwoju małych miast na przykładzie sieci miast Cittaslow*, „Problemy Rozwoju Miast” 2014, nr 3, s. 39–45.

³⁵ U. Kaczmarek, T. Kaczmarek, *Geneza i przesłanki członkostwa małych miast w sieci Cittaslow. Przykłady z Niemiec, Włoch i Polski*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2024, t. 18, nr 69, s. 215–233, <https://doi.org/10.14746/rpr.2024.69.13>.

³⁶ Confederation of Towns and Municipalities of Europe, <http://smalltowns.eu/> [dostęp: 20.08.2024].

i Thomasa L. Saaty'ego³⁷. Pochodnymi tej idei są koncepcje miasta 15- czy 10-minutowego³⁸. Koncepcja *Compact City* opiera się na zróżnicowanym funkcjonalnie (mieszanym) wykorzystaniu gruntów, dostępności obszarów mieszkaniowych do szerokiego wachlarza usług, stosunkowo wysokiej gęstości zabudowy, wspieraniu i rewitalizacji historycznych centrów miejskich rozumianych jako element lokalnej tożsamości, wsparciu systemu transportu publicznego, w którym znaczącą rolę odgrywa przemieszczanie się pieszo lub za pomocą środków indywidualnej mikromobilności.

W rewitalizacji małych miast koncepcja ta może znaleźć zastosowanie jako podstawowa wytyczna dla kształtowania obszarów zabudowy, transportu publicznego czy dystrybucji usług.

Polityka Unii Europejskiej w kontekście rozwoju małych miast

Według raportu Komisji Europejskiej z 2023 r. na temat jakości życia w miastach europejskich mniejsze miasta są postrzegane jako lepsze miejsca do życia, a „[...] szczęście i dobre samopoczucie ludzi wzrasta w miastach mniejszych niż 250 000 mieszkańców”³⁹.

Unia Europejska podejmuje szereg działań, które mają na celu poprawę życia mieszkańców małych miast i obszarów wiejskich. Wśród inicjatyw i programów powiązanych z ideą rozwoju zrównoważonego na pierwszy plan wysuwa się polityka spójności. Polityka spójności UE⁴⁰ na lata 2021–2027 wprowadza nowe priorytety i programy finansowe, które wspierają także rozwój małych miast. Jej kluczowe cele to zielona transformacja, cyfrowa transformacja oraz społeczna i ekonomiczna odporność. W ramach polityki spójności Unia wspiera programy mające na celu wzmacnianie lokalnych gospodarek, tworzenie miejsc pracy oraz integrację społeczną, co jest szczególnie istotne dla małych miast borykających się z wyludnieniem czy starzeniem się społeczeństwa.

Polityka spójności to jedna z głównych polityk UE, której celem jest zmniejszanie różnic w poziomie rozwoju między regionami. Fundusze strukturalne,

³⁷ K. Ogrodnik, *Idea miasta zwartego – definicja, główne założenia, aktualne praktyki*, „Architecturae et Artibus” 2015, nr 4, s. 35–42 oraz: Studenckie Koło Naukowe „Kąt”, *Miasto zwarte (Compact City)*, Plan Działań dla Miast. Instytut Rozwoju Miast i Regionów, 10.09.2022, <https://pdm.irmir.pl/narzedziownik/lad-przestrzenny-i-urbanistyka/miasto-zwarte-compact-city> [dostęp: 10.08.2024].

³⁸ *Compact cities: Sustainable urban forms for developing countries*, eds. M. Jenks, R. Burgess, Spon, London 2000.

³⁹ P. Mišura, *Small cities, the potential best place to live in Europe?*, urban.eu, 11.01.2024, <https://urbact.eu/small-cities-potential-best-place-live-europe> [dostęp: 23.01.2025]. Tłum. E.P.

⁴⁰ K. Schwarz, *Spójność gospodarcza, społeczna i terytorialna*, Noty tematyczne o Unii Europejskiej – Parlament Europejski, 10.2023, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/93/spojnosc-gospodarcza-spoeczna-i-terytorialna> [dostęp: 10.08.2024].

takie jak Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR) i Europejski Fundusz Społeczny (EFS), są wykorzystywane do finansowania projektów na obszarach wiejskich i w małych miastach, w obszarach takich jak infrastruktura, rozwój przedsiębiorczości, edukacja i innowacje. W ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) finansowane są programy rozwoju obszarów wiejskich, które mają na celu wspieranie rolnictwa, ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju. Programy te obejmują działania na rzecz poprawy infrastruktury, dostępu do usług i promowania lokalnych inicjatyw gospodarczych.

Inicjatywą szczególnie istotną, wspieraną przez UE, jest program LEADER/Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność 2023–2027 (RLKS)⁴¹. Jego celem jest mobilizacja i aktywizacja lokalnych społeczności w małych miastach i na obszarach wiejskich. Przez podejście oddolne LEADER wspiera lokalne strategie rozwoju, które są dostosowane do specyficznych potrzeb i potencjału danego obszaru.

UE promuje rozwój infrastruktury cyfrowej, takiej jak szybki Internet, w celu zwiększenia dostępności i konkurencyjności małych miast i obszarów wiejskich. Dostęp do szerokopasmowego Internetu jest kluczowy dla rozwoju edukacji, zdrowia i przedsiębiorczości na terenach małych miast. Oferuje się w tym zakresie różnorodne programy wsparcia dla małych i średnich przedsiębiorstw, które są podstawą lokalnej gospodarki. Programy te obejmują finansowanie, doradztwo oraz wsparcie w zakresie innowacji i eksportu.

Ważnym obszarem są inicjatywy ekologiczne. W ramach Europejskiego Zielonego Ładu UE promuje zrównoważony rozwój na obszarach wiejskich i w małych miastach. Programy takie jak np. LIFE⁴² wspierają projekty związane z ochroną środowiska, zrównoważonym rolnictwem, gospodarką o obiegu zamkniętym i odnawialnymi źródłami energii.

Poprawa jakości życia jest celem polityki unijnej w ramach licznych, często krótkotrwałych projektów związanych z polepszeniem jakości życia mieszkańców małych miast, w tym w obszarze ochrony zdrowia, edukacji, kultury i sportu. Działania mają na celu także wspieranie zrównoważonego rozwoju miast i zwiększanie ich atrakcyjności jako miejsc do życia i pracy.

Najbardziej aktualnym programem unijnym dotyczącym rewitalizacji miast jest Europejski Program Współpracy Terytorialnej dla Zrównoważonego Rozwoju Obszarów Miejskich (URBACT)⁴³, który wspiera zrównoważony rozwój miast, w tym małych i średnich, w całej Europie. Początkowo program skierowany był do miast przekraczających 20 tys. mieszkańców, a partycy-

⁴¹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *LEADER/Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność (RLKS)*, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-leaderrozwoj-lokalny-kierowany-przez-spolecznosc-rlks> [dostęp: 10.08.2024].

⁴² Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, *Zakres programu*, <https://www.gov.pl/web/nfosigw/zakres-programu> [dostęp: 10.08.2024].

⁴³ URBACT, <https://urbact.eu/> [dostęp: 10.08.2024].

pacja społeczna była jednym z najbardziej istotnych narzędzi promowanych w programie⁴⁴.

Czwarta edycja programu – URBACT IV (2021–2027) – koncentruje się na wymianie wiedzy i dobrych praktyk między miastami, umożliwiając im rozwijanie i wdrażanie zintegrowanych strategii rozwoju miejskiego. Główne cele programu to:

1. Zrównoważony rozwój miast: promowanie strategii, które łączą kwestie gospodarcze, społeczne i środowiskowe, by zapewnić trwały rozwój małych miast.
2. Wzmacnianie zdolności administracyjnych: URBACT IV oferuje szkolenia, narzędzia i zasoby, które mają pomóc władzom miejskim w lepszym planowaniu i realizacji projektów rewitalizacyjnych.
3. Wymiana doświadczeń: program zachęca do współpracy między miastami, umożliwiając dzielenie się doświadczeniami i wypracowanymi rozwiązaniami w zakresie rewitalizacji.
4. Włączanie mieszkańców: program kładzie nacisk na aktywne zaangażowanie lokalnych społeczności w procesy rewitalizacyjne, co ma na celu zwiększenie efektywności wdrażanych działań.

Francuski program „Petites Villes de Demain”⁴⁵ jako modelowa procedura dobrych praktyk

Na tle całej Unii Europejskiej w zakresie rewitalizacji małych miast wyróżnia się Francja. W 2018 r. zainicjowano tam program „Action Coeur de Ville” (Akcja: serce miasta), w ramach którego na przebudowę, rewitalizację i zwiększenie atrakcyjności centralnych części miast przeznaczono ponad 5 mld euro. Z programu skorzystały dotychczas 234 miasta, do 2026 r. planuje się dofinansowanie w wysokości 2,5 mld euro⁴⁶.

Francuski program „Petites Villes de Demain” jest jednym z najbardziej znanych i skutecznych przykładów inicjatyw związanych z rewitalizacją miast. Program uruchomiony w 2020 r. został opracowany w celu wspierania małych miast i gmin w stawianiu czoła wyzwaniom związanym z przekształceniami społecznymi, demograficznymi i ekologicznymi. Program prowadzony jest przez Narodową Agencję ds. Spójności Terytorialnej (Agence nationale de la cohésion des territoires, ANCT) na terenie całego kraju. Głównym celem projektu jest

⁴⁴ M. Hanzl, *Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym w europejskim programie wspólnotowym URBACT*, „Zarządzanie Krajobrazem Kulturowym” 2008, nr 10, s. 567–578.

⁴⁵ Agence nationale de la cohésion des territoires, *Petites villes de demain*, <https://agence-cohesion-territoires.gouv.fr/petites-villes-de-demain-45> [dostęp: 10.08.2024].

⁴⁶ Agence nationale de la cohésion des territoires, *Action cœur de ville*, <https://agence-cohesion-territoires.gouv.fr/action-coeur-de-ville-42> [dostęp: 10.08.2024].

zapewnienie gminom wiejskim liczącym mniej niż 20 tys. mieszkańców środków na realizację projektów rewitalizacyjnych, a tym samym pomoc w odzyskaniu dynamiki i atrakcyjności najmniejszych miast⁴⁷. Program poszerzono o dziedzictwo kulturowe, co pomaga gminom wiejskim uczynić ze swojego dziedzictwa źródło inspiracji dla rewitalizacji i zwiększenia atrakcyjności miejsca.

Głównym efektem programu PVD jest zahamowanie wyludniania się małych miast. Podjęte działania obejmują modernizację infrastruktury, rozwój usług publicznych, działania edukacyjne oraz wprowadzenie nowych technologii. Program wspiera również lokalne inicjatywy gospodarcze, pomagając małym przedsiębiorstwom rozwijać się i tworzyć nowe miejsca pracy. Wśród działań możemy zauważyć: renowację istniejących i budowę nowych szkół (np. w Mayenne) oraz obiektów sportowych (np. w Louvres, Vendôme), organizację festiwali i wydarzeń kulturalnych opartych na lokalnych tradycjach (np. Semur-en-Auxois i festiwal sportów średniowiecznych w nawiązaniu do Olimpiady w 2024 r.), wpieranie lokalnego handlu w centrach historycznych (np. w Dourdan) czy przebudowy i zazielenianie stref publicznych (np. w Carrère).

Dzięki programowi „Petites Villes de Demain” udało się zwiększyć zatrudnienie i ożywić lokalną gospodarkę w wielu mniejszych miejscowościach. PVD promuje ekologiczne projekty, takie jak poprawa efektywności energetycznej budynków, rozwój odnawialnych źródeł energii oraz ochronę środowiska. Te działania nie tylko poprawiają jakość życia, ale także przygotowują miasta na wyzwania związane ze zmianami klimatycznymi. Ważnym elementem programu jest wzmacnianie zarządzania lokalnego przez wsparcie techniczne i doradcze dla władz lokalnych, co umożliwia bardziej efektywne zarządzanie i realizację projektów. Osiągnięte efekty w ramach programu PVD są przykładem, jak skutecznie można wspierać małe społeczności w adaptacji do zmieniających się warunków społecznych, gospodarczych i środowiskowych.

Ważną cechą programu jest jego inicjowanie, opracowywanie i zatwierdzanie na poziomie lokalnym. Każdy z projektów ma innych lokalnych partnerów i różne źródła finansowania. W okresie selekcji stosuje się różne metody wyboru miast we współpracy z radami regionalnymi i krajowymi, aby odpowiednio połączyć program z już uruchomionymi inicjatywami regionalnymi lub krajowymi.

W nawiązaniu do teorii sieci miejskich ośrodki skupione wokół programu PVD mają możliwość przystąpić do *Club des Petites Villes de Demain* w celu promowania innowacji, wymiany doświadczeń i dobrych praktyk między uczestnikami programu. Jest to część usług oferowanych przez program, umożliwiającą dzielenie się doświadczeniami i rozwój kompetencji beneficjentów, gdzie dzięki wsparciu inżynierskiemu i tematycznemu istnieje możliwość wyboru konkretnych narzędzi w projektach rewitalizacji.

⁴⁷ Portail du patrimoine par la Fondation du patrimoine, *Le programme Petites villes de demain et patrimoine (PVD)*, <https://www.portailpatrimoine.fr/resource/866/programme-petites-villes-de-demain> [dostęp: 12.09.2024].

Tabela 1. Powiązanie spodziewanych rezultatów efektów realizacji projektów rewitalizacyjnych małych miast z założeniami wybranych teorii urbanistycznych. Kolor czerwony oznacza niewielki stopień powiązania, żółty – średni, zielony – wysoki

		Teoria							
Spodziewane efekty realizacji		zrównoważony rozwój	rozwój endogeniczny	nowy urbanizm	kreatywna klasa	trzecie miejsce	ekonomia miejsca	sieci miejskie	miasto zwarte
Efekty dla lokalnej społeczności	Dostępność przestrzeni publicznych								
	Partycypacja społeczna								
	Dostępność informatyczna								
	Wzmacnianie zdolności administracyjnych na poziomie lokalnym								
	Wymiana doświadczeń								
	Ochrona dziedzictwa kulturowego								
	Modernizacja infrastruktury, rozwój usług publicznych								
	Wspieranie właścicieli publicznych								
	Wspieranie właścicieli prywatnych								
	Integracja społeczna, walka z marginalizacją								
	Zmiany demograficzne (zatrzymanie depopulacji, powrót mieszkańców, przyciąganie młodszych mieszkańców)								
	Poprawa efektywności energetycznej budynków, rozwój odnawialnych źródeł energii oraz ochrona środowiska								
Efekty dla tkanki miejskiej	Różnorodność funkcji w bliskim sąsiedztwie (mieszkalne, komercyjne, kulturalne)								
	Zachowanie, ochrona i wykorzystanie lokalnego dziedzictwa materialnego								
	Wspieranie transportu publicznego i mikromobilności								
	Poprawa infrastruktury (drogi, chodniki, place, funkcjonalność przestrzeni publicznych)								
	Modernizacja budynków mieszkalnych								

Źródło: opracowanie własne.

Program wsparcia inżynierskiego ma na celu renowację obiektów dziedzictwa kulturowego (np. stworzenia w nich innowacyjnych miejsc o funkcji kultury, do organizacji wydarzeń, edukacji, coworkingu itp.). Drugim istotnym zadaniem jest wspieranie właścicieli publicznych lub prywatnych w zakresie możliwości wykonalności ich projektów inwestycyjnych, przy czym zarządzanie powierzane jest podmiotom prywatnym. Program zaleca spotkania między właścicielami publicznymi a prywatnymi podmiotami, inwestorami i operatorami, a także pomaga w ich organizacji. Ważnym elementem technicznym jest zaproponowanie modeli ekonomicznych, dostosowanych do specyfiki zabytkowych budynków, w których sektor publiczny i prywatny łączą się w celu zminimalizowania wydatków publicznych (np. na cele turystyczne przy zachowaniu dostępności dla społeczności lokalnej). Istotą praktycznych wskazań „inżynierskich” jest również czerpanie inspiracji z miejsca, przywoływanie historii i wiązanie przyszłości z przeszłością. W tym celu przeprowadzana jest szczegółowa analiza kontekstu kulturowego danego miejsca (oferta turystyczna i rozrywkowa, ekosystem stowarzyszeniowy, mapowanie zaangażowanych podmiotów), aby w pełni wykorzystać lokalny potencjał. Zwiększa to szansę na to, że przyszły projekt będzie wspierany i oczekiwany przez wszystkich.

Podsumowanie

Powiązanie spodziewanych rezultatów efektów realizacji projektów rewitalizacyjnych małych miast z założeniami wybranych teorii urbanistycznych wskazuje na silne związki większości z nich. Próbę określenia wagi tych powiązań przedstawiono w tabeli 1. Można zauważyć, że większość teorii opartych na założeniach społecznych, ekonomicznych i gospodarczych jest silnie skorelowana z polityką rozwojową miast. Teorie urbanistyczne coraz bardziej opierają się na założeniach funkcjonalnych, środowiskowych, społecznych i ekonomicznych, a w mniejszym stopniu dotyczą rodzaju i formy zabudowy. Rozwój miast w UE kształtują różne teorie urbanistyczne wpływające na konkretne polityki, strategie i inwestycje. Każda z tych teorii wnosi inne wartości i zasady, co prowadzi do różnorodności podejść skutkujących w większości spójnymi efektami realizacji programów rewitalizacji.

Mobilność, różnorodność społeczna, ochrona dziedzictwa kulturowego i tworzenie dynamicznych przestrzeni publicznych to kwestie, które wymagają innowacyjnego i przyszłościowego podejścia. W świecie, który nieustannie ewoluuje, w którym zmiany następują po sobie w szaleńczym tempie, kontekst sam w sobie staje się zmienną. W ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci poczyniono postępy w kierunku zrównoważonego rozwoju. Nowe podejścia do planowania urbanistycznego umożliwiają poprawę jakości kompozycji urbanistycznych, przy jednoczesnym zaspokojeniu zapotrzebowania na rozwój w zakresie mieszkalnictwa,

działalności gospodarczej i usług. Interesariuszami tych zmian są mieszkańcy. Ich nawyki związane ze stylem życia mogą być siłą napędową lub odwrotnie, mogą być przeszkodą w zmianie. Kluczowe dla nowoczesnych miast są dynamiczne przestrzenie publiczne, które sprzyjają integracji społecznej, poprawiają jakość życia mieszkańców oraz mogą służyć różnym celom w zależności od potrzeb.

Rozwój małych miast europejskich w XXI w. niesie ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia. Ważne będzie podejmowanie działań, które wykorzystają dostępne możliwości, jednocześnie minimalizując ryzyka. Współpraca z lokalnymi społecznościami, długoterminowe planowanie oraz zrównoważony rozwój stanowią fundamenty, na których można budować przyszłość małych miast w Polsce.

Porównanie małych miast w Polsce z miasteczkami w innych krajach europejskich można przeprowadzić na kilku płaszczyznach, takich jak wielkość, struktura demograficzna, infrastruktura, jakość życia, a także podejście do urbanistyki i rewitalizacji. Większość polskich i europejskich miasteczek boryka się z problemami demograficznymi. W krajach takich jak Niemcy, Francja czy Włochy małe miasta często mają lepiej rozwiniętą infrastrukturę i większe możliwości finansowe przeznaczone na rozwój. W niektórych krajach, takich jak Szwajcaria, małe miasta są znane z wysokiej jakości życia i dobrze rozwiniętej infrastruktury.

Wiele małych miast w Polsce zmaga się z problemem starzejącego się społeczeństwa oraz ujemnym przyrostem naturalnym. Młodsze pokolenia często migrują do większych miast w poszukiwaniu lepszych możliwości. Podobnie wygląda sytuacja w innych krajach Europy, wyjątkiem są Szwecja czy Dania, gdzie miasteczka mogą przyciągać młodych ludzi dzięki lepszym warunkom życia, czy też lepszemu dostępowi do edukacji i pracy.

W Polsce miasteczka borykają się z problemami związanymi z przestarzałą infrastrukturą, co może ograniczać ich rozwój. Usługi publiczne, takie jak transport, edukacja czy opieka zdrowotna, są często mniej dostępne niż w większych ośrodkach. W krajach takich jak Holandia czy Niemcy małe miasta mają dobrze rozwiniętą infrastrukturę, co sprzyja dobrej jakości życia. Wiele z nich korzysta z nowoczesnych rozwiązań w zakresie transportu publicznego i zrównoważonego rozwoju. Jednym z działań rewitalizacyjnych jest uspołecznianie przestrzeni publicznych przez nadawanie im nowych znaczeń oraz umożliwianie mieszkańcom wyboru kierunków przekształceń. Odkrywana na nowo lokalność jest pożądanym potencjałem do budowania narracji o jakości przestrzeni i miejsca.

Bibliografia

- Agence nationale de la cohésion des territoires, *Action cœur de ville*, <https://agence-cohesion-territoires.gouv.fr/action-coeur-de-ville-42> [dostęp: 10.08.2024].
- Agence nationale de la cohésion des territoires, *Petites villes de demain*, <https://agence-cohesion-territoires.gouv.fr/petites-villes-de-demain-45> [dostęp: 10.08.2024].

- Association des Petites Villes de France, *La Confédération des Petites Villes de l'Union européenne*, <https://www.apvf.asso.fr/lapvf/la-confederation-des-petites-villes-de-lunion-europeenne/> [dostęp: 12.08.2024].
- Augustyn A., *Polityka miejska w Polsce w świetle polityki spójności UE na lata 2014–2020*, „Problemy Rozwoju Miast” 2012, R. IX, z. 2, s. 7–15.
- Bailleul H., Baudelle G., Josselin J.-P., *Editorial: Les petites villes européennes comme enjeu d'équité territoriale*, „Belgeo” 2019, no. 3, <https://doi.org/10.4000/belgeo.35110>.
- Balińska A., *Turystyka wiejska w kontekście teorii rozwoju endogenicznego*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Roczniki Naukowe” 2016, t. XVIII, z. 2, s. 21–26.
- Bartosiewicz B., Kamiński T., *Wykorzystanie funduszy unijnych w małych miastach w Polsce w latach 2007–2013 – ujęcie przestrzenne*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 18, s. 3–22.
- Bell D., Jayne M., *Small Cities? Towards a Research Agenda*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2009, vol. 33, issue 3, s. 683–699, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2009.00886.x>.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia, *Andrés Duany and Elizabeth Plater-Zyberk*, Encyclopedia Britannica, 30.04.2024, <https://www.britannica.com/biography/Andres-Duany-and-Elizabeth-Plater-Zyberk> [dostęp: 14.08.2024].
- Chandra R., *Endogenous Growth in Historical Perspective. From Adam Smith to Paul Romer* Palgrave Macmillan, Cham 2022, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-83761-7>.
- Chądzyńska E., *Wpływ funduszy Unii Europejskiej na rozwój małych miast dolnośląskich w okresie 2004–2012*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 18, s. 75–89.
- Compact cities: Sustainable urban forms for developing countries*, eds. M. Jenks, R. Burgess, Spon, London 2000.
- Confederation of Towns and Municipalities of Europe, <http://smalltowns.eu/> [dostęp: 20.08.2024].
- Durand C., *Petites villes de demain: un programme au service de la revitalisation des petites villes et de la création de projets de territoires*, „Architecture, aménagement de l'espace” 2023, dumas-04157652.
- Ehrlich M. v., Overman H.G., *Place-Based Policies and Spatial Disparities across European Cities*, „Journal of Economic Perspectives” 2020, vol. 34, no. 3, s. 128–149, <https://doi.org/10.1257/jep.34.3.128>.
- European Cities in the Process of Constructing and Transmitting European Cultural Heritage*, eds. E.M. Mach, P. Kubicki, Księgarnia Akademicka, Kraków 2022.
- Europejska Rada Urbanistów, *Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miast XXI w.*, Lizbona, 20 listopada 2003 r., tłum. z fr. S. Wyganowski, przekł. porównawczy z edycji ang. i red. S. Furman, B. Wyporek, Towarzystwo Urbanistów Polskich.
- Farelnik E., *Contemporary concepts of small town development*, „Ekonomia i Prawo. Economics and Law” 2023, vol. 22, issue 3, s. 497–515, <https://doi.org/10.12775/EiP.2023.027>.

- Florczak W., *Koncepcja wzrostu endogenicznego i gospodarki opartej na wiedzy w naukach ekonomicznych*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2009, t. LXXX, s. 215–239.
- Florida R.L. *The rise of the creative class*, updated 2019 paperback ed., Basic Books, New York 2019.
- Forum Rozwoju Lokalnego, <https://forumrozwojulokalnego.pl/> [dostęp: 20.08.2024].
- Grant J.L., *New Urbanism*, [w:] *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. J.D. Wright, 2nd edition, Elsevier, Amsterdam 2015, s. 809–814, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.74021-9>.
- Grant J., *Planning the Good Community: New Urbanism in Theory and Practice*, Routledge, London 2005, <https://doi.org/10.4324/9780203479469>.
- Grobelny R., *Endogenne potencjały rozwoju zrównoważonego – wstęp*, Forum Rozwoju Lokalnego, https://forumrozwojulokalnego.pl/uploads/attachment/file/3280/Ryszard_Grobelny-prez.pdf [dostęp: 10.08.2024].
- Grossmann K., Mallach A., *The small city in the urban system: complex pathways of growth and decline*, „Geografiska Annaler: Series B, Human Geography” 2021, vol. 103, issue 3, s. 169–175, <https://doi.org/10.1080/04353684.2021.1953280>.
- Hanzl M., *Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym w europejskim programie wspólnotowym URBACT*, „Zarządzanie Krajobrazem Kulturowym” 2008, nr 10, s. 567–578.
- Heider B., *What Drives Urban Population Growth and Shrinkage in PostSocialist East Germany?*, „Growth and Change” 2019, vol. 50, issue 4, s. 1460–1486.
- Kaczmarek U., Kaczmarek T., *Geneza i przesłanki członkostwa małych miast w sieci Cittàslow. Przykłady z Niemiec, Włoch i Polski*. „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2024, t. 18, nr 69, s. 215–233, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2024.69.13>.
- Lecomte L., Dijkstra L., *Towns in Europe: A technical paper*, October 2023, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/work/towns_in_europe_technical_paper.pdf [dostęp: 21.08.2024].
- Lorens P., *Civilizing the public participation practice in post-transition countries*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 603, 052048, <https://doi.org/10.1088/1757-899X/603/5/052048>.
- Lorens P., *Równoważenie rozwoju przestrzennego miast w Polsce*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” 2015, nr 161, s. 75–81.
- Markiewicz E., *Third Places in the Era of Virtual Communities*, „Studia Periegetica” 2019, nr 4(28), <https://doi.org/10.26349/st.per.0028.01>.
- Mazur-Belzyt K., *Równoważenie rozwoju małego miasta w XXI wieku – ujęcie teoretyczne*, „Studia Miejskie” 2016, t. 22, s. 23–34.
- Mazur-Belzyt K., *Współczesne podstawy rozwoju małych miast na przykładzie sieci miast Cittàslow*, „Problemy Rozwoju Miast” 2014, R. XI, z. 3, s. 39–45.
- Mensah J., *Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review*, „Cogent Social Sciences” 2019, vol. 5, issue 1, article: 1653531, <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *LEADER/Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność (RLKS)*, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-leaderrozwoj-lokalny-kierowany-przez-spolecnosc-rlks> [dostęp: 10.08.2024].
- Miśura P., *Small cities, the potential best place to live in Europe?*, urbact.eu, 11.01.2024, <https://urbact.eu/small-cities-potential-best-place-live-europe> [dostęp: 23.01.2025].

- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, *Zakres programu*, <https://www.gov.pl/web/nfosigw/zakres-programu> [dostęp: 10.08.2024].
- Ogrodnik K., *Idea miasta zwarteo – definicja, główne założenia, aktualne praktyki*, „Architecturae et Artibus” 2015, nr 4, s. 35–42.
- Pancer-Cybulska E., *Miasta w polityce spójności Unii Europejskiej*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, t. 3, nr 37, s. 127–135.
- Portail du patrimoine par la Fondation du patrimoine, *Le programme Petites villes de demain et patrimoine (PVD)*, <https://www.portailpatrimoine.fr/resource/866/programme-petites-villes-de-demain> [dostęp: 12.09.2024].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 27 lipca 2023 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, zmiany nazwy gminy oraz siedziby władz gminy (Dz.U. z 31 lipca 2023 r., poz. 1472).
- Schwarz K., *Spójność gospodarcza, społeczna i terytorialna*, Noty tematyczne o Unii Europejskiej – Parlament Europejski, 10.2023, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/93/spojnosc-gospodarcza-spoeczna-i-terytorialna> [dostęp: 10.08.2024].
- Solarek K., *Współczesne koncepcje rozwoju miasta*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, t. 56, z. 4, s. 51–71.
- Stern D.L., Dimitrov M., *As Eastern Europe shrinks, rural Bulgaria is becoming a ghost land*, „Los Angeles Times”, 21.07.2020, <https://www.latimes.com/world-nation/story/2020-07-21/eastern-europe-population-decline-rural-bulgaria> [dostęp: 3.02.2025].
- Studenckie Koło Naukowe „Kąt”, *Miasto zwarte (Compact City)*, Plan Działań dla Miast. Instytut Rozwoju Miast i Regionów, 10.09.2022, <https://pdm.irmir.pl/narzedziownik/lad-przestrzenny-i-urbanistyka/miasto-zwarte-compact-city> [dostęp: 10.08.2024].
- URBACT, <https://urbact.eu/> [dostęp: 10.08.2024].
- Wajda M., *Polityka miejska w nowej perspektywie finansowej Unii Europejskiej 2021–2027: ewolucja czy rewolucja we wspieraniu miast?*, „Studia z Polityki Publicznej” 2023, t. 10, nr 2, s. 9–27, <https://doi.org/10.33119/KSzPP/2023.2.1>.
- Wybrane teorie urbanistyki współczesnej*, red. P. Lorens, I. Mironowicz, Akapit-DTP, Gdańsk 2013.

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-005

Data wpłyńięcia: 20.10.2024

Data akceptacji: 25.12.2024

METODA MACHIZUKURI – STUDIUM PRZYPADKU

Maria Petri

mgr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0003-3010-3222>

Streszczenie

Machizukuri narodziło się w Japonii w drugiej połowie lat 60. XX w. jako sposób na aktywne zaangażowanie lokalnych społeczności w poprawę jakości ich otoczenia. Metoda ta, oprócz uwzględnienia fizycznej struktury miasta, koncentruje się również na aspekcie społecznym, zakorzenionym w tradycji, kulturze, strukturach przemysłowych i edukacji. Japońskie *machizukuri* stało się unikalnym przykładem oddolnego, kreatywnego podejścia opartego na zbiorowym działaniu i wykorzystaniu lokalnych zasobów. Jest to radykalna alternatywa wobec scentralizowanego, odgórnego podejścia japońskiego planowania urbanistycznego (*toshikeikaku*), która odgrywa istotną rolę w regeneracji społeczeństwa obywatelskiego w Japonii. W pracy podjęta została analiza metody *machizukuri* wraz z przedstawieniem jej zastosowania w wybranych miastach japońskich.

Słowa kluczowe: *machizukuri*, projektowanie partycypacyjne, planowanie przestrzenne, ochrona i zarządzanie dziedzictwem, Japonia

The *Machizukuri* Method – A Case Study Abstract

Machizukuri emerged in Japan in the latter half of the 1960s as a way to actively involve local communities in improving the quality of their surroundings. This method, besides considering the physical structure of the city, also focuses on the social dimension, rooted in tradition, culture, industrial structures,

and education. Japanese *machizukuri* has become a unique example of a grassroots, creative approach based on collective action and the use of local resources. It serves as a radical alternative to the centralized, top-down approach of Japanese urban planning (*toshikeikaku*) and plays a significant role in the regeneration of civil society in Japan. This paper analyzes the *machizukuri* method, and presents its application in selected Japanese cities.

Key words: *machizukuri*, participatory planning, urban planning, heritage management, Japan

Wprowadzenie

Machizukuri narodziło się w Japonii jako sposób aktywnego angażowania lokalnych społeczności w ulepszanie ich środowiska życia. Słowo *machi* z języka japońskiego można przetłumaczyć jako „miasto”, jednak w szerszym kontekście pojęcie to przedstawia fizyczne środowisko z działaniami społecznymi. Dzięki temu koncepcja określa zarówno materialną strukturę miasta, jak i miejsce, w którym łączą się niematerialne aspekty społeczności lokalnych i fizyczne środowisko¹. Słowo *zukuri* oznacza „robić”. Powtarzając za Shigeru Satoh:

nie oznacza to po prostu tworzenia rzeczy nieożywionych; oznacza raczej, konotacyjnie, kultywowanie rzeczy z pełnym wysiłkiem, sercem i duszą, uczestnicząc jednocześnie w długim procesie ich tworzenia i animowania. W związku z tym pełny termin *machizukuri* oznacza tworzenie miasta i zarządzanie nim z troską i szacunkiem. Oprócz zwracania uwagi na fizyczne środowisko miasta, metoda *machizukuri* bierze pod uwagę kontekst społeczny w swoich korzeniach i pochodzeniu. Uwzględnia się tradycję, elementy kulturowe, struktury przemysłowe czy edukację. *Machizukuri* obejmuje długi proces w tempie lokalnej społeczności, w którym społeczność wzmacnia się i odbudowuje².

Celem artykułu jest przybliżenie metody *machizukuri*, przedstawienie genezy zjawiska oraz analiza jego efektów na przykładzie kilku różnych miast i obszarów w Japonii. Omówione zostaną niektóre zastosowania metody *machizukuri* zarówno w miastach o szczególnym znaczeniu historycznym lub zachowanym dziedzictwie kulturowym, jak i na obszarach dotkniętych klęskami żywiołowymi czy zniszczeniami. Ów podział może wydawać się umowny, jest jednak niezbędny, żeby zrozumieć, jak uniwersalnie stosowana jest omawiana metoda. Przedstawione zostaną zatem przykłady miast Kioto i Fukaya oraz dzielnicy Yanaka, a więc obszarów o wysokich wartościach historycznych, następnie problematyka odbudowy Fukushima Daiichi i innych terenów zniszczonych przez awarię elektrowni atomowej Fukushima Daiichi, spowodowanej trzęsieniem ziemi i tsunami w 2011 r. Skomentowany zostanie również przykład inicjatyw planistycznych

¹ S. Satoh, *Evolution and methodology of Japanese machizukuri for the improvement of living environments*, „Japan Architectural Review” 2019, vol. 2, issue 2, s. 128. Zob. też: C. Hein, *Machi: Neighborhood and Small Town – The Foundation for Urban Transformation in Japan*, „Journal of Urban History” 2008, vol. 35, s. 76.

² S. Satoh, *Evolution and methodology*, *op. cit.*, s. 128. Tłum. M.P.

w mieście Kobe, podjętych po trzęsieniu ziemi Hanshin-Awaji w 1995 r. Wybór przykładów do analizy został dokonany po wnikliwej lekturze licznych publikacji naukowych, co pozwoliło na identyfikację najbardziej reprezentatywnych i zróżnicowanych przypadków, które dobrze ilustrują złożoność tematu. Wybrane przykłady obejmują różnorodne konteksty społeczno-przestrzenne i historyczne, a także różne podejścia do metodologii *machizukuri*, co pozwala na szeroką perspektywę analizy partycypacji społecznej w planowaniu miejskim oraz odnowie dziedzictwa kulturowego w Japonii.

Historia, ewolucja i istota *machizukuri*

Początki *machizukuri* datuje się na lata 60. XX w.³, jednak by zrozumieć jego dokładną genezę konieczne jest przytoczenie historii japońskiej planistyki i nastrojów społecznych od okresu przedwojennego. Od lat 20. zarządzanie urbanistyką było wysoce scentralizowane. W 1919 r. uchwalono krajowe prawo o planowaniu miasta, które stanowiło odgórny system planowania wymagający zatwierdzenia wszystkich decyzji przez Naimushō (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)⁴. Naimushō kontrolowało lokalne rządy, w tym urzędy planistyczne, co znacznie ograniczało decyzyjność lokalnych społeczności. Główne cele rządów dotyczyły zapewnienia ogólnokrajowej infrastruktury drogowej i zaopatrzenia w wodę, z mniejszym naciskiem na regulację obszarów mieszkalnych. Tę strategię zaczęto określać pojęciem *toshikeikaku* – planowaniem przestrzennym. Carola Hein tłumaczy: „słowo to, którego zaczęto używać na początku XX wieku, stało się od tego czasu synonimem planowania urbanistycznego na dużą skalę [...] w tym planowania nowych miast na obrzeżach istniejących już miast lub autostrad”⁵.

Po II wojnie światowej *toshikeikaku* utrzymało się – planistyka i rozwój miast pozostawały pod zarządem scentralizowanej administracji, której towarzyszyła rosnąca biurokracja. Prefektury i władze miejskie miały bardzo ograniczone możliwości decyzyjne, co sprawiało, że lokalne społeczności miały utrudniony bezpośredni wpływ na rozwój swoich miast. Niepohamowany wzrost gospodarczy wraz ze wspomnianą wcześniej scentralizowaną kontrolą administracyjną opierał się w przeważającej części na ekspansji przemysłowej, dużych projektach infrastrukturalnych skutkujących wysokim zanieczyszczeniem powietrza oraz wody. Brakowało parków, szeroko pojętych dóbr publicznych czy

³ Idem, *Japanese Machizukuri and Community Engagement: History, Method and Practice*, Routledge, London 2020, s. 4.

⁴ S.J. Watanabe, *A historical and comparative analysis of the basic character of the Japanese planning system: Toward a drastic reform for decentralization and participation*, „A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture” 2011, vol. 8, no. 1, s. 144.

⁵ C. Hein, *Toshikeikaku and Machizukuri in Japanese Urban Planning: The Reconstruction of Inner City Neighborhoods in Kōbe*, „Japanstudien” 2002, vol. 13, issue 1, s. 227. Tłum. M.P.

systemów kanalizacyjnych. Mieszkańcy miast i miejscowości, odczuwający bezpośrednio braki systemowe, zaczęli tworzyć grupy obywatelskie, mające na celu walkę z rosnącymi problemami. Zatem *machizukuri*, zakorzenione w ruchach *de facto* antyestablishmentowych, zaczęło rozwijać się i formalizować. Ten okres umocnił ideę o sile oddolnych inicjatyw w zarządzaniu przestrzenią miejską, kładąc tym samym podwaliny pod zinstytucjonalizowaną działalność.

Satoh w artykule *Evolution and methodology of Japanese machizukuri for the improvement of living environments* podzielił ewolucję modelu *machizukuri* na trzy kluczowe etapy⁶.

Etap I, tzw. pierwsze pokolenie (lata 60–70. XX w.)

Shunichi J. Watanabe w tekście *Machizukuri in Japan: a historical perspective on participatory community-building initiatives* podkreśla polityczne uwarunkowania lat 60., dzięki którym *machizukuri* mogło zacząć rozwijać się w bardziej uporządkowany sposób, pisząc:

W latach 60., zwłaszcza w obszarach zurbanizowanych, wybory na stanowiska kierownicze w samorządach lokalnych wygrywali kandydaci popierani przez partie socjalistyczne i komunistyczne, pokonując konserwatystów. Skupiając się na programach opieki społecznej zamiast na projektach rozwoju gospodarczego, sprawowali władzę w tzw. „progresywnych samorządach lokalnych” [...] ⁷.

Satoh podaje, że to wtedy ustanowione zostały podstawy filozoficzne oraz wstępna metodologia *machizukuri*. Dokonano określenia zasad i reguł, wraz z formalizacją działalności oddolnych inicjatyw miejskich – została stworzona m.in. Machizukuri Council (Rada Machizukuri). Pierwszymi przykładami, które zostały poddane nowemu modelowi rozwoju miasta, były dzielnice Mano w Kobe oraz Kyojima w Tokio.

Etap II, tzw. drugie pokolenie (lata 80.)

W drugiej fazie nastąpił rozkwit i rozprzestrzenienie się *machizukuri* na inne rejony. Pod koniec lat 80. bańka finansowa w Japonii doprowadziła do niemożliwych do utrzymania cen nieruchomości, wzmacniając niezadowolenie społeczne, obnażając powagę problemu urbanistyki i rozwoju miasta. Projektowanie partycypacyjne stało się coraz częstszym elementem planowania miast.

⁶ Warto w tym miejscu wspomnieć również o podziale Andre Sorensena, który również dzieli ewolucję *machizukuri* na trzy etapy, są one jednak bardziej osadzone w wydarzeniach historycznych. Patrz: A. Sorensen, *Changing Governance of Shared Spaces: Machizukuri as Institutional Innovation*, [w:] *Living Cities in Japan: Citizens' Movements, Machizukuri and Local Environments*, eds. A. Sorensen, C. Funck, Routledge, London–New York 2007, s. 93–141.

⁷ S.J. Watanabe, *Machizukuri in Japan: a historical perspective on participatory community-building initiatives*, [w:] *Cities, Autonomy, and Decentralization in Japan*, eds. C. Hein, P. Pelletier, Routledge, London 2006, s. 131. Tłum. M.P.

Mieszkańcy byli angażowani w różnorodne projekty, od zarządzania przestrzenią publiczną po renowacje. Zwiększano ich aktywny udział w procesie projektowym, rozwijano kreatywność lokalnych społeczności i ich umiejętność współpracy z organizacjami rządowymi. Co ciekawe, Satoh zwraca uwagę na wytworzony w tym okresie podział – niektóre społeczności działały niezależnie, rozwiązując wybrane odizolowane problemy, bez angażowania się w kompleksowe, usystematyzowane działania w obrębach danej dzielnicy.

Etap III, tzw. trzecie pokolenie (lata 90. XX w. – obecnie)

Ostatni etap trwający po dziś dzień umownie został zapoczątkowany wielkim trzęsieniem ziemi Hanshin-Awaji w 1995 r. oraz poważną recesją z początku lat 90., spowodowaną pęknięciem bańki finansowej, która zdyskredytowała wyraźnie biurokratyczne państwo o scentralizowanym modelu władzy. Ten model *machizukuri* kładzie szczególny nacisk na zarządzanie obszarami dotkniętymi katastrofami o różnych genezach. Podczas działań rekonstrukcyjnych i rewitalizacyjnych dostrzeżono konieczność koordynacji działań na poziomie regionalnym. Wprowadzono rozwiązania prawne dla organizacji non-profit wraz z innymi działaniami mającymi na celu usprawnienie rozwiązywania lokalnych problemów. Działania rewitalizacyjne i rozwój *machizukuri* obnażyły także problematykę upadających historycznych centrów miast Japonii, zwłaszcza miast prowincjonalnych. Zaczęto podejmować próby ratowania lokalnego dziedzictwa nie tylko przez zmiany w metodach planistycznych, ale również przez edukację i rozwój instytucjonalny⁸. Jak wygląda zatem *machizukuri* i japońskie projektowanie partycypacyjne w rzeczywistości? Według Andre Sorensena⁹ do głównych metod stosowanych w obecnym modelu *machizukuri* należą:

- Tworzenie komitetów konsultacyjnych. Są to niewielkie rady mieszkańców stworzone we współpracy z specjalistami, dobieranymi w zależności od skali i tematyki problemu, oraz przedstawicielami władz lokalnych.
- Spotkania z planistami i aktywistami. Podczas spotkań mieszkańcy omawiają określone wyzwanie i jego rozwiązanie, jest to również pretekst do edukacji i zacieśniania więzów społecznych.
- Warsztaty projektowe. Warsztaty mają na celu aktywną i twórczą edukację mieszkańców.
- Symulacje projektowe. Podobnie jak warsztaty, symulacje mają zmobilizować twórczo mieszkańców, ale także pomagają im zobaczyć i zrozumieć, jak ich decyzje mogą wpływać na rozwój miasta.
- Lokalne rozporządzenia. Razem z systemami wsparcia, również finansowymi, administracyjne działania pomagają formalizować procesy planistyczne w sposób spójny i zrównoważony.

⁸ S. Satoh, *Evolution and methodology...*, *op. cit.*, s. 127–142.

⁹ A. Sorensen, *op. cit.*, s. 93–134.

Podsumowując, można wyraźnie zauważyć, iż rozwój *machizukuri* zapoczątkowany oddolnymi inicjatywami wyewoluował do wyrafinowanego modelu zarządzania miastem, silnie osadzonego w lokalnym kontekście, odpowiadając na zdywersyfikowane problemy i potrzeby społeczne¹⁰.

Nasuwa się jednak pytanie, skąd bierze się i jak możliwa była tak silna współpraca i motywacja mieszkańców? Gavin Parker i Lorayne Woodend analizują *machizukuri*, zwracając uwagę na kulturowe i historyczne czynniki wpływające na wysoki poziom wspólnotowości w Japonii¹¹. Zauważają:

Rozdrobniona własność ziemi i niedobór zasobów naturalnych, takich jak woda do użytku rolniczego, to dwa czynniki, które doprowadziły do bardziej zbiorowego wysiłku w czasach feudalnych. Kultura grupowa, w której korzyści ze współpracy były cenione bardziej niż korzyści z indywidualnego działania, głęboko zakorzeniła się w społeczeństwie japońskim i ukształtowała japońskie instytucje¹².

Pozostałe czynniki tłumaczące aktywizację mieszkańców w czasach kryzysu i silne więzi społeczne, wymienione przez Parkera i Woodend, to m.in.: stabilna populacja lokalna, domy wielopokoleniowe, ograniczona migracja i rola lokalnych sanktuariów¹³.

Parker i Woodend tłumaczą, iż kulturowa stabilność japońskiego społeczeństwa tworzy więzi, które sprzyjają, a wręcz umożliwiają zgodność interesu zbiorowego, promując lojalność i stawianie dobra społeczności ponad korzyściami indywidualnymi. Choć tradycyjnie istniała silna akceptacja władzy, kryzys lat 80. i 90. spowodował zmiany w społeczeństwie. Powstało unikalne podejście, które w centrum postawiło jakość życia obywatela wraz z jakością przestrzeni, napędzane aktywizmem obywatelskim, głęboko zakorzenionym w japońskiej kulturze.

***Machizukuri* a zachodni model partycypacji społecznej**

W ślad za analizami Parkera i Woodend nasuwa się pytanie o różnice pomiędzy japońskim a zachodnim modelem partycypacji społecznej. Na podstawie założeń teoretycznych sprecyzowanych w pracy Sherry Arnstein *A Ladder of Citizen Participation*¹⁴ z 1969 r. można ocenić różnice pomiędzy modelami pod względem podejścia do zaangażowania mieszkańców w procesy planistyczne. Arnstein

¹⁰ *Ibidem*, s. 139.

¹¹ G. Parker, L. Woodend, *East-side story: Japanese machizukuri, neighbourhood planning, and localism in England*, „Town & Country Planning” 2014, vol. 83, no. 4, s. 191.

¹² *Ibidem*. Tłum. M.P.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ S.R. Arnstein, *A Ladder of Citizen Participation*, „Journal of the American Institute of Planners” 1969, vol. 35, issue 4, s. 216–224.

w swoim artykule przedstawiła hierarchiczny, ośmiopoziomowy model¹⁵, który opisuje różne poziomy zaangażowania obywateli w procesy decyzyjne. W ujęciu syntetycznym: im wyższy poziom na drabinie, tym większa władza obywateli; z kolei im niższy poziom, tym decyzyjność jest bardziej powierzona scentralizowanym władzom.

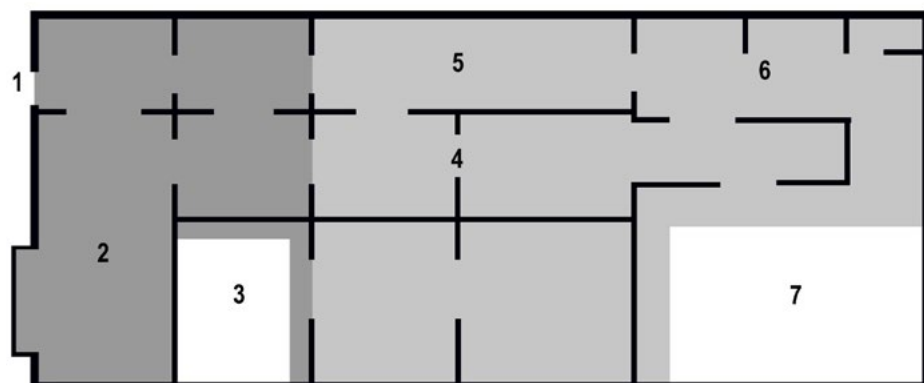
Machizukuri w swoim założeniu opiera się przede wszystkim na oddolnych inicjatywach lokalnych społeczności, które odgrywają kluczową rolę w procesie decyzyjnym, mając tym samym realny wpływ na długotrwałe efekty społeczno-planistyczne. Proces ten odpowiada wyższym poziomom „drabiny partycypacji” Arnstein. Zachodni model, bardziej ustrukturyzowany, charakteryzuje się ograniczonym zaufaniem i angażowaniem mieszkańców¹⁶, często opiera się jedynie na konsultacji lub informowaniu obywateli, co odpowiada niższemu szczeblowi drabiny Arnstein. *Machizukuri* stawia na odbudowę lub podtrzymanie lokalnej tożsamości i poprawę życia mieszkańców przez długoterminowe, wieloetapowe mikrorozwiązania angażujące społeczności. Zachodni model skupia się bardziej na większych, instytucjonalnych projektach rewitalizacyjnych, często zorientowanych głównie na cele gospodarcze i ekonomiczne, zaś aspekt społeczny bywa drugorzędny.

Przykłady zastosowania *machizukuri*

Wybrane przykłady mają na celu pokazać uniwersalność *machizukuri*, jego szerokie zastosowanie oraz wyjaśnić, jak teoretyczne założenia przekładają się na rzeczywiste rozwiązania. Wszystkie przytoczone miejsca zostały poddane rewitalizacji tytułową metodą *machizukuri*, którą przedstawiają w kontekście historyczno-kulturowym, następnie w kontekście katastrof naturalnych i nuklearnych. Miasto Kobe jest z kolei wyjątkowym przykładem połączenia dwóch metod – *machizukuri* i *tokeshikeiku*.

¹⁵ Arnstein w swojej teorii „drabiny partycypacji” wyróżniła osiem poziomów zaangażowania społecznego, zgrupowanych w trzy kategorie: brak partycypacji, symboliczną partycypację oraz pełną partycypację. Na najniższym szczeblu znajdują się „manipulacja” oraz „terapia”, gdzie władze pozorują zaangażowanie społeczeństwa lub paternalistycznie edukują mieszkańców, aby zaakceptowali już podjęte decyzje. Symboliczna partycypacja obejmuje „informowanie”, „konsultacje” oraz „kompromis”, w których społeczność jest jedynie biernym odbiorcą informacji lub uczestnikiem niewiążących dialogów, przy czym faktyczna kontrola procesu pozostaje w rękach decydentów. Najwyższy poziom – pełna partycypacja, obejmuje „partnerstwo”, „delegację władzy” oraz „kontrolę obywatelską”, gdzie mieszkańcy współtworzą decyzje lub mają pełną kontrolę nad ich realizacją. *Ibidem*.

¹⁶ Sławomira Hajduk we wprowadzeniu do tekstu *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym w kontekście planistycznym*, oceniając stan europejskiej partycypacji społecznej, pisze: „Aktywność społeczeństwa w procesach konsultacyjnych jest bardzo niska, podobnie jak gotowość samorządowców do prowadzenia dialogu z mieszkańcami”; S. Hajduk, *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym w kontekście planistycznym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2021, s. 5.

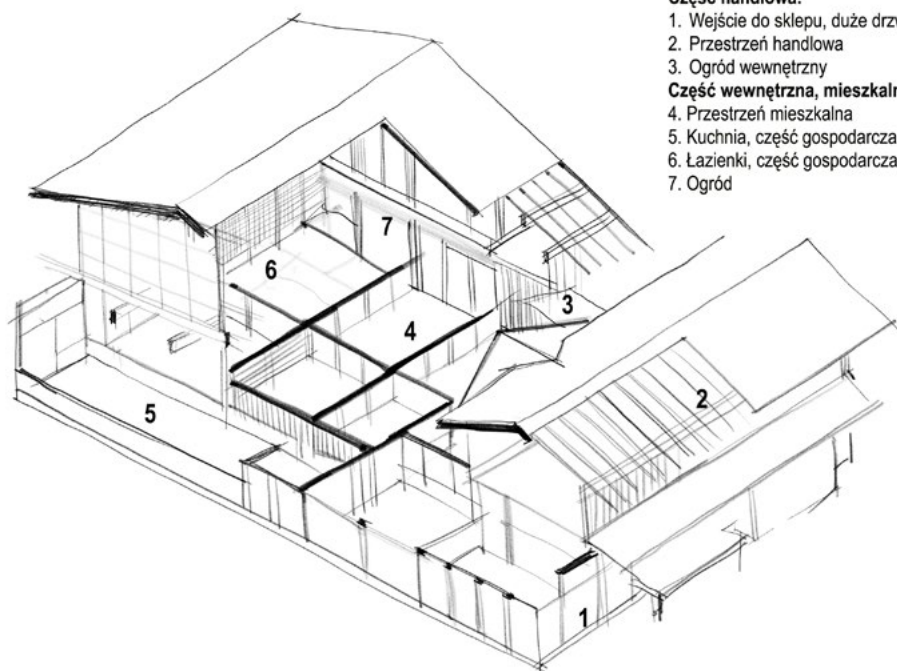

Część handlowa:

1. Wejście do sklepu, duże drzwi
2. Przestrzeń handlowa

Część wewnętrzna, mieszkalna

4. Przestrzeń mieszkalna
5. Kuchnia, część gospodarcza
6. Łazienki, część gospodarcza
7. Ogród

Ilustracja 1. Schemat budowy *machiya*. Rys. M. Petri

Ilustracja 2. Fasada odnowionej *machiya*, Kioto. Źródło: *A building with a lot of plants in front of it*, Unsplash, 5.11.2024, <https://unsplash.com/photos/a-building-with-a-lot-of-plants-in-front-of-it-sXOlwFnc1Dc> [dostęp: 7.02.2025]. Fot. Yq Tian.

Dzielnica *machiya* w Kioto

Kioto jest jednym z najstarszych miast w Japonii o wyjątkowym znaczeniu historycznym, z bogatym dziedzictwem japońskiej sztuki, architektury i kultury, o czym świadczy aż 17 obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO¹⁷. Opisane wcześniej powojenna modernizacja, ekspansja przemysłowa i pęknięcie bańki finansowej przyniosły zagrożenie dla historycznych obiektów Kioto, szczególnie degradując i wyburzając dzielnice *machiya* – tradycyjnych japońskich domów kupieckich (il. 1).

Uświadamianie władzom wartości kulturowej i historycznej *machiya* przez lokalne społeczności pozwoliło na rozpoczęcie współpracy, aby rewitalizować i chronić historyczne budynki, nadając im nową jakość i funkcję. Proces został rozpoczęty w latach 90., by w 1997 r. zostać przypieczętowany założeniem Kyoto Center for Community Collaboration¹⁸. Założony w 2005 r. Kyoto Machiya Machizukuri Fund został poświęcony finansowaniu pilotażowych projektów renowacji *machiya* i wdrażaniu długoterminowej ochrony tak, aby działały one m.in. jako centra sąsiedzkie i życia społecznego. Wyraźnym przykładem zastosowania

¹⁷ A. Staniewska, *Partycypacja społeczna w odnowie dziedzictwa w historycznym mieście japońskim. Domy kupieckie w Machiya w Kioto*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, R. 107, z. 12, 4-A, s. 91.

¹⁸ *Ibidem*, s. 106.

machizukuri jest sam proces renowacji *machiya* (il. 2), który angażuje organizacje non-profit oraz lokalnych rzemieślników wykwalifikowanych w tradycyjnych technikach. Mieszkańcy są bezpośrednio zaangażowani w proces podejmowania decyzji, również w kwestiach renowacji budynków, rewitalizacji terenów zielonych i projektowania przestrzeni publicznej. Kładziony jest nacisk na zgodność polityki krajobrazowej całego miasta z twórczym podejściem konserwatorskim, skutkującym łaodem architektonicznym¹⁹. Nowe inwestycje w tych obszarach są projektowane tak, aby harmonizowały z historyczną architekturą, włączając tradycyjne elementy, takie jak dachy kryte dachówką, okapy i kratownice. Projektanci angażują zarówno właścicieli nieruchomości, jak i mieszkańców, udowadniając, że społeczny wkład może kształtować estetykę i funkcjonalność miejsca. Nie bez znaczenia jest też rozwój technologii, który pozwolił zastosować w Kioto system katalogowania lokalizacji *machiya*, tak aby sprawniej identyfikować i chronić wartościowe obiekty.

Tym samym współpraca lokalnych, oddolnych inicjatyw sąsiedzkich z lokalnymi władzami i specjalistami nadaje nową wartość zdegradowanym – ale cennym – strukturom historycznym, podkreślając unikalność Kioto i zacieśniając więzi społeczne i poczucie identyfikacji z miejscem.

Fukaya

Fukaya to małe miasto, które w okresie feudalnym było zamożne ze względu na swoją lokalizację na trasie drogi Nakasendo, a w XIX w. było centrum produkcji jedwabiu²⁰. Podobnie jak w innych rejonach Japonii ekspansja przedmieść w latach 60. sprawiła, że historyczne centrum Fukaya stało się wyludnione, zdegradowane i zostało pozostawione na łaskę rozpędzonego rozwoju *toshikeikaku*. Początkowo w latach 90. rewitalizacja centrum wpisywała się w dotychczasowy model gospodarczy – rozszerzano ulice, budowano drogi oraz bloki mieszkalne. Kontynuację tego planu spowolnił kryzys gospodarczy oraz pojawienie się głosów domagających się zachowania historycznych budynków w centrum miasta, zamiast kontynuowania kompleksowej i inwazyjnej przebudowy. André Sorensen, Hideki Koizumi i Ai Miyamoto piszą: „ów konflikt doprowadził do powstania w 2002 r. organizacji non-profit w modelu *machizukuri* – Fukaya Nigiwai Kobo (FUNK)”²¹. FUNK apelował o ochronę zabytków i wartości kulturowych, tworzenie przestrzeni dla pieszych i renowację historycznych budynków zamiast ich wyburzania. Proponowano adaptację zabytków do nowych funkcji

¹⁹ Stosowane są ograniczenia wysokości budynków, zachowanie historycznych otwartych widokowych, wrażliwość estetyczna przy rewitalizacji ważnych elementów urbanistyki i architektury (miejsca handlu, główne osie komunikacyjne). *Ibidem*, s. 106–107.

²⁰ A. Sorensen, H. Koizumi, A. Miyamoto, *Machizukuri, civil society, and community space in Japan*, [w:] *The Politics of Civic Space in Asia. Building Urban Communities*, eds. A. Daniere, M. Douglass, Routledge, London–New York 2009, s. 45.

²¹ *Ibidem*, s. 46.

i tworzenie w nich przestrzeni publicznych m.in. przez organizację warsztatów i spotkań. FUNK doprowadził do odnowienia zabytkowego ceglanego magazynu (*kura*) i jego adaptacji na lokalne centrum sztuki, a dzięki dotacjom w 2004 r. rozpoczęto prace badawcze nad obiektami historycznymi²².

Dzielnica Yanaka

Yanaka to niewielka dzielnica w Tokio o dużym znaczeniu historycznym, przede wszystkim ze względu na układ ulic z okresu Edo, ale także wysoką liczbę zabytkowych świątyń, cmentarzy, wąskich ulic (*rōji*) i tradycyjnych drewnianych domów. Wyjątkowość Yanaka podkreśla fakt, iż przetrwała trzęsienie ziemi w Kan-to z 1923 r., bombardowania z II wojny światowej, a także okres kompleksowej przebudowy, która w latach 60–80. dotknęła wiele dzielnic Tokio. Tego ostatniego Yanaka uniknęła przez dłuższy czas również ze względu na swój „trudny” układ; z powodu narastających nacisków deweloperów i rynku nieruchomości²³ mieszkańcy zostali zmobilizowani do oddolnej inicjatywy zachowania kultury i atmosfery miejsca.

Ilustracja 3. Sklep w Yanaka. Źródło: *A group of people standing outside of a building*, Unsplash, 27.01.2024, <https://unsplash.com/photos/a-group-of-people-standing-outside-of-a-building-pQYt8s4h8tw> [dostęp: 7.02.2025]. Fot. Nichika Sakurai.

²² *Ibidem*, s. 47.

²³ *Ibidem*, s. 41.

Okres mobilizacji rozpoczęły trzy kobiety, które w 1984 r. założyły czasopismo „YaNeSen” (pochodzące od nazw dzielnic: Yanaka, Nezu i Sendagi), aby uczcić lokalne dziedzictwo, pielęgnując lokalną kulturę i tożsamość. Kolejnym istotnym zgrupowaniem było powstałe w 1989 r. Yanaka Gakko (dosłownie: Szkoła Yanaka), które organizowało i wspierało artystyczne inicjatywy sąsiedzkie. Te oddolne ruchy zaowocowały utworzeniem „The Yanaka and Ueno-Sakuragi Machizukuri Constitution” (Konstytucji Machizukuri dla Yanaka i Ueno-Sakuragi) w 2004 r., w której zapisano prawa i aspiracje społeczności dotyczące m.in.: prawa do samostanowienia (*jiketsuken*), ochrony środowiska (*kankyō, shizen*), zachowania krajobrazu miejskiego (*machinami*), bezpieczeństwa (*anzen*) i ochrony gruntu (*tochi*)²⁴.

Mieszkańcom Yanaka udało się sprzeciwić projektom i budowie dwóch dużych budynków wielorodzinnych. Zjednoczenie tradycyjnych stowarzyszeń sąsiedzkich z grupami obywatelskimi umocniło poczucie tożsamości kulturowej i więzi międzyludzkich, w efekcie chroniąc zabytkowy krajobraz kulturowy (il. 3) i nadając mu współczesny wyraz, m.in. przez adaptację wąskich *rōji* na galerie sztuki i miejsca celebracji.

Obszar Minamisoma Ota w Fukushima

11 marca 2011 r. trzęsienie ziemi na wyspie Honsiu w Japonii wywołało tsunami, które spowodowało ogromne zniszczenia w najbliższej okolicy²⁵. Trzęsienie ziemi wraz z tsunami doprowadziły z kolei do katastrofy nuklearnej w elektrowni jądrowej Fukushima Daiichi, która według Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej osiągnęła stopień 7. Elektrownia została poważnie uszkodzona, a jej kluczowe systemy chłodzenia wyłączone, co skutkowało serią eksplozji i stopień²⁶.

Regiony dotknięte katastrofą zostały skażone substancjami radioaktywnymi, w wyniku czego mieszkańcy zostali zmuszeni do ewakuacji. Tomoyuki Furutani, Keisuke Uehara i Jun Murai w artykule *A Study on Community-Based Reconstruction from Nuclear Power Plant Disaster – A Case Study of Minamisoma Ota Area in Fukushima* piszą:

Lokalna odbudowa przez etapy przywracania, pomiaru dawki promieniowania, dekontaminacji, badań epidemiologicznych i rekonstrukcji jest wyzwaniem na

²⁴ *Ibidem*, s. 43–44.

²⁵ National Police Agency of Japan – Keisatsu-chō (Narodowa Agencja Polityki Japonii, tłum. M.P.) poinformowała, że w 12 japońskich prefekturach zginęło 15 890 osób, zaginęło – a przypuszczalnie zginęło – 2590 osób, a 6152 zostały ranne; *March 11, 2011, Japan Earthquake and Tsunami*, https://www.ngdc.noaa.gov/hazard/data/publications/2011_0311.pdf [dostęp: 7.02.2025].

²⁶ D. Demetriou, *Japan earthquake, tsunami and Fukushima nuclear disaster: 2011 review*, „The Telegraph”, 19.12.2011, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/japan/8953574/Japan-earthquake-tsunami-and-Fukushima-nuclear-disaster-2011-review.html> [dostęp: 4.08.2024].

obszarach cierpiących z powodu wielu rodzajów szkód, takich jak klęski żywiołowe będące wynikiem trzęsienia ziemi i tsunami, przypadkowe katastrofy spowodowane promieniowaniem, szkodliwe pogłoski i odpływ ludności²⁷.

W tym przypadku lokalna społeczność została objęta odmianą modelu *machizukuri* polegającą na metodycznym ratowaniu miasta poszczególnymi etapami. Kluczowe elementy tej strategii obejmowały monitorowanie promieniowania oraz współpracę i transfer technologii. Lokalni mieszkańcy zostali przeszkoleni pod kątem stosowania mierników promieniowania, które zainstalowano w ich samochodach, aby zapewnić im stały dostęp do monitorowania i zbierania danych. Specjalnie powołany lokalny komitet miał za zadanie kontrolować sprzęt i zarządzać zbieranymi danymi, by lokalna społeczność miała kontrolę i dostęp do wiedzy²⁸.

Dzięki współpracy i przejrzystości metody *machizukuri* opartej na zaufaniu i aktywizacji mieszkańców powstały plany odbudowy odpowiadające potrzebom społeczności Minamisoma Ota. Obywatele mogli wziąć czynny udział w planowaniu kolejnych etapów rewitalizacji miasta, takich jak istotna dla nich identyfikacja obszarów bezpiecznych dla rolnictwa czy lokalizacja elektrowni słonecznej²⁹.

Yamamoto

Miasto Yamamoto znajdujące się na wschodnim wybrzeżu wyspy Honsiu, podobnie jak Fukushima, zostało wyraźnie dotknięte katastrofami z marca 2011 r. Reakcją społeczności było zastosowanie podejścia *machizukuri* w celu rekonstrukcji zarówno zniszczeń materialnych, jak i społecznych. Powstały plany długoterminowej odbudowy społeczności opierające się na bezpieczeństwie i lokalności.

Odbudowę poczucia bezpieczeństwa rozpoczęto od założenia stowarzyszeń – „rad *machizukuri*”, powstałych w tymczasowych jednostkach mieszkalnych zapewniających bezpieczne schronienie poza wybrzeżem³⁰. Stowarzyszenia zajmowały się zapewnieniem udogodnień i organizacją wydarzeń publicznych. Przez wzmacnianie poczucia wspólnoty przesiedleni mieszkańcy mieli odczuwać większe poczucie autonomii i integracji.

Narzucona ogólnie polityka relokacji spotkała się z nieprzychylnym odbiorem ze strony części przesiedlonej społeczności przybrzeżnej, która założyła

²⁷ T. Furutani, K. Uehara, J. Murai, *A Study on Community-Based Reconstruction from Nuclear Power Plant Disaster – A Case Study of Minamisoma Ota Area in Fukushima*, „Journal of Disaster Research” 2012, vol. 7, no. sp., s. 432. Tłum. M.P.

²⁸ *Ibidem*, s. 433.

²⁹ *Ibidem*, s. 437.

³⁰ P. Posio, *Reconstruction machizukuri and negotiating safety in post-3.11 community recovery in Yamamoto*, „Contemporary Japan” 2019, vol. 31, issue 1, s. 45.

stowarzyszenie Doyōbinokai, reprezentujące odwrotne podejście. Doyōbinokai krytykowali „porzucenie wybrzeża”, argumentując, iż jest to sprzeczne z wolą mieszkańców i intensyfikuje narastającą degradację ich ziemi, zarówno na poziomie społecznym, jak i gospodarczym. Działania grupy polegały m.in. na organizacji ćwiczeń ewakuacyjnych, poprawie świadomości i przygotowania do katastrof, opierając się na poczuciu wspólnoty wywołanym wspólnymi przeżyciami³¹.

Zarówno rady *machizukuri*, jak i Doyōbinokai podkreślały wagę i potrzebę równoczesnego pielęgnowania więzi społecznych i odbudowy infrastruktury bezpieczeństwa tak, aby fizyczna odbudowa działała wraz z rosnącym poczuciem odbudowy i stabilizacji społecznej. Opracowywano wspólne wydarzenia i spotkania integracyjne, aby zapobiec izolacji osób starszych i chorych. *Machizukuri* w Yamamoto jest przykładem, jak istotne jest społeczne zaangażowanie w fizyczną odbudowę – dwutorowe działanie w celu wzmocnienia lokalnej tożsamości dotkniętej katastrofą.

Kobe

Ostatni przykład jest efektem połączenia dwóch, wydawałoby się kontrastujących ze sobą, strategii: *machizukuri* i *toshikeikaku*. Hein w artykule *Toshikeikaku and Machizukuri in Japanese Urban Planning: The Reconstruction of Inner City Neighborhoods in Kōbe* szczegółowo porównuje dwie metody, analizując odbudowę miasta Kobe po katastrofie trzęsienia ziemi Hanshin-Awaji w 1995 r.

Trzęsienie ziemi z 17 stycznia 1995 r. przyniosło katastrofalne skutki³². Zniszczeniom uległy nie tylko budynki, ale i infrastruktura drogowa i ratunkowa. Administracja zareagowała szybko, wdrażając *toshikeikaku* kładące nacisk na infrastrukturę i odnowę miejską na dużą skalę. *Machizukuri*, ze względu na swoją złożoność, musiało poczekać.

Rządowe *toshikeikaku* skupiło się na odbudowie głównych obszarów miasta Kobe przez dostosowanie gruntów i odnowę miejską, zakłócając istniejące sieci społeczne i lokalne przyzwyczajenia. Efektem były wysokie budynki i poszerzone ulice, wraz z narzuconą zmianą w użytkowaniu gruntów. *Toshikeikaku* zastosowane np. w południowej części obszaru Shin-Nagata spowodowało wyraźną restrukturyzację miejską przez przeprojektowanie przestrzeni publicznych na dużą skalę³³ (il. 4).

³¹ *Ibidem*, s. 51.

³² „W sumie ewakuowano 320 tysięcy osób, a ponad 5 tysięcy zginęło. Ponad 200 tysięcy budynków zostało całkowicie lub w dużej części zniszczonych; kolejne 180 tysięcy zostało lekko uszkodzonych”, C. Hein, *Toshikeikaku and Machizukuri...*, *op. cit.*, s. 230. Tłum. M.P.

³³ *Ibidem*, s. 231.

Ilustracja 4. Przykład projektu w modelu *toshikeikaku*: osiedle Kunizuka w Shin-Nagata, architekt: Morisaki Teruyuki. Źródło: C. Hein, *Toshikeikaku and Machizukuri in Japanese Urban Planning: The Reconstruction of Inner City Neighborhoods in Kobe*, „Japanstudien” 2002, vol. 13, issue 1, s. 235.

Podejście *machizukuri* zostało zastosowane w dzielnicach Mano, Noda-Hokubu czy Takatori-Higashi, zachęcając mieszkańców do współpracy przy procesie planistyczno-projektowym. Należy wspomnieć, że w Mano tradycje oddolnych inicjatyw społecznych sięgają aż lat 60. XX w., kiedy w odpowiedzi na rosnące zanieczyszczenie środowiska dzielnica zaangażowała się w ruch przeciwko degradacji ekologicznej³⁴. Po 1995 r. to właśnie mieszkańcom tej dzielnicy dano możliwość kształtowania swojego miejsca zamieszkania. Powstały nowe parki, przestrzenie wspólne i na nowo zaprojektowane budynki mieszkaniowe. W obszarze Noda-Hokubu mieszkańcy uczestniczyli w procesie przeprojektowania układu ulic wraz z urbanistami, co stworzyło wspólne tereny strefy pośredniej³⁵, zapisanej w kulturze japońskiej i honorującej tradycyjny japoński styl życia (il. 5). W przypadku Takatori-Higashi zastosowano reorganizację terenu przeprowadzoną po badaniach społecznych i konsultacjach³⁶. Polegała ona na częściowym pozostawieniu niektórych mieszkańców w dotychczasowym rejonie

³⁴ E. Yasui, *Community vulnerability and capacity in post-disaster recovery: The cases of Mano and Mikura neighbourhoods in the wake of the 1995 Kobe earthquake*, Thesis/Dissertation, University of British Columbia, December 2007, s. 157.

³⁵ C. Hein, *Toshikeikaku and Machizukuri...*, *op. cit.*, s. 241.

³⁶ *Ibidem*, s. 234.

i tym samym umożliwienie im pozostania w obrębie swojej społeczności. Podział terenu spowodował konieczność wybudowania mieszkań spółdzielczych, nadal jednak nie tak inwazyjną i wielkomiejską jak w przypadku Shin-Nagata.

Ilustracja 5. Przykład „strefy pośredniej” – ulicy wewnętrznej w dzielnicy Noda-Hokubu, pozostawionej mieszkańcom do zaaranżowania według własnych potrzeb. Źródło: C. Hein, *Toshikeikaku and Machizukuri in Japanese Urban Planning: The Reconstruction of Inner City Neighborhoods in Kobe*, „Japanstudien” 2002, vol. 13, issue 1, s. 244.

Hein podkreśla wartość metody *machizukuri*, która w Kobe pozwalała na wrażliwą reakcję na potrzeby mieszkańców, podtrzymując lokalną tożsamość i promując odbudowę w bardziej zrównoważony i spójny sposób. Docenia jednak szybkość odzewu w metodzie *toshikeikaku* i zapewnienie przebudowy na dużą skalę. W podsumowaniu autorka skłania się ku przemyślanej integracji obu metod w przyszłości³⁷, łączącej sprawność infrastrukturalną *toshikeikaku* z ochroną kultury i społeczności promowaną przez *machizukuri*.

Podsumowanie. Wyzwania i przyszłe kierunki

Japońskie *machizukuri* stało się wyjątkowym przykładem oddolnego, kreatywnego podejścia opartego na zbiorowym działaniu i wykorzystaniu lokalnych zasobów. Od czasu swojej ewolucji w latach 60. *machizukuri* definiuje różnorodne modele zarządzania kierowane przez społeczność, dzięki którym lokalne grupy mogą aktywnie rozwiązywać problemy przestrzenne i zachowywać wartości swojej tożsamości kulturowej (il. 6), radykalnie odchodząc od konwencjonalnego, scentralizowanego podejścia do japońskiego planowania urbanistycznego. Tadao Ando, znany japoński architekt, dostrzega wartość *machizukuri*, starając się zaangażować lokalną społeczność podczas prac projektowych. Próbuje „podkreślać historię, tradycję i wartość miasta bez niszczenia go”³⁸. Metoda *machizukuri* wzmacnia też więzi społeczne, co potwierdza fakt, iż po trzęsieniu ziemi w 1995 r. odnotowano wzrost wolontariatu i „rad *machizukuri*” na terenach objętych katastrofami naturalnymi³⁹, podkreślając ich rolę w zaspokajaniu potrzeb społeczności i regeneracji japońskiego społeczeństwa obywatelskiego.

Przykład Kobe obnaża jednak niedoskonałości tej metody. Do najbardziej zauważalnych należy problem skali. *Machizukuri* jest rzeczywiście skuteczne na małą skalę, jednak rozszerzanie tej metody na większe obszary miejskie napotyka problemy i wyzwania. Kolejnym ograniczeniem jest opór instytucji rządzących. Sorensen zauważa, że *machizukuri* zyskałoby na lepszej integracji instytucji rządowych z lokalnymi organizacjami oraz na rozpowszechnianiu i „[...] przeskalowaniu działań politycznych na poziomie oddolnym z sąsiedztwa do miasta i regionu”⁴⁰.

Podsumowując, *machizukuri* opiera się przede wszystkim na akceptacji oddolnych inicjatyw i promowaniu zaangażowania obywatelskiego, które w efekcie

³⁷ *Ibidem*, s. 246.

³⁸ P. Haimes, *Machizukuri (Neighborhood Making): Collective World-Making in Traditional Japanese Neighborhoods*, „Contemporary Aesthetics” 2022, vol. 20, <https://contempaesthetics.org/2022/11/10/machizukuri-neighborhood-making-collective-world-making-in-traditional-japanese-neighborhoods/> [dostęp: 13.09.2024]. Tłum. M.P.

³⁹ A. Sorensen, C. Funck, *Conclusions: A Diversity of Machizukuri Processes and Outcomes*, [w:] *Living Cities in Japan...*, op. cit., s. 410.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 409. Tłum. M.P.

umacnia więzi międzyludzkie tworząc silne i odpowiedzialne społeczności. Stawia na podtrzymywanie tradycji, a także ochronę szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego w sposób równocześnie wrażliwy i funkcjonalny. Jednak przyszłość tej metody zależy od tego, jak odpowie na ciągle zmieniające się czynniki zewnętrzne dzisiejszego świata. Według Sorensena *machizukuri* musi poddawać się ciągłej ewolucji i adaptacji, zachowując swoje podstawowe założenia – wtedy ma szansę stać się modelem działającym na większą skalę, rozwiązując tym samym przyszłe wyzwania urbanistyki⁴¹.

Ilustracja 6. Warsztaty malarskie, Park Meiji Jingu Gaien, Tokyo 2020. Źródło: *Man in red jacket and gray cap holding white printer paper*, Unsplash, 20.11.2020, <https://unsplash.com/photos/man-in-red-jacket-and-gray-cap-holding-white-printer-paper-ZaeWSGhKx9c> [dostęp: 7.02.2025]. Fot. Hakan Nural.

Bibliografia

- Arnstein S.R., *A Ladder of Citizen Participation*, „Journal of the American Institute of Planners” 1969, vol. 35, issue 4, s. 216–224.
- Demetriou D., *Japan earthquake, tsunami and Fukushima nuclear disaster: 2011 review*, „The Telegraph”, 19.12.2011, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/japan/8953574/Japan-earthquake-tsunami-and-Fukushima-nuclear-disaster-2011-review.html> [dostęp: 4.08.2024].

⁴¹ *Ibidem*, s. 413.

- Furutani T., Uehara K., Murai J., *A Study on Community-Based Reconstruction from Nuclear Power Plant Disaster – A Case Study of Minamisoma Ota Area in Fukushima*, „Journal of Disaster Research” 2012, vol. 7, no. sp., s. 432–438.
- Haimes P., *Machizukuri (Neighborhood Making): Collective World-Making in Traditional Japanese Neighborhoods*, „Contemporary Aesthetics” 2022, vol. 20, <https://contempaesthetics.org/2022/11/10/machizukuri-neighborhood-making-collective-world-making-in-traditional-japanese-neighborhoods> [dostęp: 13.09.2024].
- Hajduk S., *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym w kontekście planistycznym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2021.
- Hein C., *Machi: Neighborhood and Small Town – The Foundation for Urban Transformation in Japan*, „Journal of Urban History” 2008, vol. 35, s. 75–107.
- Hein C., *Toshikeikaku and Machizukuri in Japanese Urban Planning: The Reconstruction of Inner City Neighborhoods in Kōbe*, „Japanstudien” 2002, vol. 13, issue 1, s. 221–252.
- March 11, 2011, *Japan Earthquake and Tsunami*, https://www.ngdc.noaa.gov/hazard/data/publications/2011_0311.pdf [dostęp: 7.02.2025].
- Parker G., Woodend L., *East-side story: Japanese machizukuri, neighbourhood planning, and localism in England*, „Town & Country Planning” 2014, vol. 83, no. 4, s. 189–194.
- Posio P., *Reconstruction machizukuri and negotiating safety in post-3.11 community recovery in Yamamoto*, „Contemporary Japan” 2019, vol. 31, issue 1, s. 40–60.
- Satoh S., *Evolution and methodology of Japanese machizukuri for the improvement of living environments*, „Japan Architectural Review” 2019, vol. 2, issue 2, s. 127–142.
- Satoh S., *Japanese Machizukuri and Community Engagement: History, Method and Practice*, Routledge, London 2020.
- Sorensen A., *Changing Governance of Shared Spaces: Machizukuri as Institutional Innovation*, [w:] *Living Cities in Japan: Citizens' Movements, Machizukuri and Local Environments*, eds. A. Sorensen, C. Funck, Routledge, London–New York 2007, s. 93–149.
- Sorensen A., Funck C., *Conclusions: A Diversity of Machizukuri Processes and Outcomes*, [w:] *Living Cities in Japan: Citizens' Movements, Machizukuri and Local Environments*, eds. A. Sorensen, C. Funck, Routledge, London–New York 2007, s. 401–413.
- Sorensen A., Koizumi H., Miyamoto A., *Machizukuri, civil society, and community space in Japan*, [w:] *The Politics of Civic Space in Asia. Building Urban Communities*, eds. A. Daniere, M. Douglass, Routledge, London–New York 2009, s. 33–50.
- Staniewska A., *Partycypacja społeczna w odnowie dziedzictwa w historycznym mieście japońskim. Domy kupieckie w Machiya w Kioto*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, R. 107, z. 12, 4-A, s. 91–111.
- Watanabe S.J., *A historical and comparative analysis of the basic character of the Japanese planning system: Toward a drastic reform for decentralization and participation*, „AIZ ITU Journal of the Faculty of Architecture” 2011, vol. 8, no. 1, s. 143–154.
- Watanabe S.J., *Machizukuri in Japan: a historical perspective on participatory community-building initiatives*, [w:] *Cities, Autonomy, and Decentralization in Japan*, eds. C. Hein, P. Pelletier, Routledge, London 2006, s. 128–138.

Yasui E., *Community vulnerability and capacity in post-disaster recovery: The cases of Mano and Mikura neighbourhoods in the wake of the 1995 Kobe earthquake*, Thesis/Dissertation, University of British Columbia, December 2007.

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-006

Data wpłynięcia: 20.10.2024

Data akceptacji: 25.12.2024

WIEDZIEĆ, DLA KOGO SIĘ PROJEKTUJE. O IDEI ARCHITEKTURY SPOŁECZNEJ W TWÓRCZOŚCI ALEJANDRA ARAVENY I PETERA ZUMTHORA

Barbara Stec

dr hab. inż. arch., prof. UAFM, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury
i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-8366-0367>

Streszczenie

Celem artykułu jest porównanie metod projektowania architektury Alejandra Araveny i Petera Zumthora implementowanych w ich realizacjach o wysokim społecznym oddziaływaniu. Metody te i ich zastosowanie poddano analizie według kryteriów architektury społecznej, przyjmując, że jest ona ideą projektowania na podstawie precyzyjnych, realnych scenariuszy ludzkich potrzeb i możliwości. O ile socjalny charakter metody Araveny i projektów kierowanej przez niego pracowni Elemental jest powszechnie uznawany, o tyle twórczość Zumthora nie jest kojarzona z ideami społecznymi, lecz przeciwnie – subiektywnymi i artystycznymi. Jednak w metodzie Zumthora dostrzeżono nie mniej precyzyjne podejście do potrzeb architektonicznych przyszłych użytkowników, a wybrane do analizy realizacje zachęcają do badania w aspekcie ich społecznych wartości. Zauważono, że pomimo skrajnie odmiennych środowisk odbiorców architektury i jej estetycznych wartości w obydwu przypadkach realizuje ona społeczne oczekiwania i potrzeby. Badanie wykazało kilka zaskakująco podobnych rozwiązań w projektach jednostek mieszkalnych obu architektów. We wnioskach wskazano, że wysoka jakość estetyczna mieszkania może ograniczać jego nieformalny rozwój.

Słowa kluczowe: architektura społeczna, metoda projektowania, ograniczenia projektowe, potrzeby użytkowników, możliwości użytkowników, Peter Zumthor, Alejandro Aravena

Knowing Who You Are Designing for: On the Idea of Social Architecture in the Works of Alejandro Aravena and Peter Zumthor

Abstract

The aim of the article is a comparison of the architectural design methods of Alejandro Aravena and Peter Zumthor, implemented in their projects with a high social impact. These methods and their application were analyzed according to the criteria of social architecture, assuming that it is the idea of designing based on the precise, real scenarios of the human needs and possibilities. While the social nature of Aravena's method and the projects of the Elemental studio he led is widely recognized, Zumthor's work is not associated with the social ideas, but on the contrary – with the subjective and artistic ideas. However, in Zumthor's method, an equally precise approach to the architectural needs of the future users was noticed, and the projects selected for analysis encourage the research in the aspect of their social values. It was noted that despite the extremely different social environments of the recipients of architecture and its aesthetic values, in both cases it meets the social expectations and needs. The study indicated surprisingly similar solutions in the projects of residential units of both architects. The conclusions indicated, that the high aesthetic quality of the architecture may limit the informal its development.

Key words: the social architecture, the design method, the design constraints, the user needs, the user capabilities, Peter Zumthor, Alejandro Aravena

Wprowadzenie

W architekturze pierwszej ćwierci XXI w. wątki społeczne wyłaniają się jako wiodące zarówno w krajach rozwijających się, jak i wysoko rozwiniętych. Potrzebę dobrze zaprojektowanych przestrzeni wspólnotowych, domów wielorodzinnych i osiedli akcentowały ostatnie międzynarodowe biennale architektury w Wenecji i Krakowie¹, a powszechnie uświadomiły – restrykcje czasu pandemii. Wśród najpilniejszych społecznych potrzeb architektonicznych na pierwszy plan wysuwają się projekty osiedli dla coraz liczniejszych mieszkańców miast, w tym osiedli socjalnych dla ludzi najuboższych, ale także projekty domów dla osób starszych, które w społeczeństwach wysoko rozwiniętych coraz częściej nie mogą lub nie chcą pozostawać w dotychczasowych siedzibach.

Można dostrzec pewne podobieństwo obecnej sytuacji architektury do tej sprzed stu lat, kiedy w Europie powstawały realizacje pierwszych socjalnych osiedli mieszkaniowych jako odpowiedź architektów na zatrważająco złe warunki życia w gwałtownie rozrastających się miastach. Zanim rozwinęły się idee modernistycznych osiedli programowo wprowadzających więcej przestrzeni

¹ Jako przykłady można wskazać Międzynarodowe Biennale Architektury w Wenecji: „Cities. Architecture and Society” w 2006 r., „Out there: architecture beyond building” w 2008 r., „People meet in architecture” w 2010 r., „Reporting from the front” w 2016 r., „Freespace” w 2018 r., a także panel dyskusyjny pt. „Architektura sztuka społeczna” zorganizowany przy współpracy Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych KAAFM w ramach Międzynarodowego Biennale Architektury w Krakowie w 2023 r.

mieszkalnej, światła dziennego, zieleni i nowoczesnych wynalazków technologicznych, powstało ekspresjonistyczne osiedle Het Schip w Amsterdamie (1919) autorstwa Michela de Klerka, które zapewniało sto dwa przestrzenne i higieniczne mieszkania dla robotników, oferując zarazem w tym samym kompleksie architektonicznym urząd pocztowy i szkołę podstawową. Osiedle to warto przypomnieć, gdyż realizuje ono ideę socjalnych mieszkań z ogródkami na parterze (w sercu dużego miasta) w ramach malowniczej i starannie wykończonej architektury ekspresjonistycznej, używając do tego różnorodnych rozwiązań: tradycyjnej holenderskiej cegły kontrastującej z białymi ramami i szprosami okien, rzeźbiarskich form w postaci wież czy dekorowanych narożników oraz detali. Najmocniej z ideą socjalną kojarzą się dziś osiedla modernistyczne z lat 20. i 30. XX w., np. realizacje Pieta Ouda w Holandii czy Brunona Tauta w Berlinie. Podstawą zarówno holenderskiego Het Schip, jak i modernistycznych osiedli była analiza istniejących warunków mieszkaniowych najuboższej i średniej klasy społecznej² oraz zrozumienie ich potrzeb estetycznych, psychologicznych i emocjonalnych, np. upodobania do żywych kolorów, ornamentyki, przytulności. Nowe mieszkania zapewniały nie tylko odpowiednie warunki higieniczne i nowoczesne układy funkcjonalno-przestrzenne, a nawet odpowiednie oświetlenie dzienne, zielen otoczenia i ogródki przydomowe na parterach, ale także dopracowanie detali oraz zróżnicowanie materiałów i kolorów współtworzące oczekiwaną atmosferę architektoniczną.

Niniejszy artykuł zakłada, że obecnie podstawą architektonicznych propozycji, które próbują rozwiązywać problemy społeczne, powinna być także analiza rzeczywistych warunków życia, potrzeb i możliwości użytkowników. Obecnie najbardziej ryzykowne jest projektowanie osiedli dla ludzi najuboższych, wiadomo bowiem, że „Budownictwo socjalne często ponosi spektakularne porażki. Publiczne pieniądze wydawane są na osiedla, które – choć miały zapewnić godne warunki życia – zamieniają się w getta i ugruntowują niską pozycję społeczną swoich mieszkańców”³. Aby architektura społeczna nie stała się socjalną utopią, musi być precyzyjna, zwłaszcza w aspekcie rozpoznania potrzeb i możliwości użytkowników. Powinna wynikać z metod projektowania opartych na konkretnych ludzkich sytuacjach życiowych w danym miejscu i uwzględniać dłuższą perspektywę. Z analizy tych scenariuszy można dokonać wyborów dotyczących użytych materiałów i formy.

Metodę tego typu dostrzeżono w realizacjach architektonicznych chilijskiego architekta Alejandra Araveny, współzałożyciela i dyrektora pracowni Elemental

² Dokumentację fotograficzną projektów zawiera książka Philippe Bonnina i Margaret Manale, *Habiter Berlin, Wie Berlin wohnt, 1900–1920*, Créaphis, [b.m.w.] 2016. Dokumentuje je też Muzeum Het Ship w Amsterdamie i znajdujący się w nim zrekonstruowany jednoizbowy slums sprzed budowy kompleksu Het Ship.

³ G. Piątek, *Alejandro Aravena: pragmatyczny idealista*, „Architektura – Murator” 2009, nr 4, s. 112.

(laureata Nagrody Pritzкера w 2016 r.) i szwajcarskiego architekta Petera Zumthora (laureata Nagrody Pritzкера w 2009 r.).

O ile w przypadku osiedli projektowanych przez Elemental architektura socjalna jest wręcz manifestem, o tyle twórczość Zumthora nie bywa rozważana w aspekcie wartości społecznych. Zauważono jednak, że w kontekście współczesnych problemów cywilizacyjnych i środowiskowych termin „architektura społeczna” obejmuje nie tylko socjalne osiedla dla ludzi najuboższych, lecz także domy opieki dla ludzi starszych oraz podmiejskie osiedla w wysoko rozwiniętych gospodarczo regionach. W tych przypadkach architekt staje przed pytaniami, jak zachęcić do zamieszkania w podmiejskim osiedlu zamożne rodziny, które stać na indywidualną rezydencję z ogrodem, lub jak sprawić, by dla starszej osoby opuszczenie rodzinnego domu nie było przykrą czy traumatyczną koniecznością. W tak zorientowanej architekturze społecznej istotna jest również (podobnie jak w przypadku architektury socjalnej) metoda projektowania oparta na precyzyjnym podejściu do potrzeb i możliwości użytkowników. Jej specyficzną odmianę, przekonującą ze względu na rezultaty zastosowania, dostrzeżono w twórczości Zumthora.

Cel i metoda badania

Celem artykułu jest porównanie metod projektowania architektury Alejandra Araveny i Petera Zumthora na podstawie ich autorskich tekstów i wypowiedzi oraz wprowadzania tych metod w wybranych realizacjach o społecznym oddziaływaniu. Autorka nie znalazła żadnej publikacji naukowej dotyczącej takiego porównania. O wzajemnej relacji obu architektów świadczyć może zaproszenie Zumthora do kuratorskiej ekspozycji kierowanego przez Aravenę 15. Biennale Architektury w Wenecji w 2016 r. oraz wypowiedź Araveny o architekturze Zumthora⁴.

Badanie opiera się na analizie metod projektowania Araveny i Zumthora zastosowanych w ich konkretnych realizacjach o funkcji mieszkaniowej, mającej społeczne oddziaływanie.

Najpierw przedstawiono autorską metodę projektową Araveny, którą rozwinął on równoległe z praktyką i którą wyjaśnił w swych tekstach⁵ i wywiadach⁶,

⁴ Zob. N. Yunis, *Alejandro Aravena on Moving Architecture „From the Specificity of the Problem to the Ambiguity of the Question”*, transl. M. Schires, ArchDaily, 20.07.2017, <https://www.archdaily.com/873528/alejandro-aravena-on-moving-architecture-from-the-specificity-of-the-problem-to-the-ambiguity-of-the-question> [dostęp: 4.12.2024].

⁵ A. Aravena, *Progettare e costruire*, Electa, Milano 2007.

⁶ Zob. np.: A. Stępień, L. Barnó, *Aravena social club. Rozmowa z Alejandro Araveną założycielem grupy Elemental*, „Architektura i Biznes” 2010, nr 10, s. 74–79; J. Koszewska, *Architektura troski i buntu: rozmowa z Alejandro Araveną*, „Architektura – Murator”, 11.10.2023, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/architektura-troski-i-buntu-rozmowa-z-alejandro-aravena-aa-Quc4-yGoY-ErFZ.html> [dostęp: 7.08.2024].

a następnie omówiono osiedla socjalne zaprojektowane przez Elemental w Chile i Meksyku.

W kolejnej części omówiono metodę projektowania Zumthora i dwie jego realizacje, analizując je w aspekcie architektury społecznej: Dom dla Seniorów w Masans (rejon Chur, 1993⁷) oraz osiedle mieszkaniowe Spittelhof w Biel-Benken (rejon Bazylei, 1996⁸). Są one warte zbadania w kontekście analizowanych wartości tym bardziej, że twórczość Zumthora nie jest zwykle kojarzona z ideami społecznymi, wręcz przeciwnie – z mocno subiektywnymi i artystycznymi.

Pomimo odmiennej skali wybranych do analizy założeń architektoniczno-urbanistycznych obu architektów porównano je pod względem rozwiązań architektonicznych odpowiadających na pytania: jak mieszkać? jak odczuwać mieszkanie? Porównanie to okazało się badawczo intrygujące ze względu na, z jednej strony, rysujące się podobieństwo metod projektowych Araveny i Zumthora i – z drugiej strony – skrajną odmienną estetycznych rezultatów projektów.

„Równanie architektury” według Alejandra Araveny

Swą metodę projektową opartą na precyzyjnym dopasowaniu architektury do charakteru i potrzeb użytkowników Aravena wyjaśnia na przykładzie projektu krzesła *Chairless* dla Vitry⁹. Szukając najprostszej formy przedmiotu służącego do siedzenia, zobaczył on fotografię przedstawiającą Indianina z plemienia Ayoreo siedzącego na ziemi z kolanami i tułowiem obwiązanymi paskiem materiału. Pasek ten pozwolił rozluźnić mięśnie i stawy oraz odpocząć nogom i kręgosłupowi, a tym samym w nietypowy sposób spełnił funkcję siedziska. Aravena wyciągnął z tego trzy wnioski i zarazem trzy zasady projektowania architektury zredukowanej:

Po pierwsze: tego człowieka nie stać na inne krzesło niż ten skromny kawałek materiału. Ważne jest, aby wiedzieć, jak projektować z ograniczonymi środkami.

Po drugie: ten człowiek jest koczownikiem; więc żadne inne krzesło nie miałoby dla niego sensu nawet wtedy, gdyby go było na nie stać. Projekt musi być również precyzyjny [wobec rzeczywistej potrzeby – B.S.].

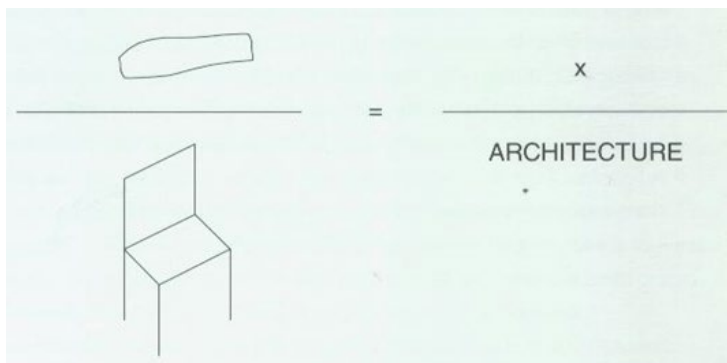
Po trzecie: ten kawałek materiału jest to ostatnia granica przed tym, jak rzeczownik (siedzisko) staje się czystym czasownikiem (siedzieć). Projekt musi dążyć do nieredukowalności.

Pracuję nad tym, by moje podejście do projektu odpowiadało następującemu równaniu:

⁷ Peter Zumthor 1985–2013. *Réalisations et projets*, vol. 1: 1985–1989, eds. P. Zumthor, T. Durisch, Scheidegger & Spiess, Zurich 2014, s. 109–129.

⁸ *Ibidem*, s. 67–89.

⁹ A. Aravena, *Progettare e costruire*, op. cit., s. 9.

Kawałek materiału jest w stosunku do krzesła jak X w stosunku do architektury. Zawsze staram się nadać X wartość możliwie najbardziej nieredukowalną¹⁰.

Poszukiwanie architektury zredukowanej polega na zadawaniu trafnych pytań przed rozpoczęciem projektowania formy i na przewidywaniu skutków planowanych rozwiązań na podstawie analizy realnych okoliczności życia przyszłych użytkowników. „Architekci, dociekając, powinni skupiać się na kwestiach bezpieczeństwa, sposobach użytkowania budynków i ich charakterze. Ale także na atmosferze, jaka ma w nich panować, emocjach, które mają wywołać”¹¹. W przypadku projektu krzesła projektanci nie stawiali pytania: „w jaki sposób zrobić krzesło?”, lecz „w jaki sposób siedzimy wygodnie?”. Inaczej mówiąc, pytali o to, co robi nasze ciało (pytanie o czasownik), a nie o to, jaki przedmiot ma nam daną czynność umożliwić (pytanie o rzeczownik). Aravena przyznaje, że ostatecznie architektura dotyczy budowania przedmiotów, ale w projektowaniu proponuje zmianę punktu wyjścia z pracy nad formą, czyli przedmiotem, na pracę nad zachowaniem ludzi w procesie spełniania danej potrzeby. W związku z tym swoją metodę projektowania określa on „podejściem czasownikowym”¹².

W metodzie Araveny trzy wskazane zasady są ze sobą nierozdzielnie związane. Dwie pierwsze streścić można jako rozpoznanie i zaakceptowanie ograniczeń projektowych, najczęściej budżetowych, ale też naturalnych i kulturowych, wynikających ze środowiska odbiorców architektury i lokalizacji projektu.

¹⁰ *Ibidem*. Tłum. B.S.

¹¹ *Pierwsze w Polsce publiczne wystąpienia laureata nagrody Pritzкера – Alejandro Araveny*, Architecture Snob, 5.10.2023, <https://archisnob.com/design-pl/pierwsze-w-polsce-publicne-wystapienia-laureata-nagrody-pritzkera-alejandro-araveny> [dostęp: 7.08.2024]. Zob. też: J. Kosszewska, *op. cit.*

¹² A. Stępień, L. Barnó, *op. cit.*, s. 75. Nie jest to podejście nowe w historii projektowania. W podobnym sensie John F.C. Turner i Robert Fichter postrzegają architekturę mieszkaniową jako proces, który lepiej opisują czasowniki niż rzeczowniki. J.F.C. Turner, R. Fichter, *Freedom to build*, Macmillan, New York 1972 za: D. O'Brien, S. Carrasco, K. Dovey, *Incremental housing: harnessing informality at Villa Verde*, „Archnet-IJAR” 2020, vol. 14, no. 3, s. 345–358, <https://doi.org/10.1108/ARCH-10-2019-0237>.

Ograniczenia te powinny nie tyle prowokować architekta do wysiłku ukierunkowanego na ich zmianę, co skłaniać go do umiejętnego ich wykorzystania¹³. Precyzyjne rozpoznanie ograniczeń projektowych obejmuje wiedzę o realnej sytuacji życiowej przyszłego użytkownika architektury (np. o tym, że jest on nomadą, okresowo bezrobotnym itp.).

Z rozpoznaniem i zaakceptowaniem ograniczeń łączy się trzecia zasada nieredukowalności architektury, prowadząca do rozwiązań służących przewidywanemu zachowaniu użytkowników w najprostszy i najbardziej bezpośredni sposób. „Zdaniem Araveny, im bardziej złożone pytania, także spoza architektury, tym powstaje prostszy projekt. Skoncentrowanie się na tym, co podstawowe, a wyeliminowanie tego, co zbędne, gwarantuje stworzenie obiektów ponadczasowych – fizycznie i kulturowo”¹⁴.

Omówioną metodę Aravena wykorzystał w projektowaniu osiedli opracowywanych przez Elemental: Quinta Monroy w Iquique (2004), Elemental Renca (2007) i Lo Espejo (2007) w Santiago de Chile¹⁵ oraz Villa Verde w Constitución (2010)¹⁶ i Monterrey w Meksyku (2010)¹⁷.

Osiedla socjalne pracowni Elemental

Quinta Monroy

Projekt Quinta Monroy, w miejscu ostatniej nieformalnej faveli miasta Iquique, Elemental opracował w ramach rządowego programu Chile-Barrio¹⁸. Projekt dotyczył domów dla stu rodzin, które od trzydziestu lat bezprawnie zajmowały pół hektarowy teren w centrum miasta, żyjąc tam bez bieżącej wody, kanalizacji i prądu. Elemental rozpoczął pracę od spotkań i warsztatów z przyszłymi mieszkańcami, konsultując za pomocą makiet i rysunków ich potrzeby¹⁹. Zaakceptowano ograniczenia budżetowe oraz konieczność rozbudowy mieszkań wynikającą

¹³ Podobnie Kengo Kuma traktuje ograniczenia miejsca, nazywając je „innym imieniem natury”, a akceptowanie w projekcie tych ograniczeń stawia za warunek architektury naturalnej. K. Kuma, *L'architecture naturelle*, transl. C. Cadou, C. Kawarada, Arléa, Paris 2020.

¹⁴ *Pierwsze w Polsce publiczne wystąpienia...*, op. cit. Zob. też: J. Koszewska, op. cit.

¹⁵ A. Aravena, *Progettare e costruire*, op. cit.: Quinta Monroy – s. 88–99; Renca – s. 100–107; Lo Espejo – s. 108–113. Projekty te, sponsorowane przez chilijski koncern energetyczny Copec (la Compagnia Petrolifera Cilena) przygotowano w ramach programu *Do Tank* (skierowanego na praktykę) na Pontificia Universidad Católica de Chile.

¹⁶ *Villa Verde Housing / ELEMENTAL*, ArchDaily, 13.11.2013, <https://www.archdaily.com/447381/villa-verde-housing-elemental> [dostęp: 7.12.2024].

¹⁷ *Společnie zaangażowane projekty Alejandro Araveny*, bryla.pl, 21.08.2023, <https://www.bryla.pl/spolecnie-zaangazowane-projekty-alejandro-araveny> [dostęp: 7.08.2024].

¹⁸ A. Aravena, *Progettare e costruire*, op. cit. s. 88.

¹⁹ Spotkanie, rozmowę i wzajemne poznanie się Aravena stawia jako warunek rzetelnej konsultacji, czyli takiej, w której architekt nie ulega presji konsultantów.

z niestabilizowanej sytuacji ekonomicznej rodzin i częstego braku stałej pracy ich dorosłych członków²⁰. Możliwości finansowe określiła subwencja rządowa: każda rodzina otrzymała kwotę 10 tys. dolarów, przeznaczoną na zakup terenu, koszty infrastruktury i opracowania projektu. Akceptowanie ograniczeń zaowocowało decyzją o pozostawieniu osiedla w miejscu faveli w centrum miasta, aby zachować rozwinięte już więzi międzyludzkie i kontakty z okolicznymi mieszkańcami, dające możliwości dorywczych prac, oraz ze względu na łatwość wykonania i niskie koszty podłączeń instalacji i infrastruktury. W sensie społecznym decyzja ta miała istotne znaczenia dla polityki włączania i zmniejszania dystansu między ludźmi o różnym statusie społecznym²¹.

Dalsze wykorzystanie ograniczeń projektowych zaowocowało propozycją budowy szeregowych ciągów piętrowych jednostek dwumieszkaniowych z możliwością ich rozbudowy. Zamiast projektować dom najlepszy z możliwych w ramach 10 tys. dolarów, a następnie powielić go sto razy, Elemental przyjął projekt najlepszego budynku wielorodzinnego za milion dolarów (10 000 × 100), przeznaczonego dla stu rodzin, które powinny mieć możliwość powiększania przestrzeni mieszkalnej z 30 do 60 m², zgodnie z chilijskim standardem dla średniej klasy. W czasie konsultacji zauważono, że rozbudowa budynków możliwa jest właściwie jedynie na parterze i najwyższym piętrze, w związku z tym na każdej działce (przeznaczonej pierwotnie na jeden dom dla rodziny) zaprojektowano jednostkę dwumieszkaniową, składającą się z domu parterowego i piętrowego na płycie stropowej nad parterem. „W ten sposób [...] stopień wykorzystania gruntu został zdwojony jeszcze przed rozpoczęciem projektu”²². Jednostkę dwumieszkaniową zaprojektowano w kształcie litery C z pionową ścianą działową, która miała zapewniać izolację akustyczną i barierę przeciwpożarową między posesjami, a także stanowić oparcie konstrukcyjne dla rozbudowy domu²³. Od

²⁰ Projektowanie celowo „niedokończonych” i „niekompletnych” domów, zwykle osiedlowych, które mieszkańcy mogliby rozbudować na własną rękę, nie jest nowym pomysłem pracowni Elemental. Jak podają David O’Brien i Sandra Carrasco, już wcześniej pisali o nim teoretycy architektury i architekci, m.in. Le Corbusier, Herman Herzberger, Hasan Fathy, Balkrishna Vithaldas Doshi, Christopher Alexander. Strategię tę widać np. w osiedlu PREVI w Peru (projektowanym od 1968 r.), Aranya w Indiach (1989 r., B. Doshi), a nawet w niezrealizowanym projekcie Plan Obus w Algierii (1933 r.) autorstwa Le Corbusiera. D. O’Brien, S. Carrasco, *Contested incrementalism: Elemental’s Quinta Monroy settlement fifteen years on*, „Frontiers of Architectural Research” 2021, vol. 10, issue 2, s. 264–265, <https://doi.org/10.1016/j.foar.2020.11.002>.

²¹ Aravena przypomniał o konieczności zapobiegania segregacji obywateli, m.in. na tle majątkowym, i podkreślił, jak „nieodzowne w posiadaniu domu jest poczucie przynależności do wspólnoty lokalnej i miejsca zamieszkania, które gwarantuje odpowiedzialne zachowanie i elementarne bezpieczeństwo”, J. Koszewska, *op. cit.* Kwestię lokalizacji osiedli socjalnych poruszył też Grzegorz Piątek, komentując projekty Araveny: „Po pierwsze, osiedla nie mogą być wielkimi założeniami urbanistycznymi na peryferiach, ponieważ z dużym prawdopodobieństwem zamienią się w wyspy odcięte od miejskiej infrastruktury, od dobrych wzorców społecznych i możliwości zarabkowania”, G. Piątek, *op. cit.* s. 112.

²² A. Aravena, *Progettare e costruire*, *op. cit.*, s. 88. Tłum. B.S.

²³ *Ibidem*.

tyłu bliźniak osłonięto blachą falistą, łatwą do usunięcia w trakcie rozbudowy lub do wtórnego wykorzystania.

Według projektantów pierwsza faza rozbudowy domu na piętrze powinna odbywać się wewnątrz modułu mieszkalnego przez podział jego wysokości (zdwojonej wstępnie w stosunku do typowego piętra) na dwie kondygnacje za pomocą dodania stropu. Natomiast rozbudowa domu na parterze powinna odbywać się pod płytą stropową, dochodząc do 54 m², a następnie częściowo wykorzystując znajdujący się z tyłu każdej jednostki dziedziniec, tak jednak, by zostawić jego centralną część niezabudowaną i dzięki temu umożliwić doświetlenie i wentylowanie pomieszczeń od tej strony. W proponowanej rozbudowie mieszkanie parterowe mogło osiągnąć 72 m², obejmując cztery sypialnie, pokój dzienny, kuchnię i łazienkę. W wyniku konsultacji przyszli mieszkańcy poprosili architektów o rozlokowanie podobnych dwumieszkaniowych jednostek wokół czterech placów. Elemental zdecydował zgrupować wokół jednego placu mniej więcej dwadzieścia jednostek, gdyż według osiągniętej wiedzy taka liczba gwarantuje sąsiedzką kontrolę nad placem i domami, a zarazem współpracę i stworzenie więzi między mieszkańcami.

Elemental Renca

Zlecenie Elemental Renca dotyczyło osiedla dla stu siedemdziesięciu rodzin zamieszkujących nielegalnie obszar dwóch hektarów. Każda rodzina mogła liczyć na subwencję rządową w wysokości 10 tys. dolarów. Podczas rozpoznania ograniczeń projektowych Aravena zauważył, że dla utrzymania istniejącej lokalizacji należało zrehabilitować teren do głębokości 2,5 m, co podniosło jego wartość w stosunku do przeciętnych cen terenów pod budownictwo socjalne. Istotne było pozostawienie osiedla w dotychczasowej lokalizacji w centrum miasta i uniknięcie przeniesienia na peryferie, jak to się dzieje w Chile w przypadku większości budownictwa socjalnego²⁴. Architekci zaakceptowali też ograniczenia terenowe działki: od północy – kanał irygacyjny i pas przeznaczony do wywłaszczeń pod planowaną autostradę; od wschodu – niezabudowany pas pod planowaną linię energetyczną; od południa – poszerzenie alei zgodnie z lokalnymi przepisami. Korzystny rezultat tych ograniczeń dostrzegli w zmniejszeniu powierzchni terenu do rekultywacji, a negatywny – w zwiększeniu gęstości zabudowy. Aravena stwierdził jednak, że „Jedynie zapewniając zakwaterowanie wszystkim rodzinom można było faktycznie uniknąć konfliktów społecznych, pokryć koszty prac rekultywacyjnych – bez których nie można było bezpiecznie budować – i utrzymać część kapitału wystarczającą na budowę domów”²⁵. W procesie projektowania domów wiodące były kwestie przeciwpożarowe, konstrukcyjne i instalacyjne.

²⁴ *Ibidem*, s. 100.

²⁵ *Ibidem*. Tłum. B.S.

W rezultacie wstępnych studiów między dwumieszkaniowymi jednostkami zaprojektowano przegrody na wysokość piętra, każda pełniąca nie tylko funkcję ściany konstrukcyjnej, bariery ogniowej i izolacji akustycznej, ale też zawierająca w swej szerokości (1,5 m) przestrzeń wyposażoną w najdroższe elementy projektu: łazienkę, kuchnię, schody i instalacje. Przegrody tego typu oddalono od siebie o 3 m, zostawiając między nimi miejsce na rozbudowę mieszkań. Ze względu na lokalne intensywne opady deszczu i ostre zimy, a także zwiększenie bezpieczeństwa, łatwość i ekonomiczność rozbudowy, przestrzeń do rozbudowy została tu już wstępnie osłonięta za pomocą sztywnej formy z cementu włóknistego.

Zaprojektowano układ zwartych jednostek dwumieszkaniowych w liczbie 20–25, ułatwiający kontrolę i utrzymanie części wspólnych. Drogi i dojścia pozostawiono publiczne, aby miasto zapewniło ich oświetlenie, utrzymanie i wywóz śmieci. Zwartość zabudowy umożliwiła skupienie domów w pobliżu drogi na południu działki, zostawiając na północy rozległy obszar, na który można było usunąć zanieczyszczoną glebę²⁶.

Lo Espejo

W projekcie osiedla Lo Espejo należało zapewnić mieszkania dla trzydziestu rodzin na terenie 1000 m², przy wsparciu rządowym wynoszącym 10 tys. dolarów na rodzinę. Wybrana lokalizacja zaledwie kilka metrów od nielegalnych slumsów, w których rodziny mieszkaly do tej pory, okazała się optymalna, gdyż znajdowała się blisko głównych dróg i komisariatu policji oraz łączyła się z placem publicznym. Akceptując ograniczenie działki (zakaz budowy domów wzdłuż pobliskiego kanału), zauważono, że jest ona zbyt szeroka na dwa rzędy domów i zbyt wąska na trzy rzędy. Zdecydowano się na układ szeregowych dwumieszkaniowych jednostek wzdłuż dwóch równoległych ulic, rekompensując niski wskaźnik gęstości zabudowy przez połączenie dwóch domów/mieszkań na każdej działce o szerokości 6 m: jeden dom/mieszkanie na parterze (z możliwością rozbudowy w poziomie na tylnym dziedzińcu) i dwupoziomowy dom/mieszkanie na piętrze (z możliwością rozbudowy uzupełniając pusty moduł piętrowej kubatury). Pod płytą betonową o powierzchni 6 × 6 m początkowa, czyli wstępnie zrealizowana część mieszkalna, składała się z łazienki, kuchni, salonu i sypialni. Na tylnym dziedzińcu przygotowano już wstępnie gotowe ściany pod możliwą przyszłą rozbudowę mieszkania na parterze, zapewniającą dostęp do dziedzińca dla łazienki i kuchni, zwłaszcza w celu ich wentylowania i doświetlenia po ewentualnej rozbudowie. Początkowa część górnego mieszkania ma 36 m²

²⁶ Aravena pisze: „Rozwiązanie to wpłynęło na ekonomiczną wykonalność projektu, uniknięcie kosztów wywozu gruzu na składowisko, a także umożliwiło zakopanie i ukrycie miejsca, w którym rodziny żyły wcześniej w nieludzkich warunkach. Podczas gdy w Europie gruzi zamieniono w parki, które zatarły rany wojny, tutaj wykorzystano je do zatarcia *scar-city*, miasta z ranami społecznymi [...]”, *ibidem*. Tłum. B.S.

z możliwością zdwojenia metrażu. Wypełnienie półmodułowej części każdej jednostki dwumieszkaniowej miało uzupełnić elewacje budynku w ciągłą pierzeję uliczki. Dwa przeciwległe ciągi domów połączono trzecim ciągiem o uskokowym planie wzdłuż ulicy zamykającej działkę. Uskokowa pierzeja miała umożliwić, według Araveny, rozbudowę części parteru od frontu, przeznaczając ją na sklepiki lub inne usługi, tym samym dając możliwość zarobkowania.

We wszystkich omówionych osiedlach do domów parterowych wchodzi się bezpośrednio z poziomu ulicy, a do każdego domu na piętrze – indywidualnymi schodami, „w związku z czym nie ma części wspólnych ani związanych z tym kosztów utrzymania dla rodzin [...]”²⁷.

Analiza pierwszych osiedli pracowni Elemental wskazuje, że rozpoznanie lokalnych potrzeb i możliwości użytkowników doprowadziło architektów do podjęcia własnych propozycji w ramach projektowania architektury przyrostowej (*incremental architecture*), czyli podatnej na rozwój²⁸, znanej już z wcześniejszych opracowań teoretycznych i realizacji²⁹. Zasadniczą rolą architektów w tego typu projektach jest zbudowanie najkosztowniejszych części mieszkań, czyli stabilnej i przemyślanej strategicznie struktury nośnej, przeciwpożarowej³⁰ i instalacji. Jest to projektowanie niedokończonego procesu, który ma gwarantować użytkownikom wolność decyzji dotyczących rozbudowy i wykończenia³¹.

Aravena wykorzystał podobną strategię w późniejszych projektach osiedla Villa Verde w Constitución w Chile i osiedla Monterrey w Meksyku. Villa Verde, dzięki dotacjom prywatnym i rządowym, ma wyższy standard niż Quinta Monroy. Obejmuje dwupiętrowe dwumieszkaniowe jednostki szeregowe w konstrukcji drewnianej z elementami betonu, oddane użytkownikom na etapie wykończenia wstępnie zrealizowanej części domu z pustą kubaturą do zabudowy. Powierzchnia wyjściowa mieszkania wynosi 57 m², a po rozbudowie – 85 m². Domy te już na etapie wyjściowym mają więcej kompletnej struktury: oprócz wspólnych ścian działowych, stropu i belek stropowych pierwszego piętra także dach dwuspadowy nad całą jednostką, więc podczas rozbudowy „mieszkańcy sami muszą wykonać tylko jedną płytę i dwie ściany zewnętrzne”³². Drewniana konstrukcja ścian i dachu w znacznym stopniu określiła łatwość rozbudowy

²⁷ *Ibidem*, s. 108. Tłum. B.S.

²⁸ J. Koszewska, *op. cit.*

²⁹ Patrz: przypis 20.

³⁰ Aravena zauważył, że pożary w slumsach i favelach są najczęstszym zagrożeniem bezpieczeństwa mieszkańców. „Jeśli chcemy zabezpieczyć przed nimi teren, powinniśmy od razu wznosić ognioodporne konstrukcje”, J. Koszewska, *op. cit.*

³¹ Piątek podsumował tę kwestię, pisząc: „Alejandro Aravena, łącząc role architekta, biznesmena, akademika i społecznika, umacnia wiarę w to, że architektura nie musi być profesją czysto usługową, że może pełnić misję społeczną. Jednocześnie jednak daje do zrozumienia, że czasem rola architekta musi polegać przede wszystkim na wymyśleniu i uruchomieniu procesu”, G. Piątek, *op. cit.*, s. 113.

³² *Společnie zaangażowane projekty...*, *op. cit.*

i charakter architektury. W tym przypadku Elemental opracował dla mieszkańców osiedla także broszurę z technicznymi rozwiązaniami i listą materiałów do wykorzystania podczas rozbudowy domów we własnym zakresie³³. Osiedle w Meksyku, zamówione w pracowni Elemental przez Instituto de la Vivienda de Nuevo León (IVNL), w związku z wysokimi cenami lokalnych mieszkań obejmuje siedemdziesiąt domów w mieście Monterrey, którego obszar metropolitalny jest trzecim co do wielkości w kraju. 80% budżetu przeznaczono na zakup terenu w centralnej części Monterrey, a pozostałe 20% – na budowę domów, także tym razem zaprojektowanych w dwumieszkaniowych jednostkach, z których każda zajmowała działkę dla jednej rodziny / domu. Osiedle ma układ prostokątny wzdłuż czterech ulic, z frontami domów od ulicy i dziedzińcami od wnętrza zespołu. Podobnie jak we wcześniejszych osiedlach Elementalu jednostka dwumieszkaniowa ma dom na parterze oraz dwupiętrowy dom na płycie stropowej. Po rozbudowie mieszkania mogą osiągnąć metraż statystycznie odpowiadający mieszkaniom średniej klasy w Meksyku. W tym przypadku wstępnie została wykonana konstrukcja płaskiego zadaszenia nad całym ciągiem jednostek, aby zabezpieczyć je przed dużymi opadami deszczu typowymi dla regionu i tym samym ułatwić ich rozbudowę³⁴.

Omówione przykłady potwierdzają przydatność metody opierającej proces projektowy na rozpoznaniu realnych potrzeb i możliwości użytkowników oraz innych ograniczeń środowiskowych, terenowych i prawnych. Analiza przedprojektowa osiedli odwoływała się do tradycji budownictwa socjalnego i miała umożliwić wyciągnięcie wniosków z niepowodzeń. Aravena odniósł się zarówno do modelowego osiedla Werkbundu Weissenhof (1927) o planie generalnym zaprojektowanym przez Ludwiga Miesa van der Rohego, jak i postmodernistycznego osiedla PREVI Lima w Peru (Proyecto experimental de vivienda)³⁵, proponując „[...] zderzenie regularności i racjonalnego porządku z różnorodnością wynikającą z krytyki modernistycznej urbanistyki oraz poszanowaniem dla oddolnych działań i spontanicznych procesów”³⁶. Aravena stwierdził, że chce dać

³³ D. O'Brien, S. Carrasco, K. Dovey, *op. cit.*

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ Projekt PREVI w Limie w Peru był urbanistycznym międzynarodowym eksperymentem, obejmującym cykl konkursów (1968, 1969 r.) i częściowej realizacji projektów osiedla dla rodzin o niskich dochodach. Podjęty przez 13 zagranicznych i 13 krajowych zespołów projektowych został zwieńczony realizacją fragmentów 24 różnych projektów osiedla. Projekt proponował łączenie wstępnie realizowanych białych modernistycznych domów w zabudowie gęstej i niskiej z lokalnymi tradycjami i możliwością wprowadzania zmian przez mieszkańców. Wśród zagranicznych projektantów PREVI znalazł się Christopher Alexander, za: J.L. Mateo, M. Baumgartner, T. Ramis, P. Land, *PREVI Lima 1969 Experimental Housing Project Revisited*, *TRANSFER Global Architecture Platform*, 9.02.2016, <https://www.transfer-arch.com/reference/previ-lima-1969> [dostęp: 11.01.2025].

³⁶ G. Piątek, *op. cit.*, s. 112–113. Piątek wskazuje na związek PREVI z podręcznikiem *Pattern Language* Aleksandra, czyli ze wzorcami rozwiązań architektonicznych i urbanistycznych bezpośrednio związanych z konkretnym ludzkim zachowaniem. W istocie już końcem lat 60. XX w.,

ramy i rytm dla spontanicznej rozbudowy³⁷. Na podstawie analizy potrzeb i ograniczeń założono, że wysoka jakość architektury osiedli ma wynikać nie tyle z estetycznych gotowych rozwiązań, co z zapewnienia bezpieczeństwa, światła dziennego w każdym pokoju, wentylacji łazienki i kuchni, dobrej komunikacji i przestronności. Gwarancją powodzenia projektu miał być „udział mieszkańców w procesie, porozumienie z przyszłymi lokatorami”³⁸ i znajomość mentalności chilijskiego społeczeństwa.

Atmosfera architektury jako podstawa metody projektowania architektury empatycznej według Petera Zumthora

Peter Zumthor dał się poznać jako twórca o nieprzeciętnej wrażliwości na charakter miejsca i atmosferę wynikającą z fizycznych właściwości architektury³⁹. W swej książce o atmosferach wymienia kilka cech wnętrza architektonicznego, które składają się na jego główną atmosferę, odczuwaną przez człowieka zanurzonego w tym wnętrzu. Są to: dźwięk przestrzeni, temperatura przestrzeni i materiałów wnętrza, intensywność obecności przedmiotów, czyli ścian lub brył, napięcie między nimi balansujące między opanowanym dystansem i powściągliwością a „uwodzeniem” i przyciąganiem się, napięcie między wnętrzem a zewnątrz architektury, poziomy intymności, światło na rzeczach, spójność między elementami wnętrza. Wnikliwe nakreślenie elementów składających się na atmosferę architektoniczną nie narusza jej efemerycznej i poetycznej natury, jednak precyzyjnie kieruje uważność architekta i użytkownika na konkretne właściwości przestrzeni i materiałów wnętrza. Analiza ta w istotny sposób lokuje źródło atmosfery nie w nastroju użytkownika, lecz w materialnie istniejącym wnętrzu, które ma zdolność oddziaływania na zmysły, emocje i refleksję człowieka.

Praktyka zawodowa Zumthora skupiająca się na atmosferze architektonicznej pomija dociekania czysto formalne i opiera proces projektowy na rozpoznawaniu możliwego oddziaływania mającej powstać architektury na jej użytkownika. Zumthor pisze: „Właściwie nigdy nie rozmawiamy w pracowni o formie.

zatem w czasie pracy Alexandra nad PREVI, ukazały się publikacje: Ch. Alexander, S. Ishikawa i M. Silverstein, *A Pattern Language which Generates Multi-service Centers* (1968) oraz Ch. Alexander, *Houses Generated by Patterns* (1969). Znana z polskiego tłumaczenia publikacja: Ch. Alexander, S. Ishikawa, M. Silverstein, M. Jacobson, I. Fiksdahl-King, S. Angel, *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*, tłum. A. Kaczanowska, K. Maliszewska, M. Trzebiatowska, przekł. przejr. i popr. oraz wstępem opatrzył J.K. Lenartowicz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk–Sopot 2008, miała swoje pierwsze oryginalne wydanie w 1977 r.

³⁷ *Monterrey Housing / ELEMENTAL*, ArchDaily, 9.03.2010, <https://www.archdaily.com/52202/monterrey-housing-elemental> [dostęp: 7.08.2024].

³⁸ *Pierwsze w Polsce publiczne wystąpienia...*, op. cit.

³⁹ Zob. P. Zumthor, *Atmospheres: Architectural environments. Surrounding objects*, Birkhäuser, Basel 2006.

Rozmawiamy o konstrukcji, możemy rozmawiać o nauce i rozmawiamy o uczuciach. Od samego początku materiały są tuż obok biurka; gdy łączymy materiały, rozpoczyna się reakcja. Chodzi o materiały, o tworzenie atmosfery i o tworzenie architektury⁴⁰. Ten sposób projektowania przypomina „czasownikowe podejście” do architektury w ujęciu Araveny. Zumthor także skupia się na czynnościach ludzkich, ale rozumianych szeroko i obejmujących zarówno zachowanie, jak i reakcje zmysłowe oraz emocjonalne człowieka. Na przykład łączenie konkretnych materiałów wywołujące ich wzajemne oddziaływanie na siebie, powoduje reakcję ich odbiorcy. W tym znaczeniu Zumthor pisze o odpowiednim strojeniu architektury, rozpoznając podobieństwo architektury do instrumentu muzycznego, a atmosfery architektonicznej – do muzyki. Jak od stroiciela instrumentu wymaga się wyjątkowego słuchu, tak od architekta – wyjątkowej wrażliwości architektonicznej. W obu przypadkach stroiciel posługuje się własną zmysłowością jak narzędziem mierniczym, którym mierzy wartości i ocenia je. O ile jednak w muzyce łatwo obiektywizować fałsz, w architekturze jest to trudniejsze ze względu na indywidualne upodobania i potrzeby różnych ludzi, zwłaszcza psychologiczne i kulturowe. W wywiadzie Zumthor zauważył jednak, że im głębiej przeżywana przez człowieka jest atmosfera architektury, tym bardziej staje się ona podobna u różnych ludzi: „[...] myślę, że indywidualne, bardzo wewnętrzne odczucia są jednocześnie bardzo, bardzo powszechne [...]. Im bardziej subiektywne, tym bardziej obiektywne. Im głębiej zanurzamy się w indywidualność, tym bardziej powszechne, głęboko, typowo ludzkie staje się odczucie. Rzecz głęboko tkwiąca jest wspólna”⁴¹. Tym samym wskazuje on na możliwość uczenia się wrażliwości na architekturę i jej atmosferę. Kulturowe nawyki mogą rozwijać lub hamować te najgłębsze ludzkie predyspozycje, ale nie wyznaczają granic dla porozumienia się i współodczuwania atmosfery architektury. Przykładem są Termy Vals (1996⁴²) projektu Zumthora, zbudowane w szwajcarskiej dolinie, przyciągające licznych gości z Japonii. Okazuje się, że intymna atmosfera łaźni mających atmosferę kamiennej groty wyjątkowo dobrze odpowiada potrzebom ablucji praktykowanym w kulturze Dalekiego Wschodu.

Trzeba jednak stanowczo stwierdzić, że Zumthor nie traktuje swej twórczości w kategoriach usługi wobec klienta. Pisze on: „Zwykle architekci świadczą usługę. Wdrażają to, czego chcą inni ludzie. Ja się tym nie zajmuję”. Zaraz jednak dodaje: „Lubię rozważać użytkowanie budynku razem z użytkownikiem, w procesie dzięki któremu, w miarę postępów, stajemy się bardziej inteligentni”⁴³.

⁴⁰ „Lesson 2: Craftsmanship and Construction are an architect’s best friends”, [w:] *6 Essential Lessons to Learn from the Genius Peter Zumthor*, Arch2O, <https://www.arch2o.com/6-essential-lessons-learn-from-peter-zumthor> [dostęp: 7.12.2024]. Tłum. B.S.

⁴¹ P. Zumthor w wywiadzie: B. Stec, *Trzy rozmowy z Peterem Zumthorem*, „Architektura i Biznes” 2003, nr 2 (127), s. 21.

⁴² Data za: *Peter Zumthor 1985–2013...*, *op. cit.*, vol. 2: 1990–1997, s. 23–55.

⁴³ „Lesson 5: „A mind is a terrible thing to waste”, [w:] *6 Essential Lessons...*, *op. cit.* Tłum. B.S.

To bardzo istotne, choć lapidarnie zapisane wyznanie wskazuje na długotrwały proces wzajemnego poznawania się i uczenia wrażliwości, jaki zachodzi między architektem a przyszłym użytkownikiem. Można sądzić, że proces ten jest ciekawy dla Zumthora, stymuluje jego empatię i zdolność „wejścia w cudze buty”⁴⁴ i uchwycenia potrzeb zlecniodawcy, często przez niego samego niejasno uświadamianych. Możliwość uruchomienia tego typu procesu stanowi też wyraźne wstępne ograniczenie podejmowanych zleceń, ponieważ może on zachodzić w sytuacji pewnego podobieństwa między architektem a odbiorcą jego architektury.

Można mieć wrażenie, że Zumthor, wsłuchany w rezonans własnego ciała, najchętniej bierze na warsztat tematy, które są mu szczególnie bliskie i znane. Dzięki temu, projektując dla innych ludzi, w gruncie rzeczy może w pełni opierać się na osobistych doświadczeniach tak, jakby projekt był adresowany do niego samego. Zdolność współodczuwania architektury wynika zapewne także z usposobienia Zumthora, ceniącego sobie relacje i przyjaźnie z innymi ludźmi, spotkania i rozmowy oraz lekturę uczącą współodczuwania. Poddane analizie realizacje Domu dla Seniorów i osiedla mieszkaniowego Spittelhof można zobaczyć jako przykłady architektury wyrosłej z tego typu relacji, a dzięki temu – wysoce empatycznej. Spotkanie z użytkownikami obejmuje w tych przypadkach współodczuwanie z nimi architektury i miejsca, gdzie ma ona stać.

Dom dla Seniorów w Masans

Dom dla Seniorów w Masans powstał w sąsiedztwie istniejącego domu opieki dla osób starszych, tworząc z nim kompleks architektoniczny. Na początku procesu projektowania rozpoznanie potrzeb przyszłych użytkowników szło w parze z rozpoznaniem uwarunkowań terenowych. Po latach Zumthor zapisał:

Nowy budynek zaprojektowaliśmy od środka ku zewnątrz. Próbowaliśmy sobie wyobrazić te osoby u kresu życia, które opuszczają swoje domy lub mieszkania w wioskach wokół Chur, aby zamieszkać tutaj, w środowisku, w którym mogą korzystać z pomocy, ponieważ budynek jest połączony z ośrodkiem opieki dla osób starszych. Liczba pokoi i wielkość mieszkań została ustalona przez developera projektu. Wszystko inne, atmosfera architektoniczna, użyte materiały, wynikało z pomysłu zaoferowania czegoś, co mieszkańcy znają, doceniają i z łatwością mogą wykorzystać: w salonie wykusz z widokiem na zachód słońca, balkony we wnękach są chronione od wiatru, okno kuchenne wychodzi na przeszklony korytarz, który służy jako pomieszczenie mieszkalne i zachęca do kontaktów towarzyskich. Korytarz ten

⁴⁴ W ten sposób Luciena Napoleone tłumaczy koncepcję empatii, czyli *Einfühlung* w estetyce i projektowaniu, pojawiającą się pod koniec XIX w. i widoczną w idei atmosfery w architekturze Petera Zumthora. L. Napoleone, *Adaptive Reuse of Heritage and conservation of Atmosphere: an attainable target?*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping alive the spirit of the place adaptive reuse of heritage with symbolic value*, eds. D. Fiorani, L. Kealy, S.F. Musso, EAAE, Hasselt 2017, s. 227–234.

jest obszerniejszy od zwykłego korytarza, dzięki czemu mieszkańcy mogą zagospodarować sobie jego przestrzeń przed swoim mieszkaniem meblami i przedmiotami, które przynieśli z domu i tak jak dawniej we wsi, usiąść na ławce przed domem, aby porozmawiać z sąsiadem⁴⁵.

Zaprojektowanie wewnętrznej, ale rozświetlonej dziennym światłem „uliczki” pełnej uskoków i wnęk pozwoliło realnie włączyć publiczną i ogólnodostępną przestrzeń korytarza do mieszkalnej części użytkowej. Korytarz zbudował architektoniczne ramy organizujące podział między potrzebą samotności i prywatności a potrzebą wspólnoty i kontaktów z innymi, zauważoną u każdego z mieszkańców. Tę wspólną przestrzeń korytarza/uliczki mieszkańcy wyposażyli, zgodnie z założeniem architekta, w swoje meble i inne ulubione przedmioty przyniesione z domów czy kwiaty w donicach. Stoły nakrywają własnymi obrusami, a w czasie sąsiedzkich pogawędek siedzą w swoich starych, ulubionych fotelach. Do tego dochodzą materiały, tradycyjnie stosowane w regionie Gryzonii.

Jako mieszkaniac Haldenstein w pobliżu Chur Zumthor bardzo dobrze poznał miejscowe tradycje budowlane i upodobania architektoniczne mieszkańców. Zauważył więc łączenie w typowym dla regionu domu trzech materiałów: tufu używanego do stawiania murów, odsłoniętego betonu na sufitach i drewna modrzewiowego. Zumthor zauważył jednak także, że „[...] tuf dawniej używany był w Gryzonii do budowy ważnych budynków użyteczności publicznej”⁴⁶. Budując więc ściany Domu dla Seniorów z tego właśnie kamienia, w subtelny sposób dodał budowli pewnej wymowy nobilitującej mieszkańców jako grupę wyjątkowo szanowaną w społeczności regionu. Gest ten, choć subtelny, należy odczytać jako wysoce empatyczny wobec osób starszych, które w zamożnych społeczeństwach mogą mieć poczucie bycia niepotrzebnymi i odsuniętymi na margines życia jako „nieproduktywni”. Natomiast poczucie intymności domu architekt wzmocnił dzięki projektowi podłogi z woskowanego drewna modrzewiowego, wykonanej z grubych desek ułożonych na legarach, które przy chodzeniu wydają charakterystyczne dla tradycyjnych drewnianych domów skrzypienie.

Zumthor pisze, że na początku lat 90. XX w., gdy jego pracownia projektowała ten dom, „Warunki musiały być sprzyjające, bo dzisiaj zdaję sobie sprawę, że udało nam się w ramach budżetu wyznaczonego przez państwo zbudować dla osób starszych formę zamieszkania o wysokim standardzie, także dla całkiem zwyczajnych ludzi”⁴⁷. Prosta i skromna architektura nie przypomina jednak drewnianych tradycyjnych domów szwajcarskich o spadzistych dachach. Wręcz przeciwnie, jest zwarta i powściągliwie modernistyczna. W oczach użytkowników prezentuje jednak najwyższą jakość ze względu na rozwiązania, które

⁴⁵ *Peter Zumthor 1985–2013...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 123. Tłum. B.S.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 123. Tłum. B.S.

precyzyjnie realizują ich realne potrzeby fizyczne, emocjonalne i estetyczne. Jest lubiana przez osoby starsze do tego stopnia, że chętni do zamieszkania w Domu dla Seniorów w Masans muszą się rejestrować z kilkuletnim wyprzedzeniem.

Spittelhof

Choć skala małego osiedla mieszkaniowego w gminie Biel-Benken w pobliżu za-
bytkowego gospodarstwa rolnego Spittelhof obejmuje niewielką liczbę mieszkań
(31), dla Zumthora istotne w czasie projektu było tło tradycji modernistycznych
osiedli. Architekt przyznaje, że lubi formę osiedla (niem. *Siedlung*), która

pozwała stworzyć przestrzeń publiczną o dobrych wymiarach i dużej skali, a tak-
że pozwala na tworzenie dobrych adresów, miejsc, w których chce się mieszkać.
Dzielnice mieszkalne Berlina i Frankfurtu zbudowane na początku XX w. przez Bru-
nona Tauta, Hugo Haringa, Hansa Scharouna i Ernsta Maya zawsze robiły na mnie
wrażenie. Oferują nie tylko dobre przestrzenie mieszkalne, ale także piękną hierarchię
między przestrzeniami publicznymi a prywatnymi. Myślę, że rozumiem intencje ów-
czesnych planistów i architektów, aby nie chcieć przytłoczyć i uczynić anonimowymi
mieszkańców tych dzielnic poprzez zbyt duże skale i masy budowlane⁴⁸.

Zumthor urodził się w Bazylei, więc także tym razem projektował w regio-
nie bardzo dobrze sobie znanym. Osobiste przeżycia niewątpliwie wpłynęły na
organizację przestrzeni osiedla, która zapewniła mieszkańcom najlepsze wa-
runki widokowe i możliwości korzystania z bogactwa przyrody. Zaprojektował
osiedle tak, by przyszli mieszkańcy mieli „Od tyłu pobliskie miasto Bazyleę,
a przed drzwiami lasy i pola pięknego krajobrazu regionu Sundgau, w sąsiedniej
Alzacji”⁴⁹, a poza tym ciszę wsi, tak cenioną przez Szwajcarów i osoby z wy-
soko rozwiniętych społeczeństw. Rozpoznając potrzeby przyszłych mieszkań-
ców miejsca, a także gminy jako właścicielki gruntów i zleceńodawcy, Zumthor
zauważył, że ma zaprojektować osiedle w regionie, w którym zamożni ludzie
chętnie budują indywidualne domy i wille otoczone barierami⁵⁰. Zlecenie uznał
więc za akt szczególnej odwagi gminy Biel-Benken, która chciała w ten sposób
zachęcić mieszkańców do oszczędnego zagospodarowania tego terenu.

Uwarunkowania naturalne i kulturowe miejsca dały podstawę formie osiedla,
składającej się z trzech wydłużonych, wolno stojących budynków rozplanowa-
nych wokół dużego dziedzińca, który otwiera się szerzej w kierunku północno-
-wschodnim na historyczne gospodarstwo Spittelhof. W istniejącej siatce wiej-
skich ścieżek utworzono osiedlowe półpubliczne ścieżki dla pieszych. Budynek
wzniesiony od wschodu znalazł się jednocześnie w najwyższej części działki
na jednym poziomie wysokościowym. Mniej więcej poprzecznie do niego usy-
tuowane są dwa pozostałe budynki szeregowe miękko kładące się na zboczu

⁴⁸ *Ibidem*, s. 83.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

i uskokowo podążające za nieco odmienną rzeźbą terenu, każdy inaczej: jeden z większymi, a drugi z mniejszymi uskokami. Zumthor porównuje układ szeregowych jednostek do kręgów kręgosłupa, który miękko kładzie się na nierówności terenu. Domy te mają parter i piętro oraz kondygnację piwniczną. Każdy z nich ma prywatny ogródek od południa.

W budynku górującym na grzbiecie od wschodu znajdują się mieszkania, „które są indywidualnie obsługiwane przez niezależne wejście i klatkę schodową i oferują piękną panoramę. Z sypialni roztacza się widok na las bukowy, nad którym wschodzi słońce; pokoje dzienne wzdłuż elewacji na wzór werand zwrócone są w stronę zachodu słońca i pagórkowatego krajobrazu Sundgau”⁵¹. Schody na piętro znajdują się w środku kubatury mieszkań, aby wykorzystać światło dzienne i widoki otoczenia w pokojach, otwierając je na dwie przeciwne strony świata. Budynek ten o prostej formie stanowi w swym wnętrzu istną łamigłówkę przestrzenną o skomplikowanym planie, który umożliwia, podobnie jak w dwóch uskokowych budynkach na zboczu, wprowadzenie indywidualnych wejść z poziomu terenu do wszystkich siedemnastu mieszkań, rozłożonych na czterech kondygnacjach (licząc łącznie z piwnicą). Zachowanie prywatnego wejścia było priorytetowe dla wzbudzenia intymnej atmosfery indywidualnych domów, jakie dominują w regionie.

Zastosowane elementy i materiały: stropy z płyt odsłoniętego betonu, ściany z betonu i drewna, okna i żaluzje z drewna oraz metalowe proste pręty balustrad, tworzą razem odpowiednio duże zróżnicowanie kształtów, faktur i odcieni, aby harmonijnie wpisać trzy budynki wielorodzinne w rozdrobnioną strukturę wsi i jej krajobrazu. Skromność i intymność niewielkich jednostek mieszkalnych, które odpowiadają metrażem wiejskim domom, są w każdym mieszkaniu rekompensowane widokami na dwie strony świata i pochodzącym z nich światłem dziennym.

Wskazane realizacje opracowane pod kątem wzbudzenia odpowiedniej atmosfery architektonicznej z łatwością uznać można za wzory projektowania empatycznego, a dzięki temu – społecznego, w odniesieniu do zamożnego społeczeństwa wysoko rozwiniętych krajów. Omówione przykłady wskazują na możliwość wykorzystania metody projektowania opartej na atmosferze architektury nie tylko w indywidualnym zleceniu, ale też w budynku użytku społecznego i osiedlu wielorodzinnym.

Zumthor skupia się przede wszystkim na sposobach budowania atmosfery (mniej na jej definiowaniu), czerpiąc umiejętność empatycznego projektowania nie tylko z doświadczeń osobistych, ale też z literatury albo ze sztuki scenograficznej, której prymarną funkcją jest oddziaływanie na widza. Często inspirował się literaturą i poezją⁵². Zrealizował projekty o charakterze scenograficznym i tymczasowym, do których zaliczyć można pawilon szwajcarski na Expo

⁵¹ *Ibidem*, s. 83. Tłum. B.S.

⁵² Zob. P. Zumthor, *Myślenie architekturą*, tłum. A. Kozuch, Karakter, Kraków 2010.

w Hanowerze (2000)⁵³ czy instalację sceniczną Château fort de Riom w Gryzonii (2009)⁵⁴. Potwierdza tym samym, że praktyka scenograficzna pomaga architektowi traktować architekturę jako oprawę dla ludzkiego życia i miejsce spotkań⁵⁵. Dzięki tekstom i projektom Zumthora, a także innych uznanych architektów jak Juhani Pallasmaa⁵⁶, Alberto Pérez-Gómez⁵⁷, w tym architektów młodszego pokolenia jak Federico De Matteis⁵⁸ i Elisabetta Canepa⁵⁹, oraz humanistów jak Gernot Böhme⁶⁰ i Tonino Griffiero, architekci z coraz większą śmiałością włączają dociekania nad atmosferą do metod projektowania architektury wspólnotowej, korzystając z opisów literackich⁶¹ czy innych sposobów uczenia się empatycznego współodczuwania przestrzeni⁶².

Dyskusja i podsumowanie

Architektura społeczna dotyczyć może każdej grupy społecznej, zarówno najuboższej, jak i średniozamożnej czy ekonomicznie najlepiej rozwiniętej, o ile skutecznie rozwiązuje jej realne potrzeby. Choć najpilniejszą i najpoważniejszą w sensie społecznym jest potrzeba dobrze zaprojektowanych osiedli socjalnych dla najuboższych, na dobre rozwiązania architektoniczne oczekują też seniorzy

⁵³ Więcej na ten temat w: B. Stec, *Sztuka architektury Petera Zumthora / Peter Zumthor's Art of Architecture*, [w:] *O dialogu architektury i sztuki. Wybór esejów / On dialogue between Architecture and Art. Selected Essays*, red. K. Banasik-Petri, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2020, s. 118–157.

⁵⁴ *Peter Zumthor 1985–2013...*, op. cit., vol. 5: 2008–2013.

⁵⁵ Na scenografię jako model budowania atmosfery zwrócił uwagę Gernot Böhme w swym artykule: *The art of the stage set as a paradigm for an aesthetics of atmospheres*, „Ambiances” 2013, <https://journals.openedition.org/ambiances/pdf/315> [dostęp: 7.01.2025].

⁵⁶ Zob. m.in. J. Pallasmaa, *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, tłum. M. Choptiany, Instytut Architektury, Kraków 2012.

⁵⁷ A. Pérez-Gómez, *Attunement: Architectural Meaning after the Crisis of Modern Science*, MIT Press, Cambridge 2016.

⁵⁸ De Matteis F., *Vita nello spazio: Sull'esperienza affettiva dell'architettura*, Mimesis Edizioni, Milan 2019.

⁵⁹ E. Canepa, *Architecture is Atmosphere. Notes on Empathy, Emotions, Body, Brain, and Space*, Mimesis International, [b.m.w.] 2022.

⁶⁰ G. Böhme, *Atmospheric Architectures. The Aesthetics of Felt Spaces*, ed. and transl. A. Chr. Engels-Schwarzpaul, Bloomsbury Publishing, London–New York 2017, <https://www.bloomsbury.com/uk/atmospheric-architectures-9781474258104> [dostęp: 31.01.2025].

⁶¹ W tym duchu na uwagę zasługuje doświadczenie Klaske Havik, która opracowała ze studentami projekt osiedla, posługując się scenariuszami z historii Muminków. Ta metoda projektowania pozwoliła zwiększyć empatyczność studentów wobec przyszłych użytkowników osiedla. K. Havik, *TerriStories. Literary Tools for Capturing Atmosphere in Architectural Pedagogy*, „Ambiances” 2019, <https://journals.openedition.org/ambiances/2787> [dostęp: 7.08.2024].

⁶² Zob. B. Stec, *Atmosfera architektury w humanizacji teorii i metod projektowych / Atmosphere of Architecture in the Humanisation of Design Theory and Methods*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie” 2020, t. XLVIII, s. 149–160.

w społeczeństwach zamożnych, niebędący w stanie samodzielnie mieszkać, lub gminy, w których dewaluują się wartości architektury wspólnotowej i osiedlowej. Porównanie metod projektowania Alejandra Araveny i Petera Zumthora, zastosowanych w ich realizacjach architektury mieszkaniowej wielorodzinnej i o szerokim oddziaływaniu społecznym, potwierdza założenie, że architektura społeczna powinna opierać się na rozpoznaniu, a następnie – twórczym wykorzystaniu ograniczeń projektowych związanych z potrzebami i możliwościami przyszłych użytkowników. Rozpoznanie to jest równoznaczne z wiedzą na temat oddziaływania architektury na człowieka i dane grupy. W tym kontekście architektura społeczna wyłania się nie tyle jako architektura o specyficznym uformowaniu, lecz przede wszystkim jako metoda projektowania, która skupia się na stawianiu pytań przez architekta razem z przyszłym użytkownikiem o to, jak mieszkać i jak odczuwać architekturę.

Pod tym względem dwie zaprezentowane metody twórcze: „czasownikowe podejście” do projektowania według idei Araveny i empatyczne projektowanie atmosfery architektonicznej Zumthora, są sobie zaskakująco bliskie. Można mieć wrażenie, że ze względu na odmienne warunki życia odbiorców ich realizacji wybranych do analizy, Aravena i Zumthor skupiają się na innym typie ludzkich czynności: Aravena bardziej na zachowaniu związanym z potrzebą dynamicznego rozwoju mieszkań, a Zumthor – na reakcjach wewnętrznych człowieka, ale też powiązanych z krajobrazem i sąsiedztwem.

Zarówno w jednej, jak i w drugiej metodzie podobnie istotna jest ścisła współzależność układu przestrzenno-funkcjonalnego w planie i przekroju mieszkania ze sposobem życia mieszkańców. W konsekwencji analogicznie postawionych pytań o to, jak mieszkać i co w związku z tym odczuwać, architekci uruchomili procesy twórcze, których rezultaty architektoniczne będą utrzymywać bezpośredni związek z praktyką codziennych czynności i emocjonalnym odczuwaniem architektury. Można zauważyć, że pewna niechęć Zumthora do formalistycznych konceptów, wielokrotnie już przez niego podkreślana⁶³, zanim jeszcze Aravena sformułował zasady swojego „czasownikowego podejścia do architektury”, znalazła oryginalną kontynuację w twórczości młodszego kolegi, jednak w zupełnie innym kontekście kulturowym i społecznym.

Nieufność do formalizmu w przypadku Zumthora w żadnym stopniu nie wiąże się jednak z brakiem odpowiedzialności za formę, wręcz przeciwnie – każda część należąca do całości jest przemyślana w najdrobniejszych szczegółach. Nasuwa się wniosek, że tylko wtedy architekt może być odpowiedzialny za powstającą atmosferę architektury. Aravena natomiast, chcąc dać odpowiedź na potrzebę rozbudowy mieszkań przez użytkowników, zdecydował się na interpretację znanej już i obiecującej idei architektury celowo niedokończoną. Projektując przyrostową architekturę osiedli, zakreślił jednak ramy i rytmy układów budynków o ustalonych wysokościach i ograniczeniach linii zabudowy, starając się w ten

⁶³ Zob. B. Stec, *Sztuka architektury Petera Zumthora...*, op. cit., s. 118–157.

sposób narzucić pewien ich rygor i zapanować nad ich rozbudową. Ostateczny porządek formalny omówionych projektów, powstałych w rezultacie przyjętych metod twórczych, nie jest więc zaskoczeniem, gdyż wynika z najprostszego, niemal instynktownego i intuicyjnego (według Zumthora⁶⁴) oraz nieredukowalnego (według Araveny) rozwiązania ograniczeń projektowych. Porządkowi formalnemu służą podstawowe składniki języka architektonicznego: rozeznanie widoków i światła dziennego we wnętrzach, pionowa ściana, kąt prosty, intymność i zarazem otwarcie wewnątrz na różne strony świata, odpowiednia dla człowieka i krajobrazu skala mas budowlanych i wysokości budynku, odpowiednie do ludzkiej skali rozlokowanie mas budowlanych wokół placów, lokalne materiały. Dzięki precyzyjnemu dopasowaniu architektury do potrzeb użytkowników i miejsca w ramach tak prostego i tradycyjnego języka architektury powstały projekty oryginalnych budynków.

W obu przypadkach architekci odwołują się do tradycji projektowania osiedli: wzorcowych osiedli modernistycznych (Zumthor, Aravena) i osiedli postmodernistycznych (Aravena), dopasowując ją jednak do specyficznej skali i uwarunkowań własnego projektu. Dyskusję z tradycją podejmuje zwłaszcza Aravena, decydując się na ryzykowny eksperyment socjalny, zwłaszcza w odniesieniu do PREVI, ale także Zumthor, projektując osiedle w regionie wiejskim w społeczeństwie wyjątkowo wrażliwym na własność prywatną, ochronę krajobrazu i gospodarowanie ziemią.

Pomimo odmiennych rezultatów estetycznych omówione projekty realizują społeczne oczekiwania, choć w różnym stopniu i z różnym skutkiem w perspektywie czasu. Analiza skali i układów funkcjonalno-przestrzennych w planie i przekroju domów tworzących opisane wyżej realizacje Araveny i Zumthora pozwala dostrzec zaskakujące podobieństwa, przy rzucających się w oczy różnicach estetycznych i skali. Choć skalę tę określili zleceniodawcy, architekci ją zaakceptowali, a akceptując, wykorzystali, proponując liczbę i układy budynków wokół przestrzeni wspólnych. W obu przypadkach, pomimo odmiennej skali realizacji, widać starania, aby nie uczynić mieszkańców projektowanych osiedli czy też Domu dla Seniorów anonimowymi i nie przytłoczyć ich zbyt dużymi skalami i masami budowlanymi⁶⁵. Zastanawia też pewne podobieństwo rozwiązania układu przestrzenno-funkcjonalnego mieszkań w osiedlach Araveny i osiedlu Spittelhof: wyposażenie ich w wewnętrzne wąskie biegi schodów w środkowej części kubatury i otwarcie pokoi na dwie przeciwne strony świata. Zabieg ten w niewielkich mieszkaniach osiedli południowoamerykańskich istotnie rekompensuje mały metraż, poza tym pozwala skutecznie wietrzyć pomieszczenia. Również w obu przypadkach do mieszkań osiedlowych prowadzą indywidualne wejścia, wzmacniające poczucie intymności własnego domu. Podobne jest

⁶⁴ Eadem, *Sunlight, Atmosphere and Architecture*, transl. K. Barnaś, AFM Publishing House, Kraków 2020, s. 70–71, 155.

⁶⁵ Peter Zumthor 1985–2013..., *op. cit.*, vol. 1, s. 83.

również otwarcie domów szeregowych na wspólną przestrzeń placu lub ogródków przydomowych. Można sądzić, że analizując potrzeby dotyczące pozytywnego doświadczenia rodzinnego domu w zupełnie odmiennych miejscach i środowiskach, architekci doszli do pewnych archetypów (tabela 1).

Tabela 1. Rozwiązania architektoniczne zastosowane w projektach dwóch osiedli Alejandra Araveny i w dwóch realizacjach Petera Zumthora

Lp.	Rozwiązania architektoniczne	Projekty Alejandra Araveny		Projekty Petera Zumthora	
		Osiedle Quinta (Monroy, 2004)	Osiedle Villa Verde, Constitución (Chile, 2010)	Dom dla Seniorów (Masans/Chur 1993)	Osiedle Spittelhof (Biel-Benken, 1996)
1	mieszkanie w bloku jako „dom jednorodzinny”	x	x	x	x
2	widoki z pokoi jako wartość projektu	x	x	X	X
3	światło dzienne w pokojach	x	x	x	x
4	pionowe ściany i kąty proste	x	x	x	x
5	prywatne wejście do jednostki mieszkalnej	X	X	x	X
6	otwarcie na dwie przeciwne strony świata	x	x	x	x
7	ludzka skala masy budowlanej	x	x	X	X
8	lokalne materiały tworzące oczekiwaną atmosferę	—	x	X	X
9	forma architektoniczna zbudowana w całości	—	—	x	x
10	forma architektoniczna niezbudowana w całości	X	x	—	—
11	możliwość urządzenia wspólnych przestrzeni (wyposażenie, rośliny)	x	x	x	x
12	ściśła granica między obszarem prywatnym a wspólnym	—	—	x —	x

Legenda: x – zastosowanie danego rozwiązania architektonicznego w stopniu podnoszącym społeczny charakter projektu; X – zastosowanie danego rozwiązania architektonicznego w stopniu istotnie podnoszącym społeczny charakter projektu; — – brak zastosowania danego rozwiązania architektonicznego; x — – zaprojektowanie danego rozwiązania z możliwością jego zmiany / modyfikacji przez użytkowników.

Źródło: opracowanie własne.

W ujęciu niniejszego badania interesujące są zmiany w kolejnych osiedlach socjalnych projektowanych przez Elemental. W każdym przypadku architektury przyrostowej wolne moduły szybko zabudowano strukturami odpowiadającymi potrzebom mieszkańców. Niektóre elewacje pomalowano w jaskrawe kolory, wyposażono w wykusze i balkony. Zróżnicowanie dobudowanych form zrekompensowało monotonię powtarzanych jednostek, ale też zaburzyło harmonię całości. W przypadku Quinta Monroy faktyczna rozbudowa przekroczyła tę planowaną przez Elemental, naruszając zaprojektowany przez architektów porządek

własnościowy, architektoniczny i urbanistyczny. Po dwunastu latach użytkowania osiedle poddano analizie, dokumentując dobudowy na parterze i piętrze⁶⁶. W wielu mieszkaniach nieformalna rozbudowa wykluczyła planowaną wysoką jakość: doświetlenie pokoi, wentylowanie i przestronność mieszkań. Przerost nieformalnej rozbudowy Quinta Monroy należy uznać za realny wynik eksperymentu Araveny, wymagający wyciągnięcia wniosków. W świetle niniejszego badania nie wskazuje on jednak na błędną metodę projektową Araveny, wyrażoną jego „równaniem architektury”, a raczej na niedostateczne rozpoznanie potrzeb i możliwości przyszłych użytkowników, które jest jedną z trzech zasad tej metody. Badacze sugerują, że w Quinta Monroy zabrakło administracyjnych narzędzi zarządzania rozbudową⁶⁷, które ograniczyłyby ekspansywny rozwój. Można sądzić, że Elemental wyciągnął pewne wnioski z Quinta Monroy, gdyż w kolejnych osiedlach socjalnych Araveny zauważalny jest coraz wyższy stopień ukończenia budynku jako całej formy, czyli realizacja planowanej rozbudowy w większym zakresie (dachu nad całą kubaturą domu, ścian na dziedzińcu) tak, aby mieściła się ona w granicach wyznaczonych projektem i ograniczała samowolę. Analiza Villa Verde po kilku latach użytkowania wskazuje na rozbudowę większości domów, najczęściej zgodnie z wizją Elemental i instrukcjami wskazanymi w broszurze dodanej do projektu. Zauważalna jest też coraz większa dbałość architektów o jakość materiałów budowlanych i estetykę tworzącą harmonię całości.

Przykłady opisanych realizacji Zumthora, które po dwudziestu latach użytkowania reprezentują coraz większą wartość architektoniczną i środowiskową, wskazują na istotną rolę niewielkiej urbanistycznej skali zlecenia i empatycznego podejścia do użytkownika, by kwestia społeczna mogła być rzeczywiście precyzyjnie rozeznana. Rozpoznanie możliwości i potrzeb użytkowników dotyczy nie tylko emocjonalności, ale też stopnia świadomości społecznej oraz respektowania własności publicznej i prawa. Niewątpliwie projektowanie architektury wspólnotowej jest łatwiejsze w społeczeństwie szanującym prawo. Powodzenie omówionych projektów Zumthora pozwala też wyciągnąć wniosek, iż empatyczna architektura uczy empatii jej użytkowników. Poczucie wartości sąsiedztwa wynika zarówno z dobrych relacji międzyludzkich, opartych na wzajemnym szacunku i więzi, jak i z przekonania, że poczucie bezpieczeństwa osobistego i satysfakcji oraz przyjemność estetyczna każdego mieszkańca zależą od wspólnej odpowiedzialności za harmonijną i połączoną całość. Zumthorowi rzeczywiście udało się w tych projektach „wejść w buty” wszystkich członków przyszłej grupy

⁶⁶ D. O'Brien, S. Carrasco, *op. cit.*; S. Carrasco, D. O'Brien, *Revisit: Quinta Monroy by Elemental*, „The Architectural Review”, 4.01.2021, <https://www.architectural-review.com/buildings/housing/revisit-quinta-monroy-by-elemental> [dostęp: 7.12.2024].

⁶⁷ *Ibidem*. W *Contested incrementalism: Elemental's Quinta Monroy settlement fifteen years on* autorzy podają przegląd krytycznych ocen projektu Quinta Monroy, przywołując m.in. opinię Felipe Hernández (Bhabha for Architects, Routledge, New York 2010), który ostrzegał, iż brak konkretnych środków zarządzania kontrolujących samozarządzany przyrostowy rozwój może zaprześcić założenia o harmonijnym rozwoju osiedla.

sąsiedzkiej i zbudować wspólnotowe mieszkania w taki sposób, że ich wysokość stała się przedmiotem wspólnej troski, a tym samym troska o własne mieszkanie stała się troską o osiedle.

Nasuwa się w związku z tym wniosek dotyczący estetyki i stopnia wykończenia architektonicznych detali, które w porównanych realizacjach z założenia miały być – i są zupełnie inne. Recepcja omówionych budynków Zumthora pozwala stwierdzić, że ukończenie i wykończenie architektury mieszkań zgodnie z ideą architekta może być gwarancją zachowania projektu. Widziane w tym kontekście osiedla Araveny wskazują natomiast, że rozwiązania nieskończone i wykonane z prowizorycznych materiałów prowokują zmiany i dobudowy przekraczające propozycje architektów, potęgując naruszanie praw sąsiedzkich i niszczenie standardów higienicznych⁶⁸. Poza tym w uzupełnianiu celowo niedokończonych osiedli badacze widzą politykę eksponowania różnego statusu społecznego i ekonomicznego użytkowników. Mieszkalne przestrzenie Zumthora, wykończone z troską o detal, a przy tym precyzyjnie łańcuchowo ze sobą połączone (co widać w planie i przekroju), skutecznie powstrzymują przed ingerowaniem w całość. Zwrócił na to uwagę sam Aravena, który stwierdził, że architektura Zumthora choć nie jest tania, to jednak bardzo dobrze realizuje ideę zrównoważonego rozwoju, gdyż przez swoją wysoką jakość i intensywność implikuje „pewien rodzaj moralnej rezerwy w zakresie opierania się wpływowi czasu”⁶⁹, typowy dla dzieła sztuki. Innymi słowy, architektura o wysokiej jakości i intensywności, należąc do sfery sztuki, powstrzymuje użytkowników przed jej przekształcaniem. Precyzyjnie zbudowana („spliciona” przestrzennie) i wykończona architektura implikuje postawę pielęgnującą jej trwanie i trwałość. W tym świetle przemyślaną estetykę i wysoki stopień wykończenia projektów społecznych można traktować jako pewnego rodzaju barierę dla nieformalnych ich przekształceń.

W niniejszym badaniu skupiono się na porównaniu idei architektury społecznej Araveny i Zumthora, mających wyraz w ich metodach projektowania. Obydwie metody opierają się na rozpoznaniu potrzeb i możliwości użytkowników architektury i wskazują, że architektura społeczna nie powinna *a priori* zakładać formalnego pomysłu ani nawet sprytnego sposobu/konceptu rozwiązania problemu. Jej wynalazcza strona wynikać powinna raczej z precyzyjnego rozwiązywania układów przestrzenno-funkcjonalnych i łączenia materiałów, które staną się dla użytkownika przedmiotem troski i źródłem przyjemności estetycznej. Okazuje się, że podczas dłuższego procesu użytkowania domów interesujący pomysł może ulec zatarciu i rozmyciu w wyniku bieżących koniecznych działań,

⁶⁸ Niemniej wywiady z mieszkańcami Villa Verde wskazują, iż możliwość samodzielnego rozbudowania i wykończenia domu była przez nich wysoko oceniana, a spośród różnych modeli mieszkań najszybciej sprzedano te, które miały największą przestrzeń do przyszłej rozbudowy. Jednak i tutaj pojawiły się nadużycia, np. w postaci zabudowy części wspólnego dziedzińca. D. O'Brien, S. Carrasco, K. Dovey, *op. cit.*

⁶⁹ N. Yunis, *op. cit.* Tłum. B.S.

natomiast wysoka jakość materiałów, dobrze oświetlone wnętrza czy poczucie bezpieczeństwa nabierają z czasem wartości nieredukowalnej jako istotne tworzywo domu. W przypadku architektury celowo niedokończonej precyzja układu przestrzennego powinna być na tyle intensywna i inteligentna, by uniemożliwić przerost rozbudowy. W przeciwnym razie projekt wymaga dodatkowych opracowań, jak broszury i poradniki, lub stworzenia prawnego systemu zarządzania rozbudową.

Bibliografia

- 6 Essential Lessons to Learn from the Genius Peter Zumthor, Arch2O, <https://www.arch2o.com/6-essential-lessons-learn-from-peter-zumthor> [dostęp: 7.12.2024].
- Aleksander C., Ishikawa S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Angel S., *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*, tłum. A. Kaczanowska, K. Maliszewska, M. Trzebiatowska, przekł. przejr. i popr. oraz wstępem opatrzył J.K. Lenartowicz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk–Sopot 2008.
- Aravena A., *Progettare e costruire*, Electa, Milano 2007.
- Bonnin P., Manale M., *Habiter Berlin. Wie Berlin wohnt, 1900–1920*, Créaphis, [b.m.w.] 2016.
- Böhme G., *The art of the stage set as a paradigm for an aesthetics of atmospheres*, „Ambiances” 2013, <https://journals.openedition.org/ambiances/pdf/315> [dostęp: 7.01.2025].
- Böhme G., *Atmospheric Architectures. The Aesthetics of Felt Spaces*, ed. and transl. by A.-Chr. Engels-Schwarzpaul, Bloomsbury Publishing, London–New York 2017, <https://www.bloomsbury.com/uk/atmospheric-architectures-9781474258104> [dostęp: 31.01.2025].
- Canepa E., *Architecture is Atmosphere. Notes on Empathy, Emotions, Body, Brain, and Space*, Mimesis International, [b.m.w.] 2022.
- Carrasco S., O’Brien D., *Revisit: Quinta Monroy by Elemental*, „The Architectural Review”, 4.01.2021, <https://www.architectural-review.com/buildings/housing/revisit-quinta-monroy-by-elemental> [dostęp: 7.12.2024].
- De Matteis F., *Vita nello spazio: Sull’esperienza affettiva dell’architettura*, Mimesis Edizioni, Milan 2019.
- Havik K., *TerriStories. Literary Tools for Capturing Atmosphere in Architectural Pedagogy*, „Ambiances” 2019, <https://journals.openedition.org/ambiances/2787> [dostęp: 7.08.2024].
- Hernández F., *Bhabha for Architects*, Routledge, New York 2010.
- Koszevska J., *Architektura troski i buntu: rozmowa z Alejandro Araveną*, „Architektura – Murator”, 11.10.2023, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/architektura-troski-i-buntu-rozmowa-z-alejandro-aravena-aa-Quc4-yGoY-ErFZ.html> [dostęp: 7.08.2024].
- Kuma K., *L’architecture naturelle*, transl. C. Cadou, C. Kawarada, Arléa, Paris 2020.
- Mateo J.L., Baumgartner M., Ramis T., Land P., *PREVI Lima 1969 Experimental Housing Project Revisited*, TRANSFER Global Architecture Platform, 9.02.2016, <https://www.transfer-arch.com/reference/previ-lima-1969> [dostęp: 11.01.2025].

- Monterrey Housing / ELEMENTAL*, ArchDaily, 9.03.2010, <https://www.archdaily.com/52202/monterrey-housing-elemental> [dostęp: 7.08.2024].
- Napoleone L., *Adaptive Reuse of Heritage and conservation of Atmosphere: an attainable target?*, [w:] *Conservation–Adaptation. Keeping alive the spirit of the place adaptive reuse of heritage with symbolic value*, eds. D. Fiorani, L. Kealy, S.F. Musso, EAAE, Hasselt 2017, s. 227–234.
- O’Brien D., Carrasco S., *Contested incrementalism: Elemental’s Quinta Monroy settlement fifteen years on*, „Frontiers of Architectural Research” 2021, vol. 10, issue 2, s. 263–273, <https://doi.org/10.1016/j.foar.2020.11.002>.
- O’Brien D., Carrasco S., Dovey K., *Incremental housing: harnessing informality at Villa Verde*, „Archnet-IJAR” 2020, vol. 14, no. 3, s. 345–358, <https://doi.org/10.1108/ARCH-10-2019-0237>.
- Pallasmaa J., *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, tłum. M. Choptiany, Instytut Architektury, Kraków 2012.
- Peter Zumthor 1985–2013: *Réalisations et projets*, vol. 1: 1985–1989, eds. P. Zumthor, T. Durisch, Scheidegger & Spiess, Zurich 2014.
- Peter Zumthor 1985–2013: *Réalisations et projets*, vol. 2: 1990–1997, eds. P. Zumthor, T. Durisch, Scheidegger & Spiess, Zurich 2014.
- Peter Zumthor 1985–2013: *Réalisations et projets*, vol. 5: 2008–2013, eds. P. Zumthor, T. Durisch, Scheidegger & Spiess, Zurich 2014.
- Pérez-Gómez A., *Attunement: Architectural Meaning after the Crisis of Modern Science*, MIT Press, Cambridge 2016.
- Piątek G., *Alejandro Aravena: pragmatyczny idealista*, „Architektura – Murator” 2009, nr 4, s. 112–113.
- Pierwsze w Polsce publiczne wystąpienia laureata nagrody Pritzкера – Alejandro Araveny*, Architecture Snob, 5.10.2023, <https://archisnob.com/design-pl/pierwsze-w-polsce-publiczne-wystapienia-laureata-nagrody-pritzkera-alejandro-araveny> [dostęp: 7.08.2024].
- Spolecznie zaangażowane projekty Alejandro Araveny*, bryla.pl, 21.08.2023, <https://www.bryla.pl/spolecznie-zaangazowane-projekty-alejandro-araveny> [dostęp: 7.08.2024].
- Stec B., *Atmosfera architektury w humanizacji teorii i metod projektowych / Atmosphere of Architecture in the Humanisation of Design Theory and Methods*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie” 2020, t. XLVIII, s. 149–160.
- Stec B., *Sunlight, Atmosphere and Architecture*, transl. K. Barnaś, AFM Publishing House, Kraków 2020.
- Stec B., *Sztuka architektury Petera Zumthora / Peter Zumthor’s Art of Architecture*, [w:] *O dialogu architektury i sztuki. Wybór esejów / On dialogue between Architecture and Art. Selected Essays*, red. K. Banasik-Petri, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2020, s. 118–159.
- Stec B., *Trzy rozmowy z Peterem Zumthorem*, „Architektura i Biznes” 2003, nr 2 (127), s. 20–38.
- Stępień A., Barnó L., *Aravena social club: rozmowa z Alejandro Araveną założycielem grupy Elemental*, „Architektura i Biznes” 2010, nr 10, s. 74–79.
- Villa Verde Housing / ELEMENTAL*, ArchDaily, 13.11.2013, <https://www.archdaily.com/447381/villa-verde-housing-elemental> [dostęp: 7.12.2024].

- Yunis N., *Alejandro Aravena on Moving Architecture „From the Specificity of the Problem to the Ambiguity of the Question”*, transl. M. Schires, ArchDaily, 20.07.2017, <https://www.archdaily.com/873528/alejandro-aravena-on-moving-architecture-from-the-specificity-of-the-problem-to-the-ambiguity-of-the-question> [dostęp: 4.12.2024].
- Zumthor P., *Atmospheres: Architectural environments. Surrounding objects*, Birkhäuser, Basel 2006.
- Zumthor P., *Myślenie architekturą*, tłum. A. Kozuch, Karakter, Kraków 2010.

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-007

Data wpłynięcia: 3.09.2024

Data akceptacji: 7.12.2024

SPOŁECZNY WYMIAR ARCHITEKTURY: PRZYKŁAD KATEDRY NOTRE DAME I WIELKIEGO ŁUKU BRATERSTWA W PARYŻU

Piotr Wróbel

dr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-6153-0481>

Streszczenie

Katedra Notre Dame i Wielki łuk Braterstwa są ikonicznymi budowlami Paryża, stanowiącymi o jego tożsamości architektonicznej, urbanistycznej i kulturowej. Wymiar społeczny budowli wykracza poza konkretne, przypisane im funkcje, materialne formy istniejące w krajobrazie oraz wpływ, jaki wywierają na najbliższe otoczenie i strukturę przestrzenną miasta.

W artykule potwierdzono tezę, że zarówno średniowieczna świątynia rzymskokatolicka, jak i siedziba administracji współczesnego świeckiego państwa, mimo istotnych różnic na poziomie znaczeń symbolicznych i czasu powstania, wykazują zdolność integrowania wspólnoty mieszkańców wokół budowli-symboli. Mogą też bezkonfliktowo współistnieć i uzupełniać się jako ważne elementy witalnej, heterogenicznej miejskiej przestrzeni publicznej, do której użytkowania demokratyczne prawo i dostęp ma cała wspólnota obywateli. W badaniach zastosowano metodę historyczno-interpretacyjną wspartą aparatem pojęciowym krytycznej teorii miejskiej czerpiącej inspirację z pism Henri Lefebvre'a dotyczących prawa do miasta i produkcji przestrzeni.

Słowa kluczowe: społeczny wymiar architektury, prawo do miasta, katedra Notre Dame, Grande Arche (Wielki łuk Braterstwa)

The Social Dimension of Architecture: The Example of the Cathedral of Notre Dame and the Grande Arche de la Fraternité in Paris

Abstract

The Cathedral of Notre Dame and the Grande Arche de la Fraternité are iconic buildings of Paris, constituting its architectural, urban and cultural identity. The social dimension of the buildings goes beyond the specific functions assigned to them, the material forms existing in the landscape and the impact they have on the immediate surroundings and spatial structure of the city.

The article confirms the thesis that both the medieval Roman Catholic temple, and the seat of the administration of the modern secular state, despite significant differences in the level of symbolic meanings and the time of their construction, demonstrate the ability to integrate the community of residents around the symbolic buildings. They can also coexist without conflict and complement each other as important elements of a vital, heterogeneous urban public space, to the use of which the entire community of citizens has a democratic right and access. The research uses the historical-interpretative method supported by the conceptual apparatus of the critical urban theory drawing inspiration from the writings of Henri Lefebvre on the right to the city and the production of space.

Key words: social dimension of architecture, right to the city, Notre Dame Cathedral, Grande Arche (Grande Arche de la Fraternité)

Wprowadzenie

Pożar katedry Notre Dame w 2019 r. był wstrząsem nie tylko dla mieszkańców Paryża i Francji, lecz także dla dużej części społeczności międzynarodowej. Powszechnie wyrażane poczucie straty, ożywione dyskusje o kształcie odbudowy i zasadach udostępniania katedry po jej ponownym otwarciu pokazują znaczenie historycznej architektury w przestrzeni publicznej nowoczesnych społeczeństw. Czynią też nadal aktualnym postulat powszechnego prawa do miasta formułowany ponad pół wieku temu przez krytyków miasta modernistycznego¹.

Celem przeprowadzenia analizy porównawczej rozważania uzupełniono badaniem współczesnych metod budowania i użytkowania przestrzeni miejskiej, posługując się przykładem Grande Arche de la Fraternité, czyli Wielkiego Łuku Braterstwa (dalej: Grande Arche), w dzielnicy La Défense. Jest to obiekt, który spośród współczesnych dokonań architektonicznych Paryża, choćby ze względu na swoją wielkość, skalę oddziaływania na panoramę miasta i ambicje promotorów dzieła, może być zestawiany z katedrą².

¹ Vide: P. Wróbel, *Przestrzeń publiczna – zbudowane ramy dialogu społecznego*, „Państwo i Społeczeństwo” 2018, nr 2, s. 23–36. W artykule analizowano semipubliczne przestrzenie portów lotniczych w kontekście krytycznej teorii miejskiej i twórczości jej przedstawicieli: Henri Lefebvre’a, Manuela Castellsa, Davida Harveya i Andy’ego Merrifielda.

² Dzielnica Défense była największym i najbardziej skomplikowanym przedsięwzięciem miejskim Francji XX w. M. Wiśniewski, W. Wiśniewska, *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu*, t. III: *Od Wielkiej Rewolucji po nowe tysiąclecie. Wiek XIX, epoka pragmatyzmu. Wiek XX, laboratorium urbanistyki nowoczesnej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018, s. 229.

Zarówno średniowieczna świątynia zbudowana w wiekach XII–XIV, jak i współczesny biurowiec wzniesiony w latach 80. XX w. mają charakter emblematyczny dla obrazu stolicy Francji. Ich znaczenie, pomimo stuleci dzielących ich powstanie, zdecydowanie wykracza poza poziom użyteczności czy wartości estetycznych³. Budowle te świadczą jednocześnie o roli, jaką architektura i definiowana przez nią przestrzeń pełnią w wymiarze społecznym.

Artykuł ma na celu potwierdzić tezę, że przywołane budowle zdobyły status istotnych elementów miejskiej przestrzeni publicznej w wyniku szeregu, niejednokrotnie sprzecznych, czynników. Katedra i Grande Arche to nie tylko unikalne dzieła ukształtowane przez wybitnych architektów i urbanistów działających zgodnie z ponadczasowymi regułami kompozycyjnymi, ale także obiekty powstałe z woli ważnych postaci życia publicznego, kierujących się interesami politycznymi – biskupów, opatów, królów i prezydentów. Znaczącą sprawczą rolę odgrywały przy tym ponadjednostkowe i długotrwałe procesy społeczno-gospodarcze i kulturowe, jak ewolucja systemu władania i zarządzania ziemią, relacje pomiędzy władzą kościelną i świecką, wzrost znaczenia ośrodków decyzji politycznych i finansowych.

W artykule posłużono się metodą historyczno-interpretacyjną, wykorzystując niektóre elementy teorii architektury, w tym zasady projektowania w ujęciu analitycznym. Pomocne były również narzędzia interpretacyjne wypracowane w ramach krytycznych studiów miejskich zajmujących się prawem do miasta oraz produkcją i reprodukcją przestrzeni.

Ze względu na krótki czas, jaki upłynął od otwarcia katedry po odbudowie i renowacji oraz brak artykułów i monografii podsumowujących wykonane prace, w artykule – oprócz opracowań *stricto* naukowych – wykorzystano wiarygodne materiały prasowe informujące o trwających w ostatnich latach pracach. Z kolei okoliczności ogłoszenia konkursu „Tête Défense” na główny budynek dzielnicy La Défense, procedura wyłaniania zwycięskiego projektu oraz dyskusja nad wynikami i końcowym rezultatem przedsięwzięcia są autorowi znane – poza źródłami literaturowymi – również z własnego doświadczenia jako uczestnika konkursu zainteresowanego dalszymi losami wybranej pracy⁴.

³ Metaforą katedry i Grande Arche posłużył się swojej książce *Katedra i sześcian* George Weigel. Dla katolickiego intelektualisty monumentalna geometryczna budowla uosabia zimny racjonalizm pozbawiony transcendentnego fundamentu. Czynna od stuleci chrześcijańska świątynia, pełna bogatych form i detali, ma natomiast być znakiem metafizycznej głębi i witalnej siły. Porównanie, niezależnie od prawdziwości przeprowadzonego dowodu mającego wspierać określoną światopoglądową tezę, potwierdza społeczne znaczenie obu budowli. G. Weigel, *Katedra i sześcian*. Europa, Stany Zjednoczone i polityka bez Boga, tłum. I. Zarębska, P. Zarębski, Fronda PL, Warszawa 2005.

⁴ P. Wróbel, *Stanisław Deńko (1943–2021) – Era wielkich konkursów*, „Architektura & Biznes” 2022, nr 2, s. 130–135. Publikacja koncepcji konkursowej na Tête Défense, projekt 1982, autorzy: Stanisław Deńko, Jacek Pencakowski, Piotr Wróbel. Artykuł wspomnieniowy poświęcony twórczości Stanisława Deńki.

Architektura i urbanistyka a przestrzeń społeczna według Henri Lefebvre'a

Problematyka społecznego wymiaru przestrzeni zabudowanej znalazła się w centrum uwagi w czasie odchodzenia w latach 60. i 70. od pogrążającego się w kryzysie modernizmu. Po twórczym okresie, kiedy to ruch nowoczesny inspirował eksperymenty awangardy i pełnił społeczną misję odnowy mieszkalnictwa, w wielu miejscach na świecie modernistyczne schematy projektowania uwalniały mechanizmy zabójcze dla tradycyjnej struktury miast i spójności społecznej. Wznoszone masowo homogeniczne osiedla, pozbawione wyrazu centra biznesowe i handlowo-usługowe, a także coraz bardziej ekspansywne sieci dróg i parkingów rujnowały całe dzielnice. Reakcja na te zjawiska i poszukiwanie nowego języka architektury znalazły swój wyraz w postmodernizmie, który przywrócił architekturze prawo do dialogu z historią i komunikowania się z odbiorcą językiem symbolicznym, a urbanistyce tradycyjną składnię opartą na ulicach, placach i kwartałach zabudowy.

Poważny udział w ówczesnej dyskusji i nawoływaniu do zmian miał francuski filozof i socjolog Henri Lefebvre. Jego dorobek, który zawiera prace traktujące o społecznych aspektach miast wraz z kluczowymi pojęciami prawa do miasta oraz produkcji i reprodukcji przestrzeni, przyczynił się do zmiany sposobu postrzegania i projektowania przestrzeni publicznej. Jako zdeklarowany marksista poddawał on ostrej krytyce dominujący sposób projektowania miast w okresie powojennym, interpretując go jako skutek strukturalnego kryzysu późnego kapitalizmu⁵. Źródłem zła miał być rosnący w miarę rozwoju podział społeczeństwa na producentów i konsumentów, oddzielenie miast i wsi, narastające podziały społeczeństwa klasowego i ogólnie rzecz biorąc alienacja sprzyjająca „[...] utracie życia przeżywanego i doświadczanego bardziej bezpośrednio [...]”⁶.

Lefebvre ze swoim specyficznym stylem prowadzenia wywodów jest dla architektów pisarzem wymagającym. Roli przewodnika po pismach francuskiego myśliciela podjął się Nathaniel Coleman, wyjaśniając, jak należy rozumieć przestrzeń i architekturę w kategoriach społecznych, pozostając w zgodzie z postulatami autora⁷. Często przytaczane hasło „prawo do miasta” nie oznacza

⁵ Henri Lefebvre (1901–1991) – francuski socjolog, geograf i filozof marksistowski (odrzucał stalinizm, w 1958 r. usunięty z Francuskiej Partii Komunistycznej za rewizjonizm), antyfaszysta, członek ruchu oporu. Studiował filozofię na Sorbonie, planowanie w L'Institut d'urbanisme de Paris (IUP, Paryski Instytut Urbanistyczny), socjologię w Le Centre national de la recherche scientifique, (CNRS, Narodowe Centrum Badań Naukowych). W młodości współpracował ze środowiskiem surrealistów, w latach 60. utrzymywał kontakty z grupą sytuacionistów. Opracowano na podstawie: N. Racine, *Lefebvre Henri, François*, 14.11.2010, <https://maitron.fr/spip.php?article107790> [dostęp: 6.12.2024].

⁶ N. Coleman, *Lefebvre dla architektów*, tłum. B. Baran, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2024, s. 51.

⁷ Prace Lefebvre'a powstawały w latach 60 i 70. (*Prawo do miasta*, 1968 i *Produkcja przestrzeni*, 1974), jednakże, jak słusznie dowodzi Coleman, nadal mają wartość poznawczą i inspirującą do

bowiem tylko prostego uwzględniania potrzeb mieszkańców w fazie projektowania czy nawet jakiejś formy dialogu w procesie partycypacji, ale jest radykalnym programem przeorientowania architektury z pozycji architektury-sztuki uprawianej przez wąskie środowisko specjalistów i narzucanej przez władzę, w kierunku odtworzenia mechanizmów samoregulacji systemu społecznego, i to głównie jego podstawowej składowej polityczno-ekonomicznej. Tak rozumiany system, który niejako z mocy swojej zbiorowej mądrości koordynuje procesy rozwojowe, powoduje, że adaptacja do zmieniających się warunków odbywa się na zasadzie zrównoważonej ewolucji, nie wymagając gwałtownych ingerencji specjalistów w funkcjonujący układ. Dla Lefebvre'a architektura jako domena ekspertów bywa niebezpieczna, gdyż

Ilećroć rozważa się architekturę w terminach stylu, osobistego geniuszu lub artystycznych zdolności architekta, oznacza to, że dyskusja opuściła już obszar społeczny i wkroczyła na teren abstrakcji. Ten tryb dyskursu o architekturze wyjaławia ją i jednocześnie wpędza w ramy kapitalistycznej produkcji jako zarówno wartość dodaną, jak i fetysz towarowy⁸.

Jednakże najważniejszym i trwałym osiągnięciem Lefebvre'a, obecnym po dziś dzień w studiach miejskich, jest zwrócenie uwagi na kwestię prawa do miasta i znaczenie miejskich przestrzeni publicznych, w których prawo to może się realizować.

Prawa do miasta nie można formułować jako prostego prawa odwiedzin lub jako powrotu do miast tradycyjnych. Może ono zostać sformułowane wyłącznie jako przekształcone i odnowione prawo do miejskiego życia. Nieważne, czy tkanka miejska będzie obejmowała wieś i to, co z wiejskiego życia pozostało, o ile tylko „to, co miejskie” [*l'urbain*], miejsce spotkania, pierwszeństwo wartości użytkowej, wpisanie w przestrzeń czasu obiecanego w nadrzędnej pozycji względem innych dóbr znajdą swą morfologiczną podstawę, swą praktyczno-zmysłową realizację⁹.

Lefebvre unikał formułowania konkretnych propozycji i dostarczania architektom praktycznych wskazówek co do metod działania. Czasami filozof nawiązuje jednak do miejsc, które można uznać za rodzaj przykładów referencyjnych. Pozytywnie pisze o przedkapitalistycznych, prądawnych wspólnotach wiejskich, o miastach Toskanii – Sienie i Florencji, a także o Rzymie i Paryżu. Z racji swoich osobistych związków Lefebvre opisuje dzielnice: Hal, Beaubourg i Marais, do których nie zdążyły dotrzeć przebudowy Georges'a-Eugène'a Haussmanna

refleksji na temat architektury i urbanistyki. Należą do klasyki dzieł krytycznej analizy problemów współczesnego miasta i są nadal cytowane w literaturze naukowej z zakresu socjologii przestrzeni, socjologii miasta i studiów miejskich, jak również w tekstach uczestników ruchów miejskich aktywistów.

⁸ N. Coleman, *op. cit.*, s. 90–91.

⁹ H. Lefebvre, *Prawo do miasta*, tłum. E. Majewska, współpraca Ł. Stanek, „Praktyka Teoretyczna” 2012, nr 5, s. 195, <https://doi.org/10.14746/prt.2012.5.14>.

i gdzie najdłużej zachowała się nienaruszona zabudowa wraz ze strukturą społeczną mieszkańców. Jeszcze w latach 30. XX w. przeprowadzano tam planowe wyburzenia znajdujących się w najgorszym stanie całych kwartałów, stanowiących według oceny służb sanitarnych zagrożenie epidemiologiczne. Lefebvre krytycznie odnosił się do kontynuowanej w latach powojennych całkowitej przemiany historycznej tkanki miasta. Pomimo bardzo niskiego standardu technicznego dostrzegał w niej siłę autentycznej formy miejskiego życia, wolnego od biurokratycznych regulacji i brutalnych ingerencji planistycznej inżynierii¹⁰.

W Polsce w nurcie krytycznej teorii miejskiej interesujące, z punktu widzenia architektury i urbanistyki, badania prowadził m.in. Bohdan Jałowiecki (1934–2020)¹¹. W książce *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni* wymienia on trzy podstawowe – istotne z punktu widzenia architektury – paradygmaty wyjaśniania sposobu wytwarzania przestrzeni: woluntarystyczno-kreacyjny, mechaniczno-deterministyczny i dialektyczny¹². W pierwszym przestrzeń kreowana jest zgodnie z zasadami teorii i utrwalonej praktyki przez architektów i urbanistów. Wyjaśnianie zatem, jak przestrzeń jest wytwarzana, przebiega na poziomie historii, doktryn, modeli, stylów oraz prób racjonalizowania artystycznej twórczości utalentowanych jednostek. Procesy społeczno-gospodarcze są traktowane za ledwie jako tło dla autonomicznych działań architektów-twórców. Według założeń drugiego paradygmatu, w celu poznania rzeczywistych czynników determinujących kształtowanie przestrzeni, należy skoncentrować się na identyfikowaniu anonimowych obiektywnych sił przyrodniczych i społecznych działających niezależnie od woli jednostek. Człowiek w tym ujęciu zostaje zredukowany do racjonalnego *homo oeconomicus*, który w swoich działaniach i tworzonych strukturach jest zdeterminowany takimi samymi zasadami, na jakich funkcjonuje cała przyroda. Trzeci, dialektyczny paradygmat wyjaśniania wytwarzania przestrzeni, za którym opowiada się Jałowiecki, stanowi syntezę uwzględniającą uwarunkowania środowiska naturalnego i społecznego, czyli sposób produkcji i sprawowania władzy, a także „model świata” danego społeczeństwa. Przy takim ujęciu procesu wytwarzania przestrzeni widoczne pozostają sprzeczne

¹⁰ Warto zauważyć, że teren ten był również przedmiotem działań koncepcyjnych Le Corbusiera, który wpisał go do swojego Planu Voisin z 1925 r. Z dzisiejszej perspektywy, kiedy zabudowa Beaubourg z Centrum Pompidou i Marais po objęciu ich ochroną i rewitalizacji stanowi cenny obszar zachowanego dziedzictwa kulturowego Paryża i zarazem jeden z celów światowej turystyki, projekt Le Corbusiera wydaje się prowokacyjnym manifestem lub aktem niezrozumiałego barbarzyństwa. Analizowany w perspektywie rzeczywistości sprzed stu lat nadal może być oceniany jako zbyt radykalny lub błędny, jednak oparty na racjonalnych przesłankach gest zmierzający do sanacji miasta.

¹¹ Podejście do problemów architektury i urbanistyki w Polsce oparte na koncepcji Lefebvre’a i Castellsa Jałowiecki prezentował już w 1988 r. w okresie realnego socjalizmu w pracy *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*. Po ponad dwudziestu latach, w nowej rzeczywistości, ukazało się wydanie poszerzone o opis polskiej rzeczywistości w okresie transformacji: B. Jałowiecki, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, wyd. nowe popr., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

¹² *Ibidem*, s. 12.

ponadindywidualne interesy różnych sił i wola działania jednostek. Zbiorowość tę tworzą zarówno architekci, planiści, jak i liderzy grup społecznych, inwestorzy i politycy. Co istotne, Jałowiecki twierdzi, że dialektyka złożoności musi być uzupełniona o element czasu, gdyż przestrzeń jest rodzajem fizycznej pamięci społeczeństw¹³. Propozycja Jałowieckiego określona jako paradygmat dialektyczny wydaje się najbardziej wyważoną i kompleksową podstawą do badań nad architekturą i strukturami miejskimi.

Katedra Notre Dame – architektura historyczna i sakralna jako demokratyczna przestrzeń publiczna

Historia i znaczenie społeczne katedry

Dzięki mecenatowi królów Francji i aktywności biskupów kościoła rzymskokatolickiego w XII i XIII w. wzniesiono imponujące świątynie. Katedra Notre Dame w Paryżu należy do najciekawszych budowli wczesnego gotyku w Europie. Jej budowę zainicjował w 1163 r. ciesząc się wsparciem świeckiej władzy biskup Paryża Maurice de Sully. Budowa katedry trwała długo i była prowadzona etapami przez kolejne pokolenia architektów i budowniczych pod patronatem nowych biskupów i władców. Spójność wielopokoleniowego dzieła architektonicznego zapewniała ciągłość w realizowanej konsekwentnie koncepcji estetycznej. Program funkcjonalny katedry, struktura konstrukcyjna i symboliczne przesłanie tworzą harmonijną całość podporządkowaną geometrycznemu porządkowi systemu gotyckiego (il. 1). Podstawowymi modułami projektowymi architektury epoki przenikniętej religijnym doświadczeniem były figury geometryczne, w szczególności kwadrat. Z niego średniowieczni architekci i budowniczowie wywodzili formy i proporcje zarówno podstawowych elementów nośnych, jak i dekoracyjnych detali¹⁴.

Na przestrzeni wieków katedra była wielokrotnie remontowana i przebudowywana. W czasie rewolucji francuskiej ustanowiona Świątynią Rozumu, znacznie ucierpiała na skutek aktów wandalizmu i pożarów, a splądrowana i zamknięta popadała w ruinę. Przywrócona do życia na fali romantyzmu i fascynacji gotykiem, została poddana renowacji przez Eugène'a Emmanuela Viollet-le-Duca, który uzupełnił ją o elementy, w tym iglicę na skrzyżowaniu naw, będące swobodną interpretacją stylu i wyobrażeń na temat architektury średniowiecznej.

Otoczenie katedry także zmieniał się wielokrotnie, ewoluując od średniowiecznej gęstej zabudowy i wąskich ulic w kierunku uporządkowanej zabudowy obiektów instytucji publicznych i bardziej otwartych przestrzeni placów,

¹³ *Ibidem*, s. 13.

¹⁴ O. von Simons, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie*, tłum. A. Palińska, PWN, Warszawa 1989, s. 25–92.

coraz lepiej skomunikowanych z miastem. Największe ingerencje w układ przestrzenny rejonu katedry wiążą się z okresem przebudowy Paryża przez Hausmanna w drugiej połowie XIX w., który w miejsce zróżnicowanej zabudowy wprowadził regularne kwartały gmachów, siedziby prefektury policji i szpitala, burząc jednocześnie istniejące budynki nad rzeką i odsłaniając widok na katedrę od strony Sekwany.

Obecnie frontowy plac przykatedralny jest oficjalną przestrzenią ceremonialną w czasie uroczystości i rodzajem buforu dla potoków turystów odwiedzających katedrę każdego dnia. Dziedziniec Notre Dame nosi imię Jana Pawła II (fr. *Parvis Notre-Dame – place Jean-Paul II*), natomiast bardziej kameralny plac po stronie wschodniej mający charakter parku nosi imię Jana XXIII. Dziedziniec katedry, przez ulice Rue d'Arcole i Rue de la Cite oraz mosty przez Sekwanę – Pont d'Arcole i Pont Notre-Dame, łączy się z placem przed ratuszem miejskim i placem Pompidou (nazywanym też Piazza Beaubourg). Powstała w ten sposób sieć czytelnych i dostępnych wewnątrz urbanistycznych odznaczających się bogactwem przestrzennym i symbolicznym, zawierającym dziedzictwo bez mała tysiąca lat historii miasta. Choć ruch pojazdów na okolicznych ulicach, placach i mostach jest ograniczany, nadal stanowią one centrum metropolii. Na co dzień pełne turystów i mieszkańców, od czasu do czasu stają się areną manifestacji i wieców organizowanych pod osłoną żandarmerii.

Wraz z postępującą sekularyzacją zachodnich społeczeństw znaczenie katedry jako ośrodka identyfikacji paryżan, symbolu miasta, a także kultury narodowej Francji i Europy wydaje się rosnać. Była ona miejscem ważnych wydarzeń, m.in. koronacji Napoleona I, ogłoszenia wyzwolenia miasta spod niemieckiej okupacji czy pogrzebów niektórych prezydentów Republiki Francuskiej.

Pożar katedry w 2019 r. był dramatycznym wydarzeniem, które ujawniło istnienie wspólnoty, dla której gotycka budowla stanowi bezcenny skarb dziedzictwa kultury ludzkości. Bez względu na wyznanie czy postawę wobec religii i Kościoła, powszechnie wyrażano żal z powodu zniszczeń i obawę o dalsze losy katedry. Dla osób religijnie niezaangażowanych katedra to wytwór zbiorowego geniuszu epoki. Jej symbolika jest odczytywana jako wyraz kulminacji XIV-wiecznej wielokulturowości, otwarcia na wpływy śródziemnomorskie i arabskie przenoszone do Francji przez rycerzy wracających z Jerozolimy. Wyraził to w swoim publicznym wystąpieniu po pożarze świątyni prezydent Emmanuel Macron, mówiąc o niej: „Nasza historia, nasza literatura, nasza wyobraźnia, nasze epidemie, nasze wojny, nasze wyzwolenia”¹⁵.

Sama świątynia jest miejscem praktyk religijnych. Przed pożarem, równoległe ze zwiedzaniem przez tłumy turystów, odbywały się w niej nabożeństwa, m.in. po łacinie, co dla osób starszego pokolenia było krzepiącym znakiem szczególnej,

¹⁵ M. Ruta, *Symbole nie płoną*, „Tygodnik Powszechny”, 18.04.2019, <https://www.tygodnik-powszechny.pl/symbole-nie-plona-158518> [dostęp: 6.12.2024].

ponadnarodowej chrześcijańskiej wspólnoty¹⁶. Katedra Notre Dame jest żywym świadectwem, że rzymski katolicyzm przez wieki należał do głównych nurtów kultury kształtujących wszystkie aspekty życia Europejczyków.

Odbudowa katedry oraz jej funkcje sakralne i turystyczne

Zgodnie z obowiązującą we Francji zasadą rozdziału Kościoła i państwa z 1905 r. katedra jako budynek należy do państwa i jest traktowana jako dziedzictwo narodowe, teren, na którym stoi, jest własnością miasta, a użytkownikiem jest diecezja paryska. Te trzy podmioty biorą udział w komisji podlegającej Ministerstwu Kultury, która zarządza odbudową¹⁷. Pokazuje to, jak złożone relacje społeczne mogą mieć wpływ na kształtowanie przestrzeni katedry: od antyklerykalizmu wrogo nastawionego do wydatkowania funduszy na odbudowę, przez umiarkowaną postawę osób wyznaniowo neutralnych i zdeklarowanych chrześcijan, dla których znaczenie duchowo-religijne katedry jest bezdyskusyjne, aż po katolików tożsamościowych argumentujących za silnym eksponowaniem aspektów wyznaniowych.

Decyzja o rekonstrukcji katedry była poprzedzona publiczną debatą na temat sposobu odbudowy. Zaraz po pożarze premier Francji Édouard Philippe zapowiedział zorganizowanie międzynarodowego konkursu architektonicznego na projekt nowej iglicy, która byłaby znakiem naszych czasów. Zaprezentowano szereg wizjonerskich koncepcji z wieńczącymi świątynię współczesnymi formami czy ogrodami na dachu przekrytymi przeszklonymi konstrukcjami. Najdłużej dyskutowano nad formą nowej iglicy, która wedle zwolenników nowoczesności (do których należał prezydent Macron, architekci Norman Foster czy Massimiliano Fuksas¹⁸) miała być przezroczysta i podświetlona. Ostatecznie krajowa rada ekspertów zdecydowała o wiernej rekonstrukcji zarówno dachu, jak i iglicy¹⁹.

¹⁶ Autor, na podstawie własnych doświadczeń z pobytów w katedrze w latach poprzedzających pożar, potwierdza te odczucia. Był on również świadkiem sytuacji świadczącej niemal symbolicznie o tym, jak trudno zachować równowagę w tym miejscu pomiędzy sacrum i profanum, przyglądając się poważnej scysji pomiędzy osobą biorącą udział w trwającym nabożeństwie a osobą poruszającą się w tym czasie po katedrze na rolkach w ramach rekreacyjnego spaceru.

¹⁷ A. Garycka, *Za rok otwarcie katedry Notre Dame po pożarze*, „Tygodnik Powszechny”, 29.11.2023, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/za-rok-otwarcie-katedry-notre-dame-po-pożarze-185443> [dostęp: 6.12.2024].

¹⁸ T. Żylski, *Katedra Notre Dame. Data otwarcia po odbudowie, godziny udostępnienia katedry zwiedzającym i nowe zasady*, „Architektura Murator”, 26.11.2024, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/katedra-notre-dame-odbudowa-jest-juz-data-udostepnienia-katedry-zwiedzajacym-kiedy-otwarcie-aa-6jqb-CrxQ-Dt7Y.html> [dostęp: 6.02.2025].

¹⁹ Architekt Philippe Villeneuve, pełniący funkcję generalnego konserwatora zabytków Francji, w wywiadzie prasowym oświadczył, że nigdy nie hamował dyskusji na temat „wszystkich tych idiotycznych pomysłów». – Wiedziałem, że im bardziej obłąkane projekty, tym większe są szanse na wierną rekonstrukcję – stwierdził”, S. Dege, *Pięć lat po pożarze. Notre-Dame odzyskuje dawną świetność*, Deutsche Welle, 15.04.2024, <https://www.dw.com/pl/pi%C4%99%C4%87-lat-po-po%C5%BCarze-notre-dame-odzyskuje-dawn%C4%85-%C5%9Bwietno%C5%9B%C4%87/a-68832168> [dostęp: 6.12.2024].

Filozofia odtworzenia oryginału ma swoje uzasadnienie w przekonaniu francuskich konserwatorów, że zachowana do dziś i używana do odbudowy wiedza oraz umiejętności rzemieślników, w tym ręczna obróbka dębowego drewna przez współczesnych cieśli wraz z zastosowaniem historycznych zasad konstrukcji więźby dachowej, jest częścią z pietyzmem podtrzymywanego niematerialnego dziedzictwa, równie ważnego jak to, co udało się zachować fizycznie²⁰. Należy się spodziewać, że po remoncie we wnętrzu katedry zapanuje inna atmosfera niż przed pożarem. Mroczna budowla, która z powodu kurzu i sadzy przez stulecia poczerniała, za sprawą oczyszczonego kamienia i odnowionych obrazów stała się jasna. Pojawiły się też zrekonstruowane i nowe, specjalnie zaprojektowane dla odbudowanej katedry elementy wyposażenia²¹. Stało się to okazją do zademonstrowania ducha sztuki trzeciej dekady XXI w. w paryskiej katedrze.

Na początku XXI w. Notre Dame odwiedzało co roku ok. 12 mln ludzi, natomiast szacuje się, że po ponownym otwarciu liczba ta może wzrosnąć do 15 mln. Czynna bazylika będzie równocześnie jednym z najczęściej odwiedzanych zabytków w Europie i na świecie. Wywołuje to dyskusję, jak zapanować nad tak dużą liczbą odwiedzających, aby nie ograniczać dostępu do dóbr kultury, ale też nie doprowadzić do nieodpowiedzialnej turystyfikacji i zniszczenia niepowtarzalnej przestrzeni. Pragnienie zachowania dziedzictwa w formie maksymalnie zbliżonej do utraconej w pożarze należy odczytywać jako stanowisko przeciwne tendencji wprowadzania do historycznych obiektów sakralnych elementów komercjalizacji i rozwojowi nadmiarowej turystyki. Sprawujący pieczę nad odbudową przedstawiciele Kościoła podkreślają, że ważne jest zachowanie sakralnego charakteru świątyni, która ma pozostać „znakiem obecności Boga w świecie i historii”, a odwiedzający ją turyści powinni czuć się jak pielgrzymi przybywający do żywego sanktuarium²². Pomimo dyskutowanych propozycji ograniczeń liczby zwiedzających i opłat za wejście, wraz z wprowadzeniem dodatkowych atrakcji (ścieżek edukacyjnych z nowoczesną aranżacją i urządzeniami), otwarty dostęp i podstawowe funkcje katedry jako miejsca modlitwy i skupienia mają pozostać bez zmian. Mamy tu więc do czynienia z nienazwanym wprost, ale w rzeczywistości realizowanym w bardzo szerokim rozumieniu, ponieważ rozciągniętym na rzesze turystów z całego świata, szczególnego rodzaju „prawem do katedry” jako szczególnym przypadkiem „prawa do miasta”.

²⁰ C. Gates, *Rising from the ashes. Notre Dame architecture students get a behind-the-scenes look at the restoration of Cathedral of Notre-Dame*, photo. M. Cashore, video. Z. Dudka, University of Notre Dame, <https://www.nd.edu/stories/rising-from-the-ashes> [dostęp: 6.12.2024].

²¹ K. Bronk, *Katedra Notre-Dame zapowiada się wspaniale, będzie jasna*, Vatican News, 12.02.2023, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2023-02/katedra-notre-dame-zapowiada-sie-wspaniale-bedzie-jasna.html> [dostęp: 6.12.2024].

²² *Ibidem*.

Grande Arche – przestrzeń publiczna w zintegrowanej architekturze i urbanistyce władzy

Projekt La Défense i konkurs Tête Défense

W 1969 r., niedługo po mającej dla francuskiej kultury poważne konsekwencje rewolcie maja 1968 r., prezydent Georges Pompidou podjął decyzję o budowie nowoczesnego centrum kulturalnego na Plateau Beaubourg, na granicy dzielnic Marais i Beaubourg. Ogłoszony w 1971 r. międzynarodowy konkurs wygrali Renzo Piano i Richard Rogers, a w 1977 r. kolejny prezydent Valéry Giscard d'Estaing otworzył nowy obiekt. Wydarzenie to zmieniło nie tylko stare dzielnice Paryża, ale także poglądy na rolę muzeów i centrów kultury w społeczeństwie, na samą formę budynków muzealnych i przestrzeni publicznych, jakie mogą kreować. W znacznej mierze budynek Centrum Pompidou i zaprojektowane przed nim place (tzw. Piazza Beaubourg i Place Igor Stravinsky) zawierały w gruncie rzeczy próby odpowiedzi na postulowane przez Lefebvre'a demokratyczne prawo do życia w ogólnodostępnych przestrzeniach publicznych miasta oraz powrót do jego złożoności i różnorodności.

Według relacji biografów François Mitterrand jeszcze jako kandydat na prezydenta, pozostając pod wrażeniem budowy Centrum Pompidou, miał oznajmić swoim współpracownikom: „Jeśli pewnego dnia dojdziemy do władzy, będziemy musieli zbudować takie rzeczy”²³. Dla socjalistycznego prezydenta polityka kulturalna i związane z nią inwestycje były ideą przewodnią długiej, czternastoletniej prezydentury. Zaraz na jej początku, w 1982 r., zainicjował monumentalne przedsięwzięcia architektoniczno-urbanistyczne, zwane Grands Travaux. W ramach planu, oprócz Grand Arche, powstały Muzeum Orsay, Parc de la Villette, Wielki Luwr wraz z Piramidą, Instytut Świata Arabskiego, Opéra Bastille, Ministerstwo Gospodarki i Finansów oraz Biblioteka Narodowa Francji. Mając na uwadze liczbę, skalę i jakość zrealizowanych obiektów, prezydent mógł powiedzieć o sobie, że „w każdym mieście czuję się jak cesarz albo architekt”²⁴.

La Défense leży po zachodniej stronie Paryża, na końcu liczącej 8 km historycznej osi Grand Axe, wytyczonej jeszcze przez Haussmanna w ramach wielkiej przebudowy miasta. Zaczyna się w Luwrze, ciągnie się przez Place de la Concorde, Avenue des Champs-Élysées i Rue de la Grande Armée. Już w 1931 r. Departament Sekwany ogłosił konkurs na projekt zabudowy między Łukiem Triumfalnym a La Défense. Recesja lat 30. i II wojna światowa spowodowały zawieszenie

²³ M. Guerrin, B. Salino, *Pyramide du Louvre, Opéra Bastille...: les chantiers à marche forcée de François Mitterrand, président-bâisseur*, „Le Monde”, 11.05.2021, https://www.lemonde.fr/culture/article/2021/05/11/pyramide-du-louvre-opera-bastille-les-chantiers-a-marche-forcee-de-francois-mitterrand-president-batisseur_6079798_3246.html [dostęp: 6.12.2024]. Tłum. P.W.

²⁴ *Ibidem*.

planów²⁵. Rząd francuski powrócił do nich po wojnie, kiedy postanowił utworzyć konkurencyjną dla Londynu dzielnicę biznesową. Powstał w związku z tym szereg projektów i koncepcji, przygotowano inwestycje infrastrukturalne. Prezydent Mitterrand „książęcym gestem” porzucił przygotowane przez swoich poprzedników plany i polecił zorganizowanie otwartego międzynarodowego konkursu architektonicznego pod hasłem „Tête Défense”, mającego w swoim założeniu być szansą na wyłonienie spektakularnego obiektu wieńczącego wielką oś.

Rozstrzygnięcie konkursu, na który wpłynęły 423 projekty z całego świata, nastąpiło w 1983 r. Do ostatecznej oceny, oprócz koncepcji duńskiego architekta Johana Otto von Spreckelsena, jury przedstawiło trzy inne prace. Francuskich architektów reprezentowali uznawani za potencjalnych zwycięzców Jean-Paul Viguier i Jean-François Jodry, znani już z realizacji Parku André-Citroën, oraz Jean Nouvel i Pierre Soria. Poza nimi w finale znaleźli się Kanadyjczycy George E. Boake i James C. Crang. Projekt Spreckelsena nie był faworytem, zapewne za sprawą skromnej prezentacji graficznej przygotowanej przez samotnie działającego architekta, bez zaplecza w postaci biura i doświadczenia w dużych realizacjach. Jego wizja monumentalnego łuku-bramy ujęła jednak prezydenta Mitterranda, który – zgodnie z regulaminem konkursu – osobiście wybrał ją do realizacji²⁶. Autorem konstrukcji był Erik Reitzel, zaś partnerem Spreckelsena na etapie projektu realizacyjnego i budowy został architekt Paul Andreu. Ten ostatni wraz z konstruktorem Peterem Ricem zaprojektował stalowo-teflonową chmurę wiszącą w prześwicie Łuku. Niemal idealny sześcian o boku ponad 100 m został lekko przekręcony, co powoduje, że w widoku z osi kompozycyjnej na wprost dyskretnie ujawnia swój trzeci wymiar.

Grande Arche przez pierwsze lata, zgodnie z ideą architekta, olśniewał swoją bielą. Marmur kararyjski, którym pokryto ściany budynku, nie zdał jednak egzaminu jako materiał elewacyjny i został zastąpiony płytami jasnego granitu sprowadzonego ze Stanów Zjednoczonych. Podobnie windy, których awaryjność okazała się nie do pokonania, a całe przedsięwzięcie z udostępnianiem tarasu widokowego pod względem biznesowym skończyło się porażką. W kwietniu 2023 r. dach budynku został na zawsze zamknięty dla zwiedzających (il. 2). Pomimo problemów technicznych i osobistego dramatu autora projektu Grande Arche stał się rozpoznawalnym monumentem, zrastając się nierozzerwalnie z historią i panoramą miasta²⁷.

²⁵ Na temat ewolucji koncepcji urbanistycznych i historii projektów architektonicznych strefy Défense; vide: M. Wiśniewski, W. Wiśniewska, *op. cit.*, s. 228–239.

²⁶ M. Terrier, *Grande arche de La Défense: quels étaient les autres finalistes?*, „Le Parisien”, 15.07.2019, <https://www.leparisien.fr/hauts-de-seine-92/grande-arche-de-la-defense-quels-etaient-les-autres-finalistes-15-07-2019-8117406.php> [dostęp: 6.12.2024].

²⁷ Spreckelsen, nieznanym wcześniej szerzej architekt-akademik, nie posiadał doświadczenia w projektowaniu i prowadzeniu budów obiektów wielkoskalowych. Trudy zarządzania i koordynacji pracy licznego zespołu inżynierów wielu specjalności, presja narzucanych terminów i budżetu prestiżowego budynku, walka polityczna wokół realizacji inwestycji, ścieranie się interesów inwe-

Dzielnica światowego biznesu jako przestrzeń publiczna

Dzielnica została zaprojektowana zgodnie z modernistyczną zasadą ścisłego rozdziału komunikacji kołowej i szynowej, prowadzonej na jej obrzeżach i w kilku poziomach pod płytą, oraz ruchu pieszego na poziomie +1. To modelowe modernistyczne rozwiązanie w przypadku La Défense funkcjonuje poprawnie. Na poziomie płyty znajduje się zabudowa, place i ciągi pieszo-jezdne, zieleń i galeria rzeźby na wolnym powietrzu. W centrum założenia, u podnóża Grand Arche, znajduje się prostokątny plac Parvis de la Défense o bokach 300 i 120 m. Na schodach pod Łukiem i na placu panuje zwykle nieformalna atmosfera sprzyjająca zabawie, rekreacji i odpoczynkowi.

Budynki to głównie wysokie biurowce uzupełnione zabudową mieszkaniową, hotelową, centrum handlowym, powierzchniami wystawowymi i rozrywkowymi. Rozległe, lecz w przemyślany sposób zdefiniowane przestrzenie publiczne, w tym schody pod Łukiem i przylegający plac, zostały dobrze przyjęte przez ludzi, służąc do spotkań i rekreacji, a także – co nie jest rzadkim widokiem – wieców i manifestacji. Możliwość nieskrępowanego wyrażania opinii – sprzeciwu, poparcia lub formułowania żądań i roszczeń należy do ważnych praw obywatelskich realizowanych w przestrzeni publicznej. W stosunkowo dobrze eksponowanym miejscu założenia zbudowano kościół La Maison d'Église de La Défense Notre Dame de Pentecôte²⁸ (Dom Kościelny La Défense Matki Bożej Pięćdziesiątnicy²⁹).

Dzielnica La Défense to przede wszystkim globalne centrum biznesowe, będące siedzibą 2500 największych francuskich i światowych firm, zajmujące 3 mln m² powierzchni biurowej, do którego codziennie dojeżdża do pracy 150 tys. osób. La Défense coraz ściślej obrasta zróżnicowaną zabudową, w tym mieszkaniową, wtapiając się w tkankę miasta. Zarządca zespołu walczy o utrzymanie pozycji La Défense wśród światowych centrów biznesowych przez techniczną modernizację zasobów i dostosowywanie ich do wymagań stawianych architekturze zrównoważonej. Deklarowany jako ważny czynnik jakości

stora i wykonawcy wprowadzających zmiany w trakcie budowy, a także różnice w kulturze pracy we Francji i w Danii, doprowadziły architekta do załamania nerwowego. Pod wpływem kryzysu całkowicie wycofał się z autorskiego nadzoru nad budową na rzecz Paula Andreu. Zmarł przed otwarciem Grand Arche w 1987 r. Vide: L. Cossé, *La Grande Arche*, Gallimard, Paris 2016.

²⁸ „Dlaczego nazywamy to miejsce «Domem Kościelnym»? W tej nazwie zawarta jest idea «gospodarstwa domowego», ciepłego i przyjaznego domu, w którym wszyscy, którzy pracują i mieszkają w La Défense, mogą poczuć się jak w domu, niezależnie od wieku, przekonań, religii, sytuacji społecznej i wykonywanego zawodu”, *Notre Dame de Pentecôte, la Maison d'Église de La Défense*, <https://ndp92.fr/index.php/la-maison-deglise/> [dostęp: 6.12.2024]. Tłum. P.W.

²⁹ „Pięćdziesiątnica, gr. *pentēkostē*, zw. Zielonymi Świątkami, chrześcijańskie święto obchodzone na pamiątkę Zesłania Ducha Świętego na apostołów w 50. dniu po Wielkanocy”, *Pięćdziesiątnica* [hasło], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Piecdziesiatnica;4009505.html> [dostęp: 30.08.2024].

środowiska pracy i zamieszkania jest także dialog z mieszkańcami i realizacja programów prospołecznych i prośrodowiskowych³⁰.

Podsumowanie

Wspólną cechą analizowanych przykładów – Katedry Notre Dame i Grand Arche – jest ich materialne i niematerialne znaczenie dla kształtowania przestrzeni publicznych. Zostały one wykreowane lub – jak chcą przedstawiciele krytycznych studiów miejskich – wyprodukowane i obecnie są reprodukowane dzięki dialektyce wzajemnych wpływów inwencji oraz wysiłków przywódców religijnych i świeckich władców, którzy powoływali do tych zadań utalentowanych architektów, artystów i inżynierów. Należy się zgodzić, że zarówno projekty, jak i procesy budowlane i użytkowanie obiektów były i są odzwierciedleniem panujących stosunków społeczno-gospodarczych. Jednocześnie w obydwu przypadkach widoczne jest staranie, aby pomimo licznych uwarunkowań (wymogów kultu religijnego, globalnej turystyki i biznesowej konkurencji), realizować postulaty demokratycznego prawa do miasta, formułowane w krytycznych studiach miejskich zainicjowanych przez Lefebvre’a.

Katedra powstała jako miejsce odpowiadające najbardziej żywotnym potrzebom społecznym. Dzięki ludziom sprawującym pieczę nad nią jako dziedzictwem kulturowym, jej fizyczna trwałość i religijna żywotność są podtrzymywane. Po odbudowie, nadal i bez ograniczeń, będzie pełnić funkcję żywego ośrodka uosabiającego uniwersalne wartości symboliczne, otwartego na rzesze turystów. Również Grande Arche, budowla wzniesiona przez świeckie państwo w dzielnicy biznesowej, zawiera mocne poetyckie przesłanie, bowiem „[...] na sprzecznościach anonimowego, metropolitalnego centrum biurowego wyrasta «herma», sześciąt o stumetrowym boku [...], który przez swe rozmiary kojarzy się z tęsknotą za niebem”³¹. W projekcie zespołu La Défense wyraźnie widoczne są pozytywne elementy będące wynikiem krytycznych studiów miejskich lat 60. i 70. XX w. Należy do nich dążenie do zachowania różnorodności funkcji i zabudowy oraz kreowanie przestrzeni publicznych otwartych na autentyczne formy użytkowania, także te będące wyrazem konfliktów społecznych.

Katedra i Grande Arche są budowlami wyrażającymi ponadczasowe wartości estetyczne architektury, materializującymi idee piękna, które zmieniają się historycznie, lecz w dużej części są oparte na trwałych zasadach kompozycji architektoniczno-urbanistycznej. Należy do nich m.in. budowanie osi łączących zbiory określonych przestrzeni w większe całości, poszukiwanie harmonii układów

³⁰ Paris La Défense, *Le cap stratégique de Paris La Défense*, <https://www.parisladefense.com/fr/engagement/strategie-territoriale> [dostęp: 6.12.2024].

³¹ E. D’Alfonso, D. Samas, *Historia architektury. Formy i style od starożytności do współczesności*, przedm. i tłum. S. Westrych, J. Wolski, Arkady, Warszawa 1997, s. 279.

w geometrii, dążenie do osiągnięcia ładu przestrzennego w równoważeniu przestrzeni wewnętrznych w budynkach i przestrzeni zewnętrznych placów i ulic.

Krytyczne studia miejskie zainicjowane przez Lefebvre'a niejednokrotnie proponują trafne diagnozy i oceny procesów zachodzących w krajobrazie miast. Redukując rolę architekta, stają się jednakże jednostronne i same z kolei wymagają krytycznego podejścia. Natomiast, jak pisze w podsumowaniu swojej książki Coleman: „Jedno wszakże wydaje się mieć wagę fundamentalną: Lefebvre uwrażliwia na problem stosunku architekta do przestrzeni, podstawowy w tym zawodzie. [...] Ponieważ przestrzeń jest pojmowana najszerzej – w jej społecznych, kulturowych wymiarach – architekt porusza się w sferze daleko wykraczającej poza budynki i ich projekty”³². Aktualność myśli Lefebvre'a polega także na tym, że był on programowo przeciwny kulturze konsumpcjonizmu. Swoje dzieło o produkcji przestrzeni, pozostające w klimacie marksistowskiej utopii w jej romantycznym wydaniu, określił jako pozostające „[...] w jasnej opozycji wobec homogenizujących wysiłków państwa, sił politycznych, światowego rynku i tendencji zmierzających do świata towarowego [...]”³³.

Ilustracja 1. Katedra Notre Dame, wejście do katedry z placu. Fot. autor

³² N. Coleman, *op. cit.*, s. 175.

³³ *Ibidem*, s. 79.

Ilustracja 2. Tête Défense, Grande Arche, widok z wielkiej osi Luwru. Fot. Arthur Weidmann. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_D%C3%A9fense_depuis_l'Arc_de_Triomphe_Janvier_2023.jpg [dostęp: 6.02.2025].

Bibliografia

- Bronk K., *Katedra Notre-Dame zapowiada się wspaniale, będzie jasna*, Vatican News, 12.02.2023, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2023-02/katedra-notre-dame-zapowiada-sie-wspaniale-bedzie-jasna.html> [dostęp: 6.12.2024].
- Coleman N., *Lefebvre dla architektów*, tłum. B. Baran, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2024.
- Cossé L., *La Grande Arche*, Gallimard, Paris 2016.
- D'Alfonso E., Samss D., *Historia architektury. Formy i style od starożytności do współczesności*, przedm. i tłum. S. Westrych, J. Wolski, Arkady, Warszawa 1997.
- Dege S., *Pięć lat po pożarze. Notre-Dame odzyskuje dawną świetność*, Deutsche Welle, 15.04.2024, <https://www.dw.com/pl/pi%C4%99%C4%87-lat-po-po%C5%BCarze-notre-dame-odzyskuje-dawn%C4%85-%C5%9Bwietno%C5%9B%C4%87/a-68832168> [dostęp: 6.12.2024].
- Garycka A., *Za rok otwarcie katedry Notre-Dame po pożarze*, „Tygodnik Powszechny”, 29.11.2023, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/za-rok-otwarcie-katedry-notre-dame-po-pozarze-185443> [dostęp: 6.12.2024].
- Gates C., *Rising from the ashes. Notre Dame architecture students get a behind-the-scenes look at the restoration of Cathedral of Notre-Dame*, photo. M. Cashore, video. Z. Dudka, University of Notre Dame, <https://www.nd.edu/stories/rising-from-the-ashes/> [dostęp: 6.12.2024].
- Guerrin M., Salino B., *Pyramide du Louvre, Opéra Bastille...: les chantiers à marche forcée de François Mitterrand, président-bâtitseur*, „Le Monde”, 11.05.2021, https://www.lemonde.fr/culture/article/2021/05/11/pyramide-du-louvre-opera-bastille-les-chantiers-a-marche-forcee-de-francois-mitterrand-president-batisseur_6079798_3246.html [dostęp: 6.12.2024].

- Jałowiecki B., *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, wyd. nowe popr., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Lefebvre H., *Prawo do miasta*, tłum. E. Majewska, współpraca Ł. Stanek, „Praktyka Teoretyczna” 2012, t. 5, s. 183–197, <https://doi.org/10.14746/prt.2012.5.14>.
- Notre Dame de Pentecôte, la Maison d'Église de La Défense, <https://ndp92.fr/index.php/la-maison-deglise/> [dostęp: 30.08.2024].
- Paris La Défense, *Le cap stratégique de Paris La Défense*, <https://www.parisladefense.com/fr/engagement/strategie-territoriale> [dostęp: 6.12.2024].
- Pięćdziesiątnica [hasło], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/>; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Piecdziesiatnica;4009505.html> [dostęp: 6.12.2024].
- Racine N., *Lefebvre Henri, François*, Le Maitron, 14.11.2010, <https://maitron.fr/spip.php?article107790> [dostęp: 6.12.2024].
- Ruta M., *Symbole nie płoną*, „Tygodnik Powszechny”, 18.04.2019, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/symbole-nie-plona-158518> [dostęp: 6.12.2024].
- Simons O. von, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie*, tłum. A. Palińska, PWN, Warszawa 1989.
- Terrier M., *Grande arche de La Défense: quels étaient les autres finalistes?*, „Le Parisien”, 15.07.2019, <https://www.leparisien.fr/hauts-de-seine-92/grande-arche-de-la-defense-quels-etaient-les-autres-finalistes-15-07-2019-8117406.php> [dostęp: 6.12.2024].
- Weigel G., *Katedra i sześcian. Europa, Stany Zjednoczone i polityka bez Boga*, tłum. I. Zarębska, P. Zarębski, Fronda PL, Warszawa 2005.
- Wiśniewski M., Wiśniewska W., *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu, t. III: Od Wielkiej Rewolucji po nowe tysiąclecie. Wiek XIX, epoka pragmatyzmu. Wiek XX, laboratorium urbanistyki nowoczesnej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018.
- Wróbel P., *Stanisław Deńko (1943–2021) – Era wielkich konkursów*, „A&B” 2022, nr 2, s. 130–135.
- Wróbel P., *Przestrzenie publiczne – zbudowane ramy dialogu społecznego*, [w:] „Państwo i Społeczeństwo” 2018, nr 2, s. 23–36.
- Żylski T., *Katedra Notre Dame. Data otwarcia po odbudowie, godziny udostępnienia katedry zwiedzającym i nowe zasady*, „Architektura Murator”, 26.11.2024, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/katedra-notre-dame-odbudowa-jest-juz-data-udostepnienia-katedry-zwiedzajacym-kiedy-otwarcie-aa-6jqb-CrxQ-Dt7Y.html> [dostęp: 6.02.2025].

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-008

Data wpłynięcia: 12.09.2024

Data akceptacji: 5.12.2024

STUDENCKI KONKURS ARCHITEKTONICZNY „PLAC TARGOWY GRZEGÓRZECKA” W KRAKOWIE JAKO EKSPERYMENT DYDAKTYCZNY

Piotr Wróbel

dr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-6153-0481>

Streszczenie

W roku akademickim 2022/2023 na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego przeprowadzono konkurs studencki na Projekt Roku i Nagrodę Stowarzyszenia Budowniczych Domów i Mieszkań. Tematem projektu był teren placu targowego pomiędzy Halą Targową a zmodernizowaną linią Szybkiej Kolei Aglomeracyjnej w Krakowie. W konkursie wzięły udział prace wyłonione z wszystkich projektów wykonanych w ramach ćwiczenia semestralnego o programie poszerzonym w stosunku do realizowanego zwykle zadania standardowego.

Celem badań przedstawionych w artykule jest ocena możliwości i metod zintegrowanego nauczania łączącego teorię z praktyką przez konfrontowanie podejścia studentów, nauczycieli akademickich i deweloperów do realnych problemów przekształcania miejskiej zabudowy. W artykule krytycznej analizie poddano uzyskane efekty eksperymentu dydaktycznego, wskazując jego przeważające mocne i pozostające w mniejszości słabe strony.

Słowa kluczowe: nauczanie architektury, eksperyment dydaktyczny, studencki konkurs architektoniczny

Student Architectural Competition „Plac Targowy Grzegórzecka” in Krakow as a Didactic Experiment Abstract

In the academic year 2022/23, the Faculty of Architecture and Fine Arts of the Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University held a student competition for the Project of the Year and the Award of the Association of Home and Apartment Builders (Stowarzyszenie Budowniczych Domów i Mieszkań). The subject of the project was the area of the market square between the Market Hall and the modernized line of the Fast Commuter Rail in Krakow. The competition included works selected from all projects completed as part of a semester exercise with an extended program compared to the standard task usually carried out.

The aim of the research presented in the article is to assess the possibilities and methods of integrated teaching combining theory with practice, by confronting the approach of students, academic teachers and developers to the real problems of transforming urban development. The article critically analyzes the obtained effects of the didactic experiment, indicating its prevailing strengths and the remaining weaknesses.

Key words: teaching architecture, didactic experiment, student architectural competition

Wprowadzenie

W semestrze letnim w roku akademickim 2022/2023 na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, we współpracy ze Stowarzyszeniem dla Edukacji Architektonicznej, przeprowadzono konkurs na Studencki Mieszkaniowy Projekt Roku „Plac Targowy Grzegórzecka” i Nagrodę Stowarzyszenia Budowniczych Domów i Mieszkań (SBDiM; inicjator konkursu). Tematem konkursu był teren placu targowego znajdujący się pomiędzy Halą Targową a zmodernizowaną linią Szybkiej Kolei Aglomeracyjnej (SKA) w Krakowie.

Prace konkursowe powstały w ramach ćwiczenia semestralnego na 2. roku studiów na podstawie programu poszerzonego w stosunku do realizowanego zwykle zadania standardowego. Wszystkie prace zostały wcześniej ocenione i stanowiły podstawę zaliczenia semestru z przedmiotu kompozycja architektoniczna¹.

Wybór tematu i lokalizacji projektu wynikał z faktu, że jest to miejsce podlegające w ostatnich latach poważnym przekształceniom w ramach inwestycji infrastrukturalnych, posiadające jednocześnie duży niewykorzystany potencjał rozwojowy. We wszystkich opracowaniach planistycznych i urbanistycznych Krakowa ulica Grzegórzecka należy do głównych ciągów śródmiejskich kształtujących strukturę przestrzenną miasta.

¹ W czerwcu 2023 r. komisja kwalifikacyjna złożona z nauczycieli prowadzących zajęcia: prof. dr. hab. inż. arch. Krzysztofa Ingardena, mgr. inż. arch. Piotra Urbanowicza, dr. inż. arch. Pawła Maryńczuka i dr. inż. arch. Piotra Wróbla (koordynatora przedsięwzięcia ze strony WAiSP KA-AFM), nominowała do finału konkursu dziewięć projektów studentek i studentów: Tetiany Borovkovej, Wiktorii Bryl, Rafała Burtana, Katarzyny Cieślak, Matyldy Grojec, Aurelii Kuleszy, Volhi Maslenkovej, Adriana Mazurkiewicza i Joanny Mikołajec.

Cel, metoda i uzyskane wyniki badań

Celem badań zaprezentowanych w artykule jest ocena możliwości i metod integrowania nauczania z praktyką przez konfrontowanie podejścia studentów, nauczycieli akademickich i deweloperów do realnych problemów przekształcania miast, w zgodzie z potrzebami społecznymi, uwarunkowaniami funkcjonalnymi, ekonomicznymi i środowiskowymi, a także zasadami kompozycji architektoniczno-urbanistycznej.

W badaniach zastosowano metodę obserwacyjną i porównawczą w odniesieniu do wszystkich etapów procesu dydaktycznego: postępów prac studenckich, sposobów prowadzenia projektów w grupach ćwiczeniowych, dyskusji w czasie przeglądów i prezentacji projektów końcowych. Podjęto także próbę usystematyzowania najskuteczniejszych metod dydaktycznych oraz zagadnień sprawiających studentom największe trudności.

Uzyskane wyniki zostały zebrane w formie uogólnionych wniosków i postulatów sformułowanych na końcu artykułu. Badania mają charakter teoretyczny i aplikacyjny oraz stanowią materiał możliwy do wykorzystania w kolejnych wspólnych przedsięwzięciach WaiSP i zainteresowanych partnerów działających na rynku budowlanym.

Nauczanie architektury

Pytanie o to, jak uczyć architektury, pozostaje aktualne w każdym czasie, jednak praktycznie nigdy nie znajduje się na nie pełnej, satysfakcjonującej odpowiedzi. Musi jednak być stawiane, gdyż tylko w ten sposób można próbować dostosowywać dydaktykę do zmieniającej się rzeczywistości. Cele i metody nauczania ewoluują wraz z pojawianiem się nowych idei w architekturze i urbanistyce, nowych technik budowlanych i projektowych, zasad organizacji pracy, potrzeb społecznych, otoczenia ekonomicznego. Jak zauważa Reinier de Graaf, „Kształcenie architekta jest nieustającym trwaniem w dylemacie «jajko czy kura», w ramach którego teoria i praktyka, idealizm i pragmatyzm, opór i uległość są ze sobą powiązane w niedającej się rozplątać sieci, w której nigdy nie jest jasne, który z tych czynników dominuje”².

Wbrew częstemu lekceważeniu, wynikającemu z niezrozumienia problemu lub dążenia wyłącznie do korzyści ekonomicznych, architektura o wysokich walorach estetycznych jest niezbędna do życia, ponieważ dzięki niej budowle nabierają znaczeń, miejsca zamieszkania i pracy stają się rozpoznawalne, a ludzie mogą identyfikować się z nimi, stając się częścią społeczności. Jak twierdzi Antonio Monestiroli, odzyskanie architektury jako rzemiosła polegającego na

² R. de Graaf, *Ja was nauczę architektury!*, tłum. M. Choptiany, „Autoportret” 2018, nr 1, <https://www.autoportret.pl/artykuly/ja-was-naucze-architektury> [dostęp: 11.02.2025].

tworzeniu takiego właśnie ludzkiego środowiska jest zadaniem spoczywającym na uczelniach architektonicznych³. Ten sam autor stwierdza, że

podobnie jak sztuka w ogóle, architektura winna stawiać pytania i jednocześnie formułować odpowiedzi. Jest jej potrzebna wolność, która nie oznacza oderwania od rzeczywistości, ale wolność pozwalająca poznawać rzeczywistość, w którą architektura jest wkomponowywana... by budować nową rzeczywistość, zdolną interpretować wartości i dążenia naszych czasów⁴.

Aby sprostać tak formułowanym poważnym wyzwaniom, architekci muszą dysponować odpowiednimi kompetencjami zawodowymi. Powinny one, oprócz zagadnień o charakterze teoretycznym, obejmować szereg umiejętności warsztatowych. Jak pokazuje realizacja projektu „Plac Targowy Grzegórzecka”, w ramach ćwiczenia semestralnego można opracować koncepcję nawet o dużej skali trudności, odpowiadającą na pytania dotyczące realnego problemu w obszarze śródmieścia.

Zadanie projektowe

Zadanie polegało na zaprojektowaniu budynku lub zespołu budynków mieszkalnych wielorodzinnych i biurowych na terenie obecnego placu targowego, znajdującego się przy ulicy Grzegórzeckiej, obok Hali Targowej (il. 1). Teren opracowania został ograniczony ulicami: Grzegórzecką i Metalowców, a także obiektami – halą lodowiska Cracovii oraz odtworzonym wiaduktem i zrealizowaną w ostatnich latach Estakadą Kolejową SKA (Kraków Główny – Podgórze – Płaszów, realizacja 2023), wraz z przystankami i wejściami z poziomu terenu. Celem ćwiczenia, zgodnie z wytycznymi do projektowania, było:

- uzyskanie poprawnych rozwiązań funkcjonalnych i wysokich walorów architektonicznych budynków mieszkalnych i biurowych,
- uzyskanie poprawnych rozwiązań funkcjonalno-użytkowych mieszkań,
- uzyskanie poprawnych rozwiązań funkcjonalno-użytkowych powierzchni biurowych,
- zachowanie żywej tradycji miejsca handlu na Placu Targowym i w Hali Targowej,
- zaprojektowanie sprawnego układu komunikacji kołowej, szynowej i pieszej powiązanej z przystankiem SKA,
- ukształtowanie atrakcyjnych i zróżnicowanych typów przestrzeni – publicznych, publiczno-prywatnych i prywatnych,
- wprowadzenie zieleni (na budynkach, w przestrzeniach publicznych i prywatnych, na ciągach komunikacyjnych),

³ A. Monestiroli, *Architektura i jej nauczanie*, „Pretekst” 2018, nr 8, s. 26–31.

⁴ *Ibidem*, s. 26.

- dostrzeżenie i świadome uwzględnienie w koncepcji relacji urbanistycznych, funkcjonalno-przestrzennych i kompozycyjnych w odniesieniu do kontekstu, w tym do Hali Targowej (czas powstania 1937–1940, projekt Juliusz Dumnicki), który stanowi zastany układ miejski tej części Krakowa.

Projektowane obiekty mają stworzyć nową wartość w istniejącej tkance miasta, będąc jednocześnie odpowiedzią na wyzwania współczesnych miast w zakresie: kształtowania atrakcyjnej zabudowy o zróżnicowanej funkcji (mieszkanie, usługi, praca, wypoczynek), realizacji idei miast zwartych, odpornych na skutki narastających zmian klimatycznych, dostępnych komunikacyjnie i sprzyjających spójności społecznej.

Projekt ma charakter studialny, a jego podstawowym celem jest zbadanie możliwości wprowadzenia na wskazanym obszarze zabudowy mieszkaniowej i biurowej zintegrowanej z ogólnomiejskimi funkcjami handlowo-usługowymi i komunikacyjnymi, z zachowaniem tradycji miejsca⁵.

W ramach wykładów, zajęć seminaryjnych i ćwiczeń omawiano znaczenie dla decyzji projektowych następujących czynników:

- istniejącego kontekstu architektoniczno-urbanistycznego,
- kontekstu społeczno-ekonomicznego i technologicznego będącego źródłem przekształceń funkcjonalno-przestrzennych.

Postulowano, aby inwentaryzacja zabudowy uwzględniała aspekt społeczny, a więc określenie, kto i w jaki sposób użytkuje obiekt kubaturowy, najbliższą przestrzeń, jaki to ma i może mieć w przyszłości wpływ na kształt przestrzeni w większej skali.

Podkreślano także znaczenie wzajemnych relacji pomiędzy zabudową a infrastrukturą komunikacyjną. W przypadku „Placu Targowego Grzegórzecka”, oprócz komunikacji pieszej i samochodowej, dużą rolę odgrywają linie tramwajowe i kolej, co może uczynić miejsce ruchliwym wielkomiejskim węzłem przesiadkowym.

Kontekst architektoniczny i urbanistyczny lokalizacji

Wesoła i Stare Miasto

Projekt obejmował teren leżący na styku Starego Miasta, drugiej obwodnicy (odcinek ulic: Józefa Dietla–Grzegórzecka) i historycznej dzielnicy Wesoła. Zarówno linia kolejowa, linie tramwajowe i układ drogowy, jak również sąsiadująca zabudowa przechodzi obecnie proces transformacji swoich funkcji i roli pełnionej w geografii miasta.

⁵ Opis zadania projektowego: „Plac Targowy Grzegórzecka”, kompozycja architektoniczna, Studio 1, rok akad. 2022/2023, ćwiczenia, semestr 4, oprac. P. Wróbel, K. Ingarden, P. Urbanowicz, WAI SP KAAFM [tekst niepublikowany, w archiwum autora].

Wesoła, po wyprowadzeniu z niej oddziałów klinicznych (znajdujących się w budynkach wznoszonych od końca XIX w. przy ul. Kopernika) do otwarcia w 2019 r. siedziby w Prokocimiu, ma być przekształcona w nową dzielnicę miasta. W jej centrum prowadzone są obecnie przygotowania do budowy gmachu Instytutu Ekspertyz Sądowych na podstawie projektu architektonicznego wyłonionego w konkursie rozstrzygniętym w 2023 r. Dla Wesołej powstały co prawda opracowania studialne⁶ i Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego⁷, jednak miejsce to nadal poszukuje idei, która mogłaby nadać jej nową tożsamość⁸.

Stare Miasto, poza ścisłą strefą wewnątrz Plant, także podlega poważnym przekształceniom. Szereg budynków użyteczności publicznej leżących na pieszej trasie Rynek Główny–Hala Targowa jest w trakcie zmiany sposobu użytkowania. Neorenesansowy budynek Poczty Głównej (projekt: Friedrich Setz, 1889), wzniesiony w duchu zmodernizowanego historyzmu Pałac Prasy (wcześniej dom handlowy Bazar Polski, projekt: T. Stryjeński, F. Mączyński, 1922) czy neoklasyzystyczny gmach Powszechnej Kasy Oszczędności PKO BP (wcześniej Pocztowej Kasy Oszczędności, projekt: A. Szyszko-Bohusz, A. Tichy, B. Treter, 1925), najprawdopodobniej zostaną przebudowane na hotele lub apartamentowce.

Zarówno Wesoła z zespołem oddziałów klinicznych i towarzyszących im usług, wspomniane gmachy użyteczności publicznej, jak również Hala Targowa i sąsiadujący z nią plac przez dekady powojennej historii Krakowa były wypełnionymi życiem miastotwórczymi miejscami. Obecnie (lata 2023–2025) są przystosowywane do nowych funkcji, spowodowanych m.in. zmianą właścicieli części z nich. Czasowo wyłączone z użytkowania lub zamknięte, oczekują na „nowe życie”.

Hala Targowa i plac targowy

Rejon Hali Targowej (projekt: J. Dumnicki, 1940) funkcjonującej wraz z sąsiednim placem cały okres powojenny był przedmiotem szeregu wypowiedzi projektowych: na temat przystanku kolejowego Kraków-Grzegórzki (konkurs w ramach krakowskiego Biennale Architektury), linii kolejowej (konkurs SARP „Nowe życie pomiędzy estakadami”, 2018) oraz zagospodarowania

⁶ Konkurs studialny „Ul. Kopernika” na opracowanie koncepcji urbanistycznej obszaru śródmieścia Krakowa zawartego w granicach ulicy Lubicz, Al. Powstania Warszawskiego, ulic Grzegórzeckiej, Wielopole i Westerplatte, Miasto Kraków, Biuletyn Informacji Publicznej, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=26165 [dostęp: 10.09.2024]. Równorzędne drugie nagrody uzyskały prace IMB Asymetria Sp. z o.o. i Biuro Rozwoju Krakowa S.A.

⁷ Wesoła – rejon ulicy Kopernika – historia sporządzenia planu, Miasto Kraków, Biuletyn Informacji Publicznej, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=93499 [dostęp: 10.09.2024].

⁸ Program dla obszaru Wesołej powstał na podstawie koncepcji miasta kreatywnego; Agencja Rozwoju Miasta Krakowa, <https://armk.pl/kreatywna-wesola> [dostęp: 10.09.2024]. Na temat koncepcji miasta kreatywnego *vide*: M. Rogowska, *Koncepcja kreatywnego miasta w teorii i praktyce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013, nr 320, s. 156–165.

placu targowego i ulicy Grzegórzeckiej (koncepcja wykonana na zlecenie Zarządu Zieleni Miejskiej, 2020).

W wyniku gruntownej przebudowy i modernizacji powstała linia kolejowa SKA. Nasyp ziemny został zastąpiony ażurową estakadą, która przyczyniła się do otwarcia nowych widoków i perspektyw istniejących ulic. Zbudowano dodatkowe dwa tory linii kolejowej, zwiększając jej przepustowość, wraz z przystankami osobowymi w obu kierunkach z wyjściami na poziom terenu przy ulicy Grzegórzeckiej. W związku koniecznością modernizacji estakady i poszerzeniem torowiska trasy SKA rozebrano oryginalny wiadukt i odtworzono go w historycznej formie. Stare zdjęcia wiaduktu kolejowego przerzuconego nad dawnym korytem Wisły, która płynęła w miejscu obecnych Plant Dietlowskich i alei Daszyńskiego, są dobrze znane osobom zainteresowanym architekturą i historią Krakowa. Wiadukt, z charakterystycznymi łukami przęseł, świadczy o zaskakującej skali zmian w topografii i zabudowie miast, jakie są możliwe w krótkim czasie, w związku z postępującym rozwojem infrastruktury komunikacyjnej.

Kontekst społeczny i techniczno-ekonomiczny projektu

Nowe formy pracy, handlu i usług

Obecnie już nie tylko wielkie centra handlowe i sklepy wielkopowierzchniowe wyprowadzające handel poza śródmieścia mają niepokojący wpływ na kształt dzielnic znajdujących się w centrach miast. Zachodzące w szybkim tempie i w sposób ciągły zmiany w formach pracy, handlu i usług oraz relacjach międzyludzkich przenoszących się do Internetu (e-handel – *e-commerce*; e-usługi – *e-services*) kształtują architekturę i sposób funkcjonowania zespołów zabudowy stref śródmiejskich i przestrzeni publicznych. Dotyczy to zarówno poszczególnych sklepów, punktów usługowych, ulic i pasażów handlowych, jak również hal i placów targowych. Drobną produkcją i małe placówki handlowe są wypierane przez coraz większe podmioty, dysponujące dzięki koncentracji kapitału większymi środkami i możliwościami działania. Nowe technologie wpływają na decyzje ekonomiczne, te zaś przekładają się na rozwiązania funkcjonalno-użytkowe i ostatecznie na architekturę i urbanistykę.

Jeszcze w latach 80. i 90. ubiegłego wieku targowiska były w Polsce tradycyjnym miejscem handlu, gdzie większość stanowili producenci sprzedający własne produkty. W obecnym stuleciu są oni coraz częściej zastępowani firmami należącymi do międzynarodowych sieci dystrybutorów. Pociąga to za sobą zmiany organizacyjne, wymagające z kolei inaczej zaprojektowanych obiektów.

Ostatnia fala przekształceń technologii e-handlu udostępniająca masowe zakupy przez system kurierów i automatycznych punktów odbioru obniża intensywność użytkowania tradycyjnie funkcjonujących punktów sprzedaży i gastronomii, a tym samym interakcji społecznych. Z miejskiego krajobrazu znikają nie

tylko małe sklepy i warsztaty, ale nawet większe obiekty handlowe. Nieodwracalnie swój charakter zmienia szereg branż handlu i usług. Przykładowo w ostatnim czasie można zaobserwować zanikanie tradycyjnych księgarni i sklepów muzycznych⁹. Zanikają również stare zwyczaje i zachowania społeczne, takie jak oglądanie wystaw sklepowych (*window shopping*) w czasie spacerów ciągami handlowymi, a wiele witryn, które ukazywały wnętrza z towarami i ludźmi, staje się martwymi powierzchniami reklamowymi.

Istotnym, stosunkowo nowym zjawiskiem, jest praca zdalna, której zakres zwiększył się skokowo z powodu pandemii Covid-19. Zmieniła ona rynek powierzchni biurowych i zmusiła operatorów do poszukiwania elastycznych alternatyw przez łączenie funkcji lub przekształcania biur w powierzchnie mieszkalne.

W związku z zasygnalizowanymi trendami coraz cenniejsze stają się istniejące ciągle w miejskim krajobrazie przejawy tradycyjnych aktywności, takich jak sprzedaż produktów rolno-spożywczych i drobnej wytwórczości na placach, bazarach i targowiskach (il. 2,3,4)¹⁰.

Także unikalne zjawiska jak giełdy książek, odzieży, staroci czy zwykłych rzeczy używanych mają podwójne znaczenie – czysto użytkowe i społeczne, stanowiąc alternatywne sposoby zarabkowania i spędzania czasu, wzmacniając tożsamość miejsc i lokalnych społeczności. Z punktu widzenia urbanistyki są pożądanym urozmaicheniem homogenicznych przestrzeni miejskich.

Nowe formy miejskie

Projekt „Plac Targowy Grzegorzeczka” stwarzał dobrą okazję do zapoznania się z nowymi koncepcjami urbanistycznymi: miasta zwartego, kompaktowego (*compact city*), inteligentnego (*smart city*), 15-minutowego, życzliwego (*soft city*), kreatywnego (*creative city*). Wspólną ich cechą jest zdecydowany odwrót od modernistycznego planowania opartego na strefowaniu funkcji miejskich, powodującego powstawanie monokulturowych osiedli na peryferiach, rozlewanie się zabudowy (*urban sprawl*), a także wymuszającego ekspansję komunikacji samochodowej i degradację obszarów śródmiejskich.

Wszystkie pozytywne cechy miast (także miasta odpornego na zmiany klimatyczne [*resilient city*] i miasta cyrkularnego [*circular city*]) wydaje się łączyć holistyczna idea miasta zrównoważonego (*sustainable city*), które zdolne jest zapewnić mieszkańcom optymalne środowisko życia, w tym dostępne cenowo mieszkania, dostęp do ochrony zdrowia, edukacji, kultury, wypoczynku

⁹ Z kolei przykładem pozytywnego zjawiska kulturowego jest odrodzenie bibliotek przejmujących rolę lokalnych ośrodków kultury, miejsc działań organizacji i nieformalnych spotkań mieszkańców.

¹⁰ Vide: „Architektura i Biznes” 2024, nr 1: *Jadalne miasto*.

i komunikacji publicznej¹¹. Miasta zrównoważone powinny mieć trwałe i stabilne warunki ekonomiczne zapewniające pracę oraz zdolność minimalizowania ryzyka i szkód powstałych na skutek katastrofalnych zmian klimatycznych. Ważnymi cechami zabudowy zrównoważonej jest jej zróżnicowanie – pod względem architektonicznym i społecznym – oraz dbałość o lokalne formy handlu i usług wraz z ogólnodostępnymi terenami zielonymi.

Cele i metody dydaktyczne

Cele dydaktyczne

Cele dydaktyczne określone dla projektu „Plac Targowy Grzegórzecka”¹² można podzielić na trzy grupy: a) cele ogólne, b) cele kształcenia w zakresie podejścia do projektowania i c) cele kształcenia w zakresie umiejętności warsztatowych.

a) Cele kształcenia ogólnego:

- uświadomienie studentom, że miasto jest złożoną strukturą materialną, ponieważ obejmuje różnego rodzaju budynki, infrastrukturę komunikacyjną, techniczną i tereny zielone, ale także strukturą społeczną, którą tworzą sieci powiązań międzyludzkich i znaczeń symbolicznych opartych na historii i teraźniejszości;
- pokazanie, jak trudnym zadaniem jest równoważenie w jednym projekcie różnych, często sprzecznych potrzeb i wymagań ze strony użytkowników, służb miejskich i mieszkańców, a także zachowanie wartości historycznych, tradycji miejsca, przepisów i regulacji formalno-prawnych;
- powiązanie projektowania na konkretnym terenie i w dynamicznym kontekście z refleksją teoretyczną dotyczącą nowych koncepcji kształtowania zespołów miejskich.

b) Cele kształcenia w zakresie podejścia do projektowania:

- wyjście poza schemat myślenia o architekturze/projektowaniu poszczególnych niepowiązanych ze sobą obiektów;
- integracja projektowania architektonicznego i planowania urbanistycznego;
- poznanie zasad kompozycji architektoniczno-urbanistycznych i zdecydowanie podkreślenie ich znaczenia w procesie budowania współczesnego miasta;
- uznanie roli rozwiązań komunikacyjnych i budowli inżynierskich w mieście, które pełniąc swoje funkcje jako infrastruktura obsługująca, powinny być tematem projektów architektonicznych na takich samych prawach jak budynki.

¹¹ Koncepcja miasta zrównoważonego opiera się na Agendzie 2030 i jej 17 Celach Zrównoważonego Rozwoju, uchwalonej przez ONZ w 2015 r.

¹² W odniesieniu do stosowanych zapisów sylabusu cele dydaktyczne zostały poszerzone i sformułowane w sposób odpowiadający wymaganiom tematu projektu.

c) Cele kształcenia w zakresie umiejętności warsztatowych:

- opanowanie podstawowych układów rzutów i przekrojów (schematów funkcjonalnych i kompozycyjnych) budynków biurowych;
- rozwijanie umiejętności operowania podstawowymi układami mieszkań i budynków mieszkalnych wielorodzinnych w odniesieniu do struktury i wielkości mieszkań, stron świata, widoków i ekspozycji, funkcji towarzyszących;
- koordynowanie projektowania w rzutach i przekrojach z uwzględnieniem komunikacji poziomej i pionowej, poziomów mieszkalnych, poziomów biurowych, handlowo-usługowych i garażowych, wraz z pomieszczeniami technicznymi, gospodarczymi, magazynowymi, miejscami do parkowania, dojazdami, dostawami, usuwaniem odpadów, spełnianiem wymagań ochrony przeciwpożarowej;
- skalowanie i definiowanie przestrzeni: prywatnych, półprywatnych, publicznych, współdzielonych i hybrydowych.

Metody dydaktyczne

W trakcie pracy nad projektem, która obejmowała zarówno działania przygotowawcze i organizacyjne, pracę nad samym projektem, jak i różne formy jego upublicznienia, wykorzystano różnorodne metody dydaktyczne, w tym standardowe, które zwykle składają się na procedury przygotowania projektów semestralnych, oraz metody ponadstandardowe, które pojawiły się w związku z realizacją formy zorganizowanego konkursu.

a) Wykorzystane metody dydaktyczne standardowe:

- wykłady nauczycieli prowadzących ćwiczenia;
- części teoretyczne o charakterze seminaryjnym realizowane przez nauczycieli w ramach ćwiczeń prowadzonych w grupach;
- przygotowywanie i prezentacja przez studentów przykładów projektów referencyjnych;
- studia literaturowe z wykorzystaniem książek, czasopism, źródeł internetowych¹³;
- korekty indywidualne i zbiorowe w trakcie ćwiczeń;

¹³ W zestawieniu literatury zalecaniej znalazły się pozycje dotyczące projektu realizowanego w standardowym cyklu dydaktycznym, w którym zakres ćwiczenia obejmuje budynki biurowe. Mając świadomość, że zakres i nakład pracy semestralnej/konkursowej wykraczał poza zwyczajowy temat projektu na 2. roku studiów, studentów zapoznano, przynajmniej w formie prezentacji i omówienia, z wybranymi książkami traktującymi o zasadach kompozycji architektonicznej i urbanistycznej, do wykorzystania w miarę indywidualnych predyspozycji i zainteresowań: J. Ghel, B. Svarre, *Jak studiować życie w przestrzeni publicznej*, tłum. M.A. Urbańska, Narodowy Instytut Architektury i Urbanisty, Warszawa 2021; B. Leupen, C. Grafe, N. Körnig, M. Lampe, P. de Zeeuw, *Projektowanie architektury w ujęciu analitycznym*, tłum. E.M. Niezabitowska, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2012; K. Pluta, *Przestrzenie publiczne miast europejskich. Projektowanie urbanistyczne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2012; K. Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, wyd. 2, Arkady, Warszawa 1984.

- wykorzystanie w trakcie korekt wszystkich dostępnych rodzajów rysunków architektonicznych (impresyjnych szkiców brył, widoków, detali, rysunków odręcznych rzutów, przekrojów i elewacji, rysunków komputerowych koncepcyjnych, modelowania komputerowego 3D, wizualizacji);
 - modelowanie fizyczne robocze, prace koncepcyjne na modelach, sprawdzanie przyjętych rozwiązań z użyciem modelu-matki, opracowanie modelu ostatecznego;
 - dokumentowanie pracy przy pomocy fotografii;
 - opracowanie projektu końcowego w wersji papierowej – plansze wystawowe 100 × 70, zeszyty w formacie A3, zapis cyfrowy w formatach .pdf, .jpg, .ppt.
- b) Wykorzystane metody dydaktyczne ponadstandardowe:
- wykłady zaproszonych przedstawicieli inicjatora konkursu i zaprezentowanie punktu widzenia przedstawicieli SBDiM;
 - opracowanie projektu semestralnego w formie prezentacji konkursowej;
 - prezentacja nominowanych projektów w czasopiśmie „Architektura & Biznes”¹⁴ podczas jesiennych Targów Domów i Mieszkań 2023 w Krakowie organizowanych przez SBDiM, powiązana z uroczystym wręczeniem nagród i wyróżnień, w ramach panelu na Biennale Architektury w Krakowie w 2023 r.¹⁵ na terenie Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie.

Uzyskane wyniki w pracach studenckich

Projekty, które powstały w ramach konkursu, należy uznać za interesujący głos w dyskusji na temat przyszłości rejonu Hali Targowej¹⁶. Pomimo narzuconych ograniczeń wynikających z planu dydaktycznego wszystkie prace zaprezentowały dobry poziom i różnorodność rozwiązań architektoniczno-przestrzennych (il. 5–13). We wszystkich zachowano podstawową funkcję placu targowego, uzupełniając program o funkcje mieszkalne i biurowe oraz przestrzeń

¹⁴ K. Banasik-Petri, *Architektura sztuka społeczna*, „Architektura & Biznes” 2023, nr 12, s. 136–151.

¹⁵ *Ibidem* – w szczególności informacje odnośnie do *Projekt Grzegórzki – doświadczenie w tworzeniu nowej struktury miejsca*, prezentacja Piotra Wróbla i Piotra Legerskiego w ramach panelu pod hasłem „Architektura sztuka społeczna” przygotowanego przez Wydział Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego na Międzynarodowego Biennale Architektury 2023 w Krakowie, s. 144–147.

¹⁶ Jury konkursowe pod przewodnictwem Piotra Legerskiego, prezes zarządu SBDiM, w skład którego wchodził również m.in. prezes krakowskiego oddziału SARP Magdalena Buczyńska-Zapała i przewodniczący Rady Małopolskiej Okręgowej Izby Architektów RP Marek Kaszyński, przyznało następujące nagrody i wyróżnienia: Rafał Burtan – 1 nagroda; Joanna Mikołajec – 2 nagroda; Wiktoria Bryl i Adrian Mazurkiewicz – 3 nagroda równorzędna; oraz Katarzyna Cieślak i Matylda Grojec – wyróżnienie.

publiczną w formie ogólnodostępnych placów na poziomie terenu lub na wyższych kondygnacjach.

Układy i struktura mieszkań (wymagana w wytycznych) były na ogół poprawne. Budynki biurowe oparto na ogólnie przyjętych schematach funkcjonalnych „powłoki i rdzenia” (*shell and core*)

Ponadto zaproponowano różne formy zieleni, mającej przynajmniej częściowo rekompensować zwiększoną intensywność zabudowy. Zielone dachy, ściany czy tarasy i stropodachy z zielenią dopełniały program użytkowy zespołu. Jak wynika z doświadczeń organizatorów konkursu studialnego „Nowe życie pomiędzy estakadami”, istniejący wcześniej nasyp ziemny linii kolejowej był ograniczonym, jednak cennym źródłem zieleni dla okolicznych mieszkańców. Po zastąpieniu go żelbetową konstrukcją estakady w rejonie placu znacząco zmniejszyła się powierzchnia biologicznie czynna¹⁷.

Szereg prac uwzględnił możliwość aktywizacji placu i projektowanej zabudowy przez włączenie ich w układ cyrkulacji ruchu pieszego, który wzrosło z uwagi na nowy przystanek SKA. Niektóre koncepcje świadomie wykorzystały element wysokościowy jako lokalną dominantę (il. 14–17).

Ogólny wniosek, jaki nasuwa się po analizie prac, to przekonanie, że nowa zabudowa mieszkaniowa i biurowa w rejonie Hali Targowej, w bezpośrednim sąsiedztwie Starego Miasta i nowej dzielnicy Wesoła, mogłaby wykreować pożądaną nową jakość architektoniczno-przestrzenną zauważalną w skali Krakowa.

Podsumowanie

Wnioski końcowe

Z punktu widzenia dydaktycznego realizowanie tak trudnego projektu w czwartym semestrze studiów było ryzykowne. Można więc mówić o pewnego rodzaju dydaktycznym eksperymencie. Samo opanowanie programu złożonego projektu i koordynacja różnego rodzaju wymagań funkcjonalnych przynajmniej na poziomie dostatecznym wymagały większego niż zwykle zaangażowania uczestników zajęć. Niewielka jeszcze wiedza i doświadczenie studentów w budowaniu koncepcji, szczególnie jej świadomego metodycznego rozwijania, stanowiły duże wyzwanie dla nauczycieli. Cały bagaż zagadnień warsztatowych czy aktualnego kontekstu społecznego, wraz z niezbędnym zarysem wiedzy o presji zmian technologicznych i środowiskowych, mógł spowodować przeciążenie młodych ludzi i zniechęcić do pracy. Pomimo tych zagrożeń uzyskane wyniki całego rocznika, szczególnie prac wybranych do konkursu, potwierdzają, że zamierzenie powiodło się.

¹⁷ Informacja, którą podzielił się z uczestnikami projektu arch. Piotr Urbanowicz, sędzia w konkursie SARP „Życie między estakadami” w 2018 r.

Projekt, w którym należało zaproponować nowe architektoniczne ramy dla istniejącego targowiska oraz giełdy książek i staroci, był okazją do zastanowienia się nad współczesnymi formami handlu, usług i pracy oraz poznawania nowych koncepcji dla miast XXI w. Wszystkie koncepcje uzasadniały wartość tradycyjnych form aktywności i bezpośrednich spotkań ludzi jako miejsca – w sensie antropologicznym – o znaczeniu ekonomicznym i kulturowym.

Posługując się różnymi metodami dydaktycznymi, osiągnięto w ramach jednego projektu ważne cele nauczania architektury w zakresie kształcenia ogólnego i warsztatowego, przekazując umiejętności projektowania obiektów wielofunkcyjnych wraz z obsługą komunikacyjną.

Ponadto praca nad tematem była dobrym wprowadzeniem dla młodych osób do działania w realiach zawodu, w którym praca na zasadach konkursu i rywalizacji jest nieodłączną częścią praktyki zawodowej (konkursy architektoniczne, postępowania przetargowe, pozyskiwanie zleceń w warunkach konkurencji), a wyniki pracy poddawane są krytycznej analizie z różnych punktów widzenia, wraz z publicznymi ocenami i otwartymi dyskusjami.

Postulaty

Projekty realizowane na uczelniach powinny umożliwiać realizację określonego programu nauczania, jednakże winny także być w miarę możliwości mocno osadzone w realiach. Należy możliwie na wczesnym etapie edukacji zapoznać studentów ze złożoną rzeczywistością miast i osiedli, w których spotykają się i krzyżują często rozbieżne interesy różnych grup społecznych i instytucji – mieszkańców, zarządców nieruchomości, handlowców, deweloperów, projektantów, władz miasta i jego agend.

Studenci powinni mieć okazję uczyć się, jak architekt może i powinien uczestniczyć w skomplikowanej grze zmierzającej do pogodzenia zawodowych priorytetów (troska o wysoką jakość rozwiązań architektonicznych i funkcjonalnych budynków, przestrzeni publicznych, dbałość o zastane wartości kulturowe) z wymaganiami ekonomicznymi i użytkowymi obiektów handlowo-usługowych, komunikacji i zieleni, z jednoczesnym uwzględnieniem przepisów obowiązującego prawa.

W przyszłości, w tego typu działaniach dydaktycznych, na etapie oceny projektów warto uwzględnić procedurę i dobre praktyki stosowane m.in. w konkursach organizowanych przez Stowarzyszenie Architektów Polskich, do których należą opisowe uzasadnienia rozstrzygnięcia konkursu oraz przeprowadzenie dyskusji pokonkursowej.

W ramach kolejnych edycji konkursu należy położyć większy nacisk na otwartą prezentację punktu widzenia i metod działania środowiska deweloperów oraz rozmowy o ich uwarunkowaniach. Byłaby to okazja do zrozumienia pewnego obszaru zagadnień, na który mają duży wpływ czynniki polityczne i społeczno-ekonomiczne, a także system prawny obowiązujący w Polsce.

Kultura dialogu, aktywne uczestniczenie w otwartej dyskusji i merytorycznym sporze, zabieranie głosu i artykułowanie argumentów, to konieczne umiejętności architekta, który musi umieć pracować z zespołem, brać udział w dialogu społecznym i różnego rodzaju mediacjach. Szczególnie architektura mieszkaniowa w kontekście problematyki związanej z politykami rządów, samorządów i miast oraz pogłębiającym się problemem mieszkaniowym w Polsce, powinna znaleźć należne miejsce w systemie kształcenia architektów.

Bibliografia

- Agencja Rozwoju Miasta Krakowa, <https://armk.pl/kreatywna-wesola> [dostęp: 10.09.2024].
- „Architektura i Biznes” 2024, nr 1: *Jadalne miasto*.
- Banasik-Petri K., *Architektura sztuka społeczna*, „Architektura & Biznes” 2023, nr 12, s. 136–150.
- De Graaf R., *Ja was nauczę architektury!*, tłum. M. Choptiany, „Autoportret” 2018, nr 1, <https://www.autoportret.pl/artykuly/ja-was-naucze-architektury> [dostęp: 11.02.2025].
- Ghel J., Svarre B., *Jak studiować życie w przestrzeni publicznej*, tłum. M.A. Urbańska, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2021.
- Konkurs studialny „Ul. Kopernika” na opracowanie koncepcji urbanistycznej obszaru śródmieścia Krakowa zawartego w granicach ulicy Lubicz, Al. Powstania Warszawskiego, ulic Grzegórzeckiej, Wielopole i Westerplatte, Miasto Kraków, Biuletyn Informacji Publicznej, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=26165 [dostęp: 10.09.2024].
- Leupen B., Grafe C., Körnig N., Lampe M., de Zeeuw P., *Projektowanie architektury w ujęciu analitycznym*, tłum. E.M. Niezabitowska, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2012.
- Monestiroli A., *Architektura i jej nauczanie*, „Pretekst” 2018, nr 8, s. 26–31.
- Opis zadania projektowego: „Plac Targowy Grzegórzecka”, kompozycja architektoniczna, Studio 1, rok akad. 2022/2023, ćwiczenia, semestr 4, oprac. P. Wróbel, K. Ingar-den, P. Urbanowicz, WAiSP KAAFM [tekst niepublikowany, w archiwum autora].
- Pluta K., *Przestrzenie publiczne miast europejskich. Projektowanie urbanistyczne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2012.
- Rogowska M., *Koncepcja kreatywnego miasta w teorii i praktyce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013, nr 320, s. 156–165.
- Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, wyd. 2, Arkady, Warszawa 1984.
- Wesola – rejon ulicy Kopernika – historia sporządzenia planu, Miasto Kraków, Biuletyn Informacji Publicznej, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=93499 [dostęp: 10.09.2024].

Ilustracja 1. Lokalizacja zadania projektowego „Plac Targowy Grzegorzeka”. Źródło: Geoportal.gov, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gmap=gp0 [dostęp: 11.02.2025].

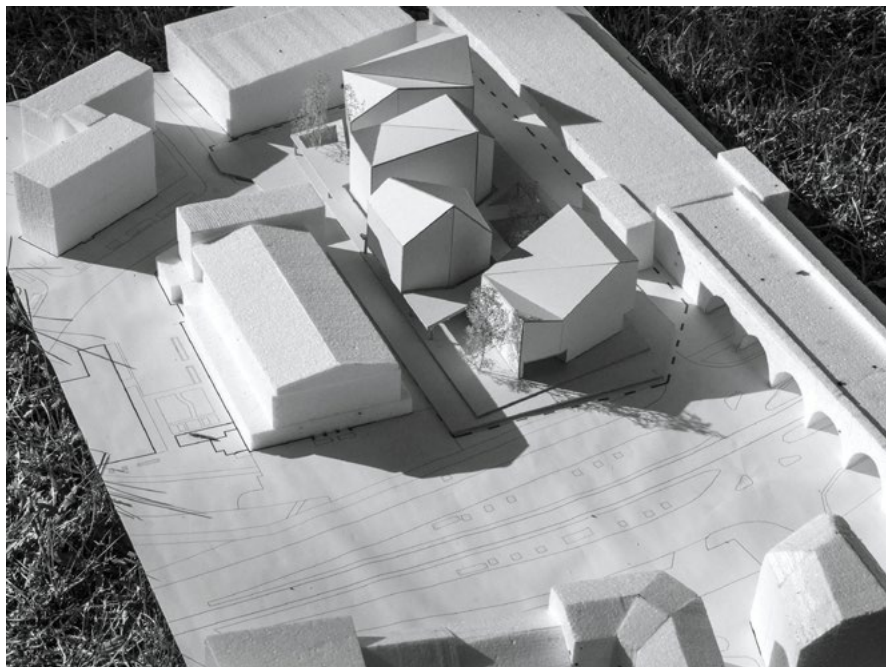
Ilustracja 2. Plac targowy, giełda książek i staroci. Fot. autor

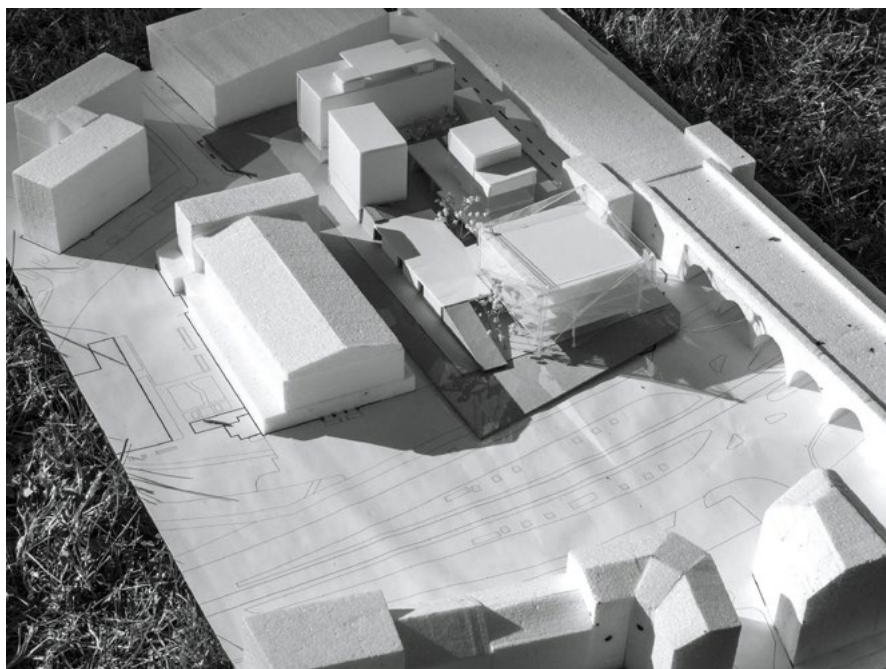
Ilustracja 3. Plac targowy, giełda książek i staroci. Fot. autor

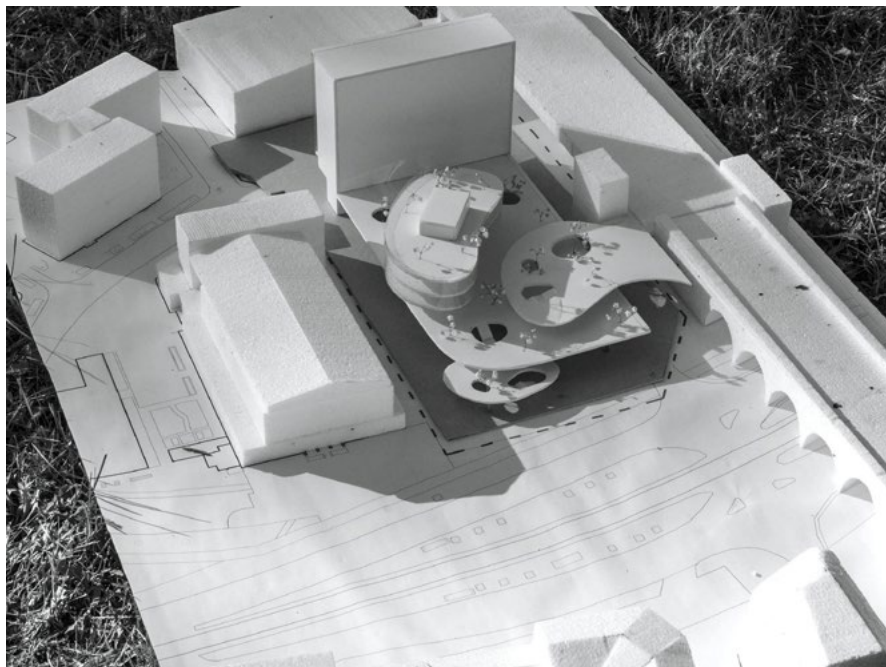
Ilustracja 4. Plac targowy, giełda książek i staroci. Fot. autor

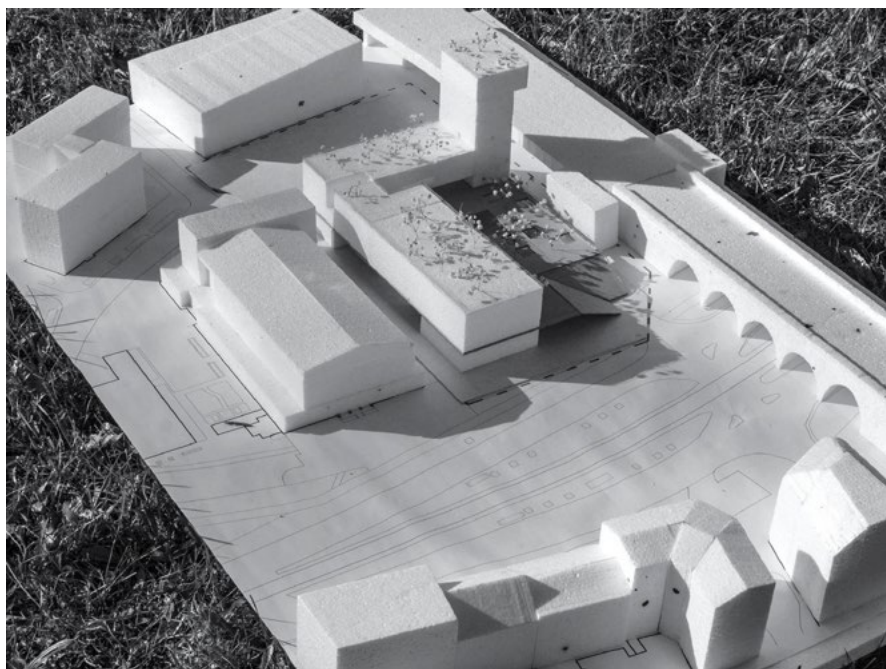
Ilustracja 5. Stud. Volha Maslenkova. Fot. autor

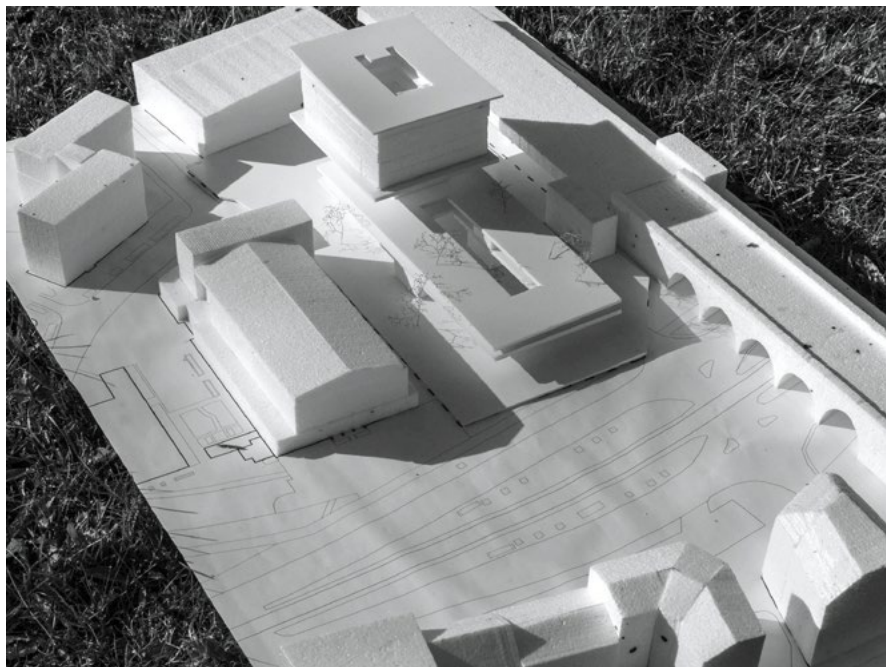
Ilustracja 6. Stud. Wiktoria Bryl, trzecia nagroda równorzędna. Fot. autor

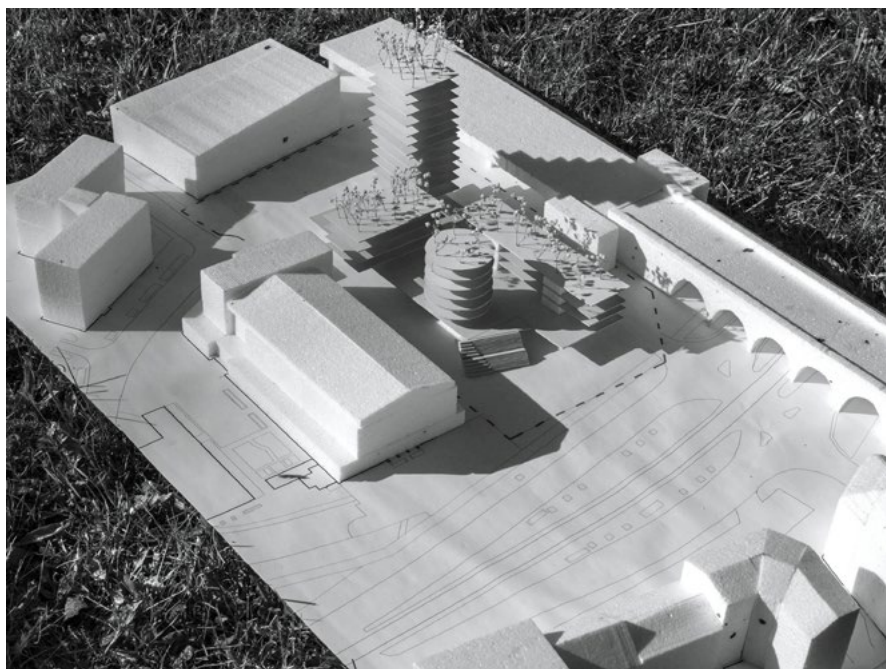
Ilustracja 7. Stud. Matylda Grojec, wyróżnienie. Fot. autor

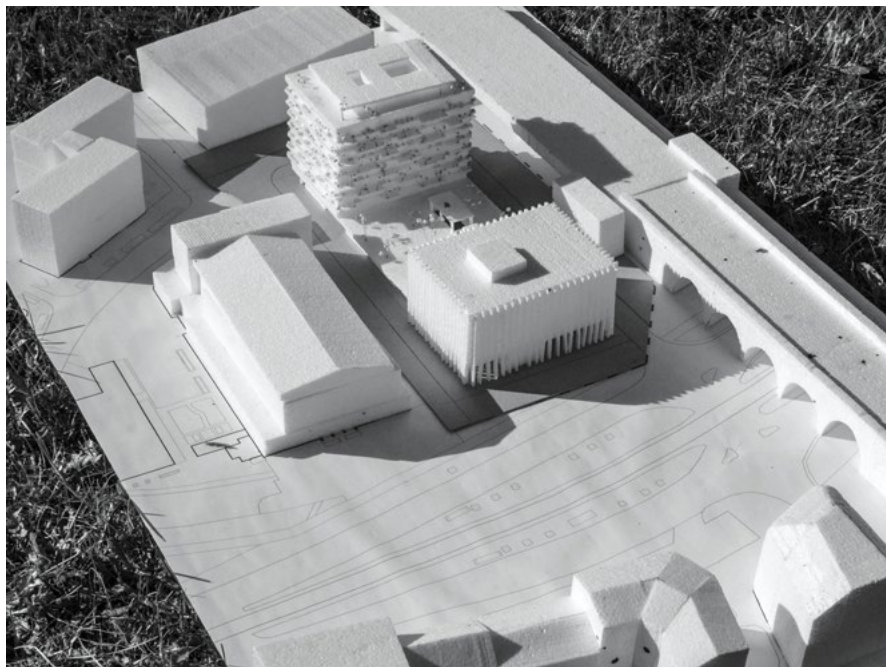
Ilustracja 8. Stud. Joanna Mikołajec, druga nagroda. Fot. autor

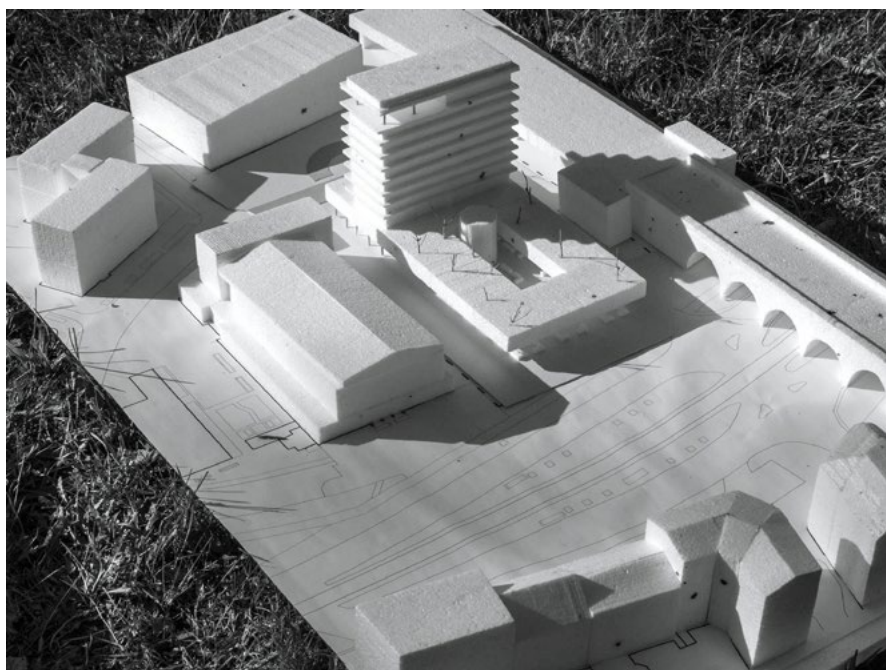
Ilustracja 9. Stud. Katarzyna Cieślak, wyróżnienie. Fot. autor

Ilustracja 10. Stud. Aurelia Kulesza. Fot. autor

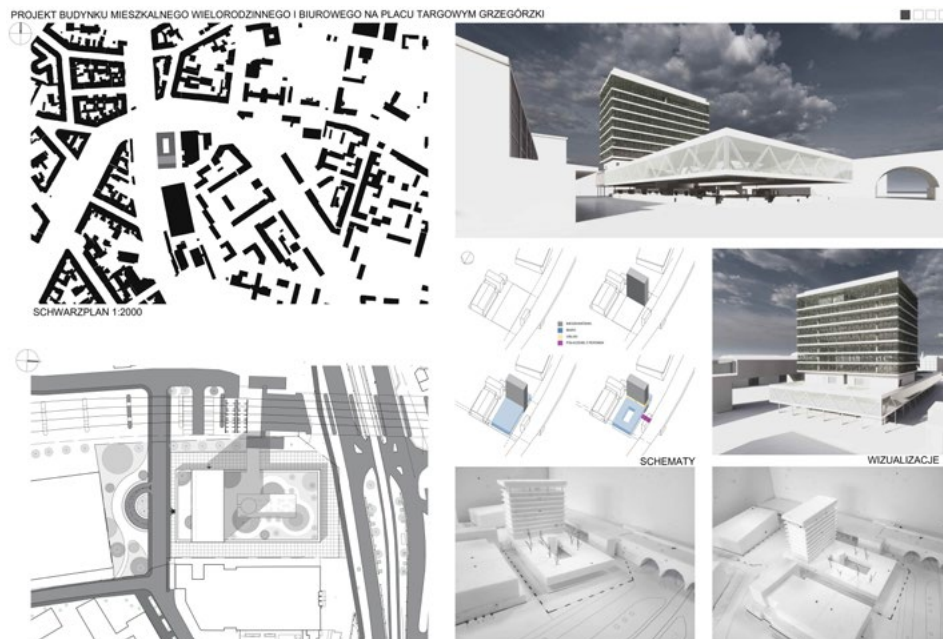
Ilustracja 11. Stud. Tetiana Borovkova. Fot. autor

Ilustracja 12. Stud. Rafał Burtan, pierwsza nagroda. Fot. autor

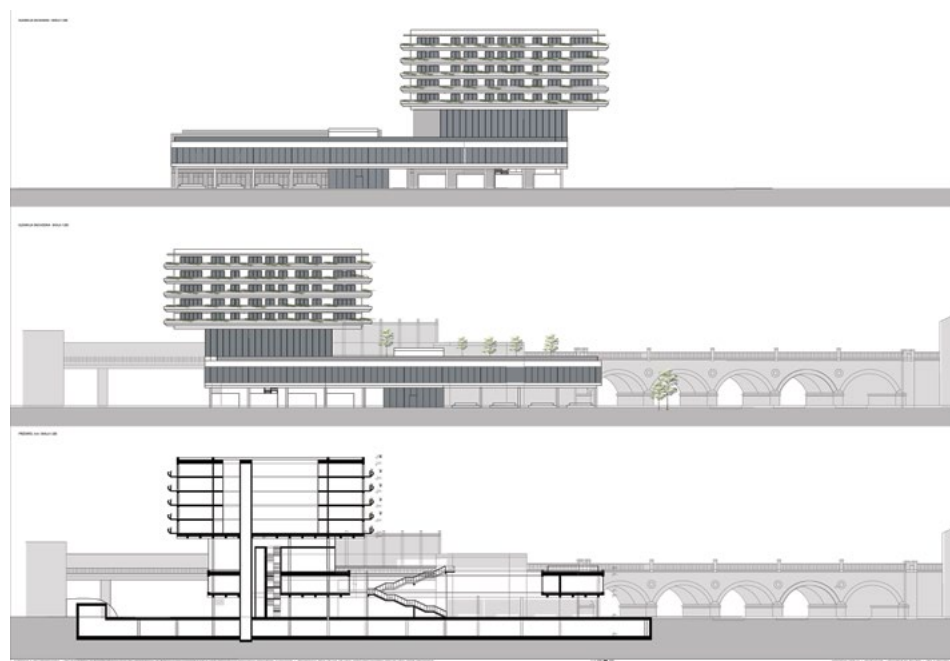
Ilustracja 13. Stud. Adrian Mazurkiewicz, trzecia nagroda równorzędna. Fot. autor

Ilustracja 14. „Plac Targowy Grzegorzeka”, projekt studencki konkursowy, stud. Rafał Burtan. Archiwum WaiSP UAFM

Ilustracja 15. „Plac Targowy Grzegórzecka”, projekt studencki konkursowy, stud. Joanna Mikolajec. Archiwum WaiSP UAFM

Ilustracja 16. „Plac Targowy Grzegórzecka”, projekt studencki konkursowy, stud. Katarzyna Cieślak. Archiwum WaiSP UAFM

Ilustracja 17. „Plac Targowy Grzegorzeczka”, projekt studencki konkursowy, stud. Aurelia Kulesza. Archiwum WAiSP UAFM

VARIA

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-009

O MODERNISTYCZNYCH OSIEDLACH JACOBUSA JOHANNESA PIETERA OUDA - NOTATKA

Oliwia Żarnowska

Studentka, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Wprowadzenie

Jacobus Johannes Pieter Oud (1890–1963) był holenderskim architektem znanym ze swojej kluczowej roli dla nowoczesnej architektury¹. Wykształcony w Amsterdamie i Delft od 1917 r. publikował w wpływowym magazynie „De Stijl”² założonym przez Theo van Doesburga³, promującym awangardowy ruch

¹ The Editors of Encyclopaedia Britannica, *Jacobus Johannes Pieter Oud*, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Jacobus-Johannes-Pieter-Oud> [dostęp: 27.08.2024].

² De Stijl (1917–1931) – holenderski ruch artystyczny, który dążył do abstrakcji i harmonii, redukując formy do podstawowych zgeometryzowanych kształtów i kolorów (czerwony, niebieski, żółty). Założony przez Theo van Doesburga i wspierany przez Pieta Mondriana ruch obejmował sztuki plastyczne, architekturę i design. Magazyn „De Stijl” (1917–1931) był kluczowym narzędziem promocji idei ruchu, a jego działalność zakończyła się po śmierci van Doesburga. S. Wolfe, *Art Movement: De Stijl*, Artland Magazine, <https://magazine.artland.com/art-movement-de-stijl> [dostęp: 17.01.2025].

³ Theo van Doesburg (1883–1931) – holenderski artysta, architekt i teoretyk sztuki, znany przede wszystkim jako jeden z głównych przedstawicieli awangardowego ruchu De Stijl. Jego prace obejmowały malarstwo, rysunek, design i architekturę. Van Doesburg wprowadził innowacyjne podejście do kompozycji, posługując się prostymi formami i ograniczoną paletą kolorów, co miało na celu wyrażenie harmonii i porządku. Był również autorem licznych manifestów, w których promował idee modernizmu i geometryzacji w sztuce. The Editors of Encyclopaedia Britannica, *Theo van Doesburg*, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Theo-van-Doesburg> [dostęp: 4.01.2024].

o tej samej nazwie⁴. Wczesne prace Ouda, w tym domy w Scheveningen i willa Allegonda, akcentowały prostą geometryczność układów formalnych⁵. Od 1918 r. jako architekt mieszkań w Rotterdamie Oud projektował funkcjonalne domy robotnicze⁶. Innowacyjne podejście do potrzeb społeczeństwa holenderskiego pierwszej połowy XX w. zapewniło architektowi renomę i uznanie⁷. Pionierskie w tamtych czasach, ale równocześnie funkcjonalne, przystępne i estetyczne projekty stanowią w dalszym ciągu ważne odniesienie dla architektury zespołów mieszkaniowych⁸ (il. 1).

Ilustracja 1. Anonymous, *J.J.P. Oud*, c 1918, Photo, Rotterdam, Netherlands Architecture Institute (inv. nr. OUDJ-52). Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:J.J.P._Oud.jpg [dostęp: 17.02.2025].

⁴ The Editors of Encyclopaedia Britannica, *De Stijl*, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/De-Stijl-art#ref222239> [dostęp: 4.09.2024].

⁵ Britannica Kids, *Jacobus Johannes Pieter Oud*, <https://kids.britannica.com/students/article/Jacobus-Johannes-Pieter-Oud/332210> [dostęp: 30.08.2024].

⁶ archINFORM, *Jacobus Johannes Pieter Oud architect and city planner*, <https://www.archinform.net/arch/933.htm> [dostęp: 30.08.2024].

⁷ R. Cavallo, *Navigating Transition: 20th-century Dutch Housing Neighborhoods and the New European Bauhaus*, [w:] *Book of Abstracts of the International Conference on „Changing Cities VI: Spatial, Design, Landscape, Heritage & Socio-Economic dimensions”*, Laboratory of Urban Morphology & Design, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly Volos 2024, s. 124, https://pure.tudelft.nl/ws/portalfiles/portal/213799200/CCVI_2024_BOOK_of_ABSTRACTS_NEW-2.pdf [dostęp: 17.02.2025].

⁸ *Kiefhoek Workers' Housing*, Hidden Architecture, <https://hiddenarchitecture.net/kiefhoek-workers-housing> [dostęp: 10.09.2024].

Analiza architektury mieszkaniowej Ouda na przykładzie dwóch osiedli

Po pierwszej wojnie światowej architektura holenderska spotkała się z nowymi problemami społecznymi⁹. Bogato zdobione kamienice z mieszkaniami o wysokich sufitach i dużych powierzchniach przekraczających sto metrów kwadratowych nie stanowiły odpowiedzi na potrzeby mieszkalne społeczeństwa wynikające z nagłego skoku demograficznego¹⁰. Z powodu braku mieszkań wiele rodzin było zmuszonych do życia w zatłoczonych lokalach, często w niehygienicznych warunkach. Prowadziło to do problemów zdrowotnych i społecznych. Ponadto po wojnie nastąpił wzrost migracji ludności z terenów wiejskich do miast, co było związane z rozwojem przemysłu i poszukiwaniem pracy w sektorze przemysłowym¹¹. Połączenie trudnej sytuacji gospodarczej, dynamicznej urbanizacji oraz wieloletnich zaniedbań istniejącej infrastruktury pchnęło ówczesne instytucje rządowe do budowy nowych osiedli mieszkaniowych. Piet Oud, jako znany już wtedy architekt, został zaangażowany do współpracy nad projektami osiedli mających na celu rozwiązanie problemu przeludnienia i poprawienie jakości życia mieszkańców¹². Obserwując twórczość architekta, warto zwrócić uwagę na dwa osiedla położone w prowincji Holandia Południowa. Projekty te powstawały w podobnym czasie i mają pewne cechy wspólne. Można jednak na ich przykładzie dostrzec też zmiany, które zachodziły w podejściu Ouda do projektowania osiedli.

W latach 1924–1927 w Rotterdamie powstało osiedle Hoek van Holland, w założeniu przeznaczone dla robotników portowych i przemysłowych oraz ich rodzin. Podstawowymi elementami tego osiedla są bloki mieszkalne ustawione w regularnych rzędach, tworzących uporządkowaną, spójną i harmonijną całość. Dominuje w nich modułowość i powtarzalność form (il. 2). Takie rozmieszczenie budynków sprzyja orientacji i przejrzystości przestrzeni, zapewniając odpowiednią ilość światła i powietrza dla każdego mieszkania (w przeciwieństwie do kamienic czynszowych w kwartałach miejskich)¹³. Pomimo gęstej zabudowy osiedla Oud zadbał o przestrzeń wspólną między budynkami, która miała być

⁹ M. Motak, *Wielkie osiedla mieszkaniowe jako fenomen architektoniczny i urbanistyczny XX wieku: geneza, rozwój, zmierzch*, [w:] *Zapobieganie przestępczości przez kształtowanie przestrzeni: teoria – badania – praktyka*, red. J. Czapska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 165–181, <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a1f96044-a5dd-4d45-b7db-4ee8face2fff/content> [dostęp: 17.02.2025].

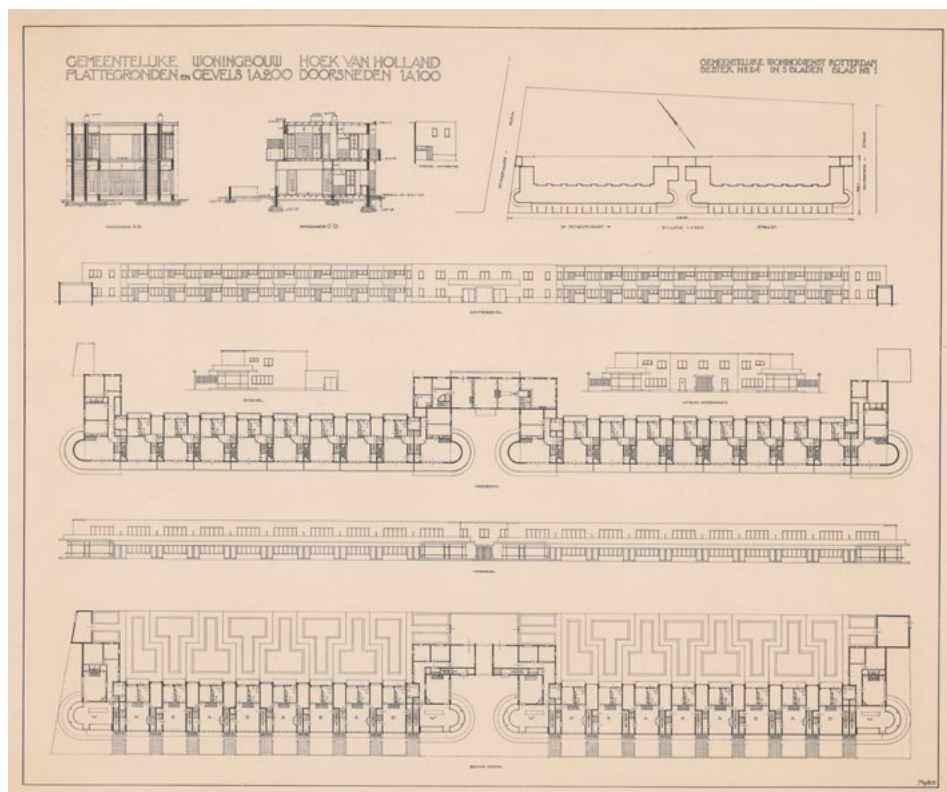
¹⁰ T. Nita, *Geneza osiedli mieszkaniowych*, Urbanews.pl, <https://urbanews.pl/geneza-osiedli-mieszkaniowych/amp> [dostęp: 23.09.2024].

¹¹ S. Meier, *Twentieth-century Dutch Housing Design*, Hanze University of Applied Sciences, https://research.hanze.nl/ws/portafiles/portal/15797627/104.Meier_Sabine_college_Summerschool_20UvA_1_.pdf [dostęp: 17.02.2025].

¹² archINFORM, *op. cit.*

¹³ S. Meier, *op. cit.*

łatwo dostępna dla wszystkich¹⁴. W centralnej części osiedla znajdują się otwarte dziedzińce zawierające parki, place zabaw dla dzieci i tereny rekreacyjne będące miejscem integracji mieszkańców. Tereny zielone miały na celu poprawę komfortu i jakości życia¹⁵. W organizacji przestrzennej mieszkań widać, że każde mieszkanie posiada funkcjonalną kuchnię, salon, łazienkę i sypialnię. Ważnym elementem mieszkań na parterze jest prywatny dostęp do małego ogródka. Projekt osiedla Hoek van Holland został wykonany przy użyciu betonu i stali, co w ówczesnych czasach uchodziło za nowatorskie¹⁶.

Ilustracja 2. J.J.P. Oud, Site plan, floor plans, sections, and elevations for industrial row houses, Hoek van Holland, Netherlands; printed 1924–1927; blackline print; 70,6 × 85,5 cm. Źródło: Canadian Centre for Architecture.

Można stwierdzić, że całość założenia realizuje szlachetne idee modernizmu w interpretacji Ouda (il. 3). Prostota, funkcjonalizm i oszczędność formy

¹⁴ M. Motak, *op. cit.*

¹⁵ P. Pięciak, *Mieszkania na tle zmian cywilizacyjnych* [wywiad z J. Słykiem], Architektura Betonowa, <https://architekturabetonowa.pl/aktualnosci/3201/mieszkania-na-tle-zmian-cywilizacyjnych> [dostęp: 17.02.2025].

¹⁶ S. Meier, *op. cit.*

pozwalają na utworzenie praktycznych i tanich w budowie przestrzeni mieszkalnych¹⁷. Architekt zwracał uwagę na higienę i zdrowie mieszkańców. Kontrastowało to z warunkami w kamienicach, które zazwyczaj przeludnione były też często pozbawione bezpośredniego światła słonecznego i zawilgocone¹⁸.

Ilustracja 3. View of the principal façade of industrial row houses, Hoek van Holland, Netherlands; 1927; gelatin silver print; 16,0 × 23,0 cm; E.M. van Ojen, photographer. Źródło: Canadian Centre for Architecture, Montréal.

Zastosowanie prostokątnych, jasnych budynków było też wyraźnym odwołaniem się Ouda do idei ruchu De Stijl¹⁹. W projekcie oprócz bloków mieszkalnych uwzględnione zostały budynki użyteczności publicznej, które dodają dynamiczności do układu urbanistycznego²⁰. Proste fasady odznaczały się kolorowymi detalami architektonicznymi – czerwonymi i niebieskimi, dla których tłem była biel.

Kolejnym znanym projektem Ouda jest osiedle Kiefhoek, które powstało w latach 1925–1930 w ramach programu budowy mieszkań socjalnych w Rotterdamie²¹. Idea przyjaznej, higienicznej i funkcjonalnej przestrzeni życia była

¹⁷ J.J.P. OUD, 20th-Century ARCHITECTURE, <http://architecture-history.org/architects/architects/OUD/biography.html> [dostęp: 30.08.2024].

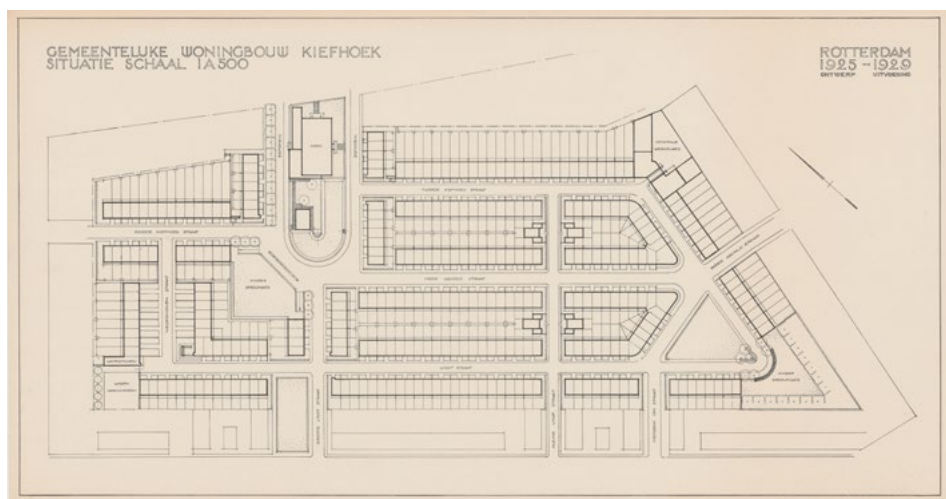
¹⁸ T. Nita, *op. cit.*

¹⁹ The Editors of Encyclopaedia Britannica, *De Stijl*, *op. cit.*

²⁰ R. Cavallo, *op. cit.*

²¹ Kiefhoek Workers' Housing, *op. cit.*

głównym założeniem tego projektu²². Został on zorganizowany jako geometryczny układ z budynkami ustawionymi w liniach równoległych, tworzących regularną siatkę. Symetryczne bloki mieszkalne tworzą harmonię i poczucie porządku (il. 4). Osiedle składa się głównie z niskich, jednopiętrowych domów szeregowych, z których każdy ma dostęp do małego ogródka zapewniającego prywatność sprzyjającą odpoczynkowi na świeżym powietrzu, mimo gęstej zabudowy²³. Mieszkania wyposażone w duże okna zapewniają szeroki dostęp światła i wentylację. Projekt zakładał ergonomiczne i funkcjonalne wnętrza z maksymalnym wykorzystaniem przestrzeni oraz nowoczesnymi rozwiązaniami (il. 5), które uwzględniały dostęp do bieżącej wody, toaletę i ogrzewanie²⁴. Domy wykonane z cegły posiadają proste, białe fasady, które odznaczają się zróżnicowaniem materiałów wykończeniowych lub kolorem na wysokości elewacji parteru (il. 6). Detale stolarki drzwi i okien na wyższych kondygnacjach wyróżniają się czerwoną i żółtą barwą²⁵.

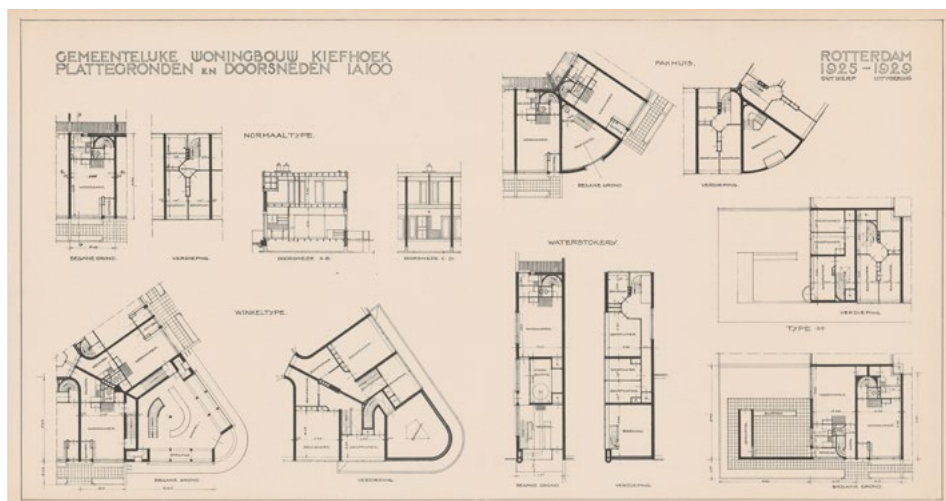
Ilustracja 4. J.J.P. Oud, Site plan for Kiefhoek Housing Estate, Rotterdam, Netherlands; printed 1925–1929; blackline print; 45,0 × 85,9 cm. Źródło: Canadian Centre for Architecture, Montréal.

²² *The Kiefhoek*, Urbanguides, <https://www.urbanguides.nl/en/tours/the-kiefhoek> [dostęp: 4.09.2024].

²³ *Kiefhoek Workers' Housing*, op. cit.

²⁴ P. Pięciak, op. cit.

²⁵ *SPECIAL – Dutch Delights! – The Kiefhoek House Museum Rotterdam, 1930*, Iconichouses.org, 16.02.2024, <https://www.iconichouses.org/news/special-netherlands> [dostęp: 16.09.2024].

Ilustracja 5. J.J.P. Oud, Plans and sections for housing units, and plans for a store, warehouse, and water distillery for Kiefhoek Housing Estate, Rotterdam, Netherlands; printed 1925–1929; blackline print; 44,8 × 85,4 cm. Źródło: Canadian Centre for Architecture, Montréal.

Podobnie jak w Hoek van Holland centralnym elementem osiedla Kiefhoek są otwarte przestrzenie wspólne, które wspomagają oraz zachęcają do zawierania relacji i socjalizacji społeczności. Dzięki tym założeniom osiedle jest zintegrowaną przestrzenią wspólnoty mieszkańców. Projekt jest próbą połączenia przystępnego cenowo budownictwa opartego na standardowych technikach budowlanych (mur ceglany) z estetyką modernistyczną²⁶. Czystość formalna użytych w projekcie prostych, geometrycznych brył, płaskich dachów i białych, gładkich elewacji ukazuje nowoczesne założenia modernizmu²⁷. Architektura pozbawiona zbędnych ozdób, ekonomiczna, z dominacją linii pionowych i poziomych, wykazuje też cechy charakterystyczne dla estetyki De Stijl²⁸.

Porównując omówione założenia osiedlowe, możemy zauważyć, że osiedle Kiefhoek jest bardziej rygorystyczne geometrycznie i zgodne z estetyką De Stijl. Posiada zwarty, przypominający siatkę plan koncentrujący się na zabudowie szeregowej²⁹. Natomiast wcześniejsze osiedle Hoek van Holland wykazuje większą różnorodność form, aranżacji, typów budynków i swobodnych układów³⁰. Wskazuje to na elastyczne i pragmatyczne podejście architekta do zasad modernizmu. Biorąc pod uwagę mały dystans czasowy pomiędzy tymi projektami, można zaobserwować rozwój architektury Ouda³¹. Oba projekty wykazują zaangażowanie

²⁶ *Kiefhoek Workers' Housing*, op. cit.

²⁷ *SPECIAL – Dutch Delights!...*, op. cit.

²⁸ The Editors of Encyclopaedia Britannica, *De Stijl*, op. cit.

²⁹ *The Kiefhoek*, op. cit.

³⁰ S. Meier, op. cit.

³¹ J.J.P. OUD, op. cit.

projektanta w modernistyczne ideały, ale Kiefhoek jest bardziej emblematyczny dla purystycznego stylu, podczas gdy Hoek van Holland pokazuje szersze, bardziej elastyczne podejście do projektowania mieszkań, w większym stopniu uwzględniające oczekiwania mieszkańców³².

Ilustracja 6. View of the principal façade of Kiefhoek Housing Estate, Rotterdam, Netherlands; 1925–1929; gelatin silver print; 16,5 × 22,7 cm. Unknown, photographer. Źródło: Canadian Centre for Architecture, Montréal.

Podsumowanie

Architektura Pietera Ouda posiada modernistyczne cechy, które warto naśladować także dzisiaj. Jako pierwszą należy wymienić funkcjonalność, którą łatwo rozpoznać w celowym projektowaniu przestrzeni mieszkań przy głównym założeniu wygody mieszkańców, ale z precyzyjnym wykorzystaniem każdego fragmentu powierzchni mieszkalnej³³. Drugą ważną cechą jest standaryzacja i modułowość planów, którą widać w formie kompaktowych, dobrze zaplanowanych mieszkań oferujących optymalne warunki życia dla rodzin o ograniczonych środkach finansowych³⁴. Standaryzacja i modułowość projektów umożliwiły

³² R. Cavallo, *op. cit.*

³³ archINFORM, *op. cit.*

³⁴ Britannica Kids, *op. cit.*

szybkie i tanie budowanie, co nadal jest istotne w kontekście współczesnego kryzysu mieszkaniowego³⁵. Trzecią cechą jest minimalność i prostota form, na które składa się geometryczna prostota linii krawędzi i kształtów bez zbędnych ornamentów³⁶. Prowadzą one do uzyskania efektu harmonii, czystości i elegancji, która z łatwością wpisuje się w krajobrazy miejskie. Następną cechą jest mała skala budynków, które według projektu miały być jedno- lub dwupiętowe³⁷. Charakterystyczne jest projektowanie przestrzeni wspólnotowych przeznaczonych zarówno dla prywatnego, jak i publicznego użytkowania. Oprócz funkcji mieszkalnych osiedla pełniły więc funkcję integrowania mieszkańców ze sobą³⁸. Kolejną cechą są zielone i otwarte przestrzenie: pomimo gęstej zabudowy osiedla Ouda mają wiele miejsc zielonych sprzyjających zdrowiu psychicznemu i fizycznemu mieszkańców (co w obecnych czasach jest podstawą zrównoważonych osiedli)³⁹. Następną cechą jest uproszczenie procesów budowlanych połączone z trwałością i oszczędnością materiałów⁴⁰. Jako ostatnią cechę, choć nie mniej istotną, podać trzeba możliwość dostosowania mieszkań do różnych typów i wielkości rodzin przez zastosowanie modułowości i prostego układu łatwego do zaadaptowania do zmieniających się potrzeb rodziny⁴¹. Wszystkie wskazane cechy złożyły się na funkcjonalne rozplanowanie przestrzeni mieszkań stosunkowo tanich, o dobrych standardach, zapewniających wysoki jak na tamte czasy komfort życia.

Osiedla Pieta Ouda uznawane są za jedno z ważniejszych przykładów modernistycznej architektury socjalnej w Holandii. Bez wątpienia mają swój udział w rozwoju światowych założeń osiedlowych odpowiadających potrzebom mieszkalnemu średniej i ubogiej klasy po pierwszej wojnie światowej⁴². Rozwiązania techniczne służące osiągnięciu nowoczesnego designu stanowiły inspirację dla późniejszych architektów. Oud pokazał, że możliwe jest zaprojektowanie tanich i jednocześnie dobrych mieszkań o wysokiej jakości architektury, dobrze oświetlonych i otoczonych zielenią⁴³.

Bibliografia

³⁵ R. Cavallo, *op. cit.*

³⁶ J.J.P. OUD, *op. cit.*

³⁷ S. Meier, *op. cit.*

³⁸ T. Nita, *op. cit.*

³⁹ P. Pięciak, *op. cit.*

⁴⁰ *SPECIAL – Dutch Delights!..., op. cit.*

⁴¹ The Editors of Encyclopaedia Britannica, *De Stijl, op. cit.*

⁴² The Editors of Encyclopaedia Britannica, *Jacobus Johannes Pieter Oud, op. cit.*

⁴³ J.J.P. OUD, *op. cit.*

- archINFORM, *Jacobus Johannes Pieter Oud architect and city planner*, <https://www.archinform.net/arch/933.htm> [dostęp: 30.08.2024].
- Britannica Kids, *Jacobus Johannes Pieter Oud*, <https://kids.britannica.com/students/article/Jacobus-Johannes-Pieter-Oud/332210> [dostęp: 30.08.2024].
- Cavallo R., *Navigating Transition: 20th-century Dutch Housing Neighborhoods and the New European Bauhaus*, [w:] *Book of Abstracts of the International Conference on „Changing Cities VI: Spatial, Design, Landscape, Heritage & Socio-Economic dimensions”*, Laboratory of Urban Morphology & Design, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly Volos 2024, s. 124, https://pure.tudelft.nl/ws/portalfiles/portal/213799200/CCVI_2024_BOOK_of_ABSTRACTS_NEW-2.pdf [dostęp: 17.02.2025].
- J.J.P. OUD, 20th-Century ARCHITECTURE, <http://architecture-history.org/architects/architects/OUD/biography.html> [dostęp: 30.08.2024].
- Kiefhoek Workers' Housing, Hidden Architecture, <https://hiddenarchitecture.net/kiefhoek-workers-housing> [dostęp: 10.09.2024].
- Meier S., *Twentieth-century Dutch Housing Design*, Hanze University of Applied Sciences, https://research.hanze.nl/ws/portalfiles/portal/15797627/104.Meier_Sabine_college_Summerschool_20UvA_1_.pdf [dostęp: 17.02.2025].
- Motak M., *Wielkie osiedla mieszkaniowe jako fenomen architektoniczny i urbanistyczny XX wieku: geneza, rozwój, zmierzch*, [w:] *Zapobieganie przestępczości przez kształtowanie przestrzeni: teoria – badania – praktyka*, red. J. Czapska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 165–181, <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a1f96044-a5dd-4d45-b7db-4ee8face2ff/content> [dostęp: 17.02.2025].
- Nita T., *Geneza osiedli mieszkaniowych*, Urbanews.pl, <https://urbnews.pl/geneza-osiedli-mieszkaniowych/amp> [dostęp: 23.09.2024].
- Pięciak P., *Mieszkania na tle zmian cywilizacyjnych* [wywiad z J. Słykiem], *Architektura Betonowa*, <https://architekturabetonowa.pl/aktualnosci/3201/mieszkania-na-tle-zmian-cywilizacyjnych> [dostęp: 17.02.2025].
- SPECIAL – Dutch Delights! – The Kiefhoek House Museum Rotterdam, 1930, Iconichouses.org, 16.02.2024, <https://www.iconichouses.org/news/special-netherlands> [dostęp: 16.09.2024].
- The Editors of Encyclopaedia Britannica, *De Stijl*, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/De-Stijl-art#ref222239> [dostęp: 4.09.2024].
- The Editors of Encyclopaedia Britannica, *Jacobus Johannes Pieter Oud*, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Jacobus-Johannes-Pieter-Oud> [dostęp: 27.08.2024].
- The Editors of Encyclopaedia Britannica, *Theo van Doesburg*, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Theo-van-Doesburg> [dostęp: 4.01.2024].
- The Kiefhoek*, Urbanguides, <https://www.urbanguides.nl/en/tours/the-kiefhoek> [dostęp: 4.09.2024].
- Wolfe S., *Art Movement: De Stijl*, Artland Magazine, <https://magazine.artland.com/art-movement-de-stijl> [dostęp: 17.01.2025].

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-010

RELACJA Z WARSZTATÓW W CHÂLONS-EN-CHAMPAGNE

Wiktoria Bryl

Studentka, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Joanna Mikołajec

Studentka, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Charakterystyka i proces realizacji warsztatów

W dniach od 19 kwietnia do 1 maja 2024 r. studenci z Wydziału Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (obecnie: Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie) wzięli udział w intensywnych, 12-dniowych warsztatach Architecture en Champagne organizowanych przez stowarzyszenie o tej samej nazwie w Châlons-en-Champagne (il. 1).

W projekcie udział wzięli studenci architektury, budownictwa, wzornictwa oraz winiarstwa, pochodzący z Polski oraz Francji. Uczestnicy zostali podzieleni na 5 zespołów, liczących od 4 do 8 osób, co umożliwiło im wymianę wiedzy i doświadczeń z różnych dziedzin. Studenci tworzyli struktury pod nadzorem architektów oraz specjalistów z branży budowlanej. Do każdej grupy przypisany został inwestor oraz lokalizacja, dla której był tworzony projekt typu *lodge*¹. Dzięki

¹ *Lodge* (domek/chata/stróżówka) – niewielkie domy wznoszone w winnicach Szampanii od XVI w., najbardziej popularne w XIX stuleciu, kiedy pełniły funkcje praktyczne: winiarze

temu struktury były bardzo zróżnicowane i odpowiadały na potrzeby klienta – lokalnych winiarzy, którzy zostali zaproszeni do udziału w warsztatach lub sami zgłosili chęć udziału w wydarzeniu. Proces koncepcyjny oraz konstrukcyjny odbywał się w specjalnie zorganizowanym warsztacie w Châlons-en-Champagne. *Lodge* budowane były przez studentów głównie z drewna i materiałów odzyskanych, które dostarczyli inwestorzy. Dzięki temu studenci byli w stanie zaprezentować, jak można połączyć innowacyjność z architekturą ekologiczną², podkreślając przy tym ideę zrównoważonego rozwoju.

Ilustracja 1. Studenci KAAFM podczas warsztatów, od lewej: Wiktoria Bryl, Aleksandra Trojnar, Rafał Burtan, Szymon Tomala, u dołu: Joanna Mikołajec. Fot. W. Bryl

znajdowali w nich schronienie podczas pracy w polu, korzystali z nich jako miejsc odpoczynku czy spożywania posiłków. Niektóre z tych budynków wciąż można znaleźć w krajobrazie Szampanii, dziś jednak służą głównie w okresie zbiorów winogron, a także jako malownicze punkty orientacyjne dla mieszkańców czy też turystów odwiedzających szampańskie wzgórza; *Architecture en Champagne, About*, <https://www.architecture-en-champagne.com/en/about/> [dostęp: 24.02.2025].

² „[...] architektura ekologiczna [...] uwzględnia budownictwo zintegrowane z przyrodą, zwanę również zrównoważonym. W architekturze ekologicznej bardzo ważny aspekt stanowi projektowanie budynków według projektów stawiających na piedestale środowisko naturalne”, *Architektura ekologiczna i jej wpływ na otoczenie*, Expo 2029 Łódź Polska, <https://expo2029.uml.lodz.pl/zielone-rozwiazania/architektura-ekologiczna/> [dostęp: 12.12.2024].

Historia i cele inicjatywy

Początki organizacji Architecture en Champagne sięgają 2017 r., kiedy to z inicjatywy Communauté d'agglomération de Châlons-en-Champagne, l'École nationale supérieure d'architecture de Nancy oraz Maison de l'Architecture de Champagne-Ardenne zainaugurowano projekt, który stał się odpowiedzią na wyjątkowe wyróżnienie przyznane regionowi Szampanii – wpis na Listę Światowego dziedzictwa UNESCO³ w 2015 r. Celem projektu było stworzenie systemu wspierającego rozwój edukacji wyższej i badań w dziedzinie architektury, przy jednoczesnym poszanowaniu wyjątkowej historii i krajobrazu Szampanii. Region słynący od wieków z produkcji szampana miał zyskać nowe oblicze miejsca, gdzie tradycja harmonijnie współgra z nowoczesnością. Z kolejnymi latami projekt ewoluował, obejmując działania związane z turystyką winiarską. Stał się płaszczyzną poświęconą ochronie, wzbogacaniu i promocji niezwyklej krajobrazów Szampanii. Inicjatywa ma za zadanie pokazać, jak architektura może nie tylko integrować się z otaczającą ją naturą, ale także wspierać zrównoważony rozwój turystyki, podkreślając potrzebę harmonii między ludzką działalnością a środowiskiem⁴.

W styczniu 2024 r. działania związane z projektem zintegrowano pod kierownictwem nowo powstałego stowarzyszenia Architecture en Champagne⁵. Jego misją jest koordynacja edukacji wyższej oraz badań, promocja regionu oraz zarządzanie projektami, które spójnie łączą dziedzictwo UNESCO⁶ edukację i architekturę. Stowarzyszenie ma również na celu budowanie dialogu między lokalną społecznością, naukowcami i turystami, tworząc przestrzeń do wymiany doświadczeń i ukazania dziedzictwa Szampanii w nowym świetle.

³ „Lista światowego dziedzictwa została ustanowiona na mocy Konwencji w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego przyjętej przez UNESCO na 17. sesji w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. Miejsca wpisane na Listę światowego dziedzictwa wyróżnia «wyjątkowa uniwersalna wartość» dla całej ludzkości. Światowe dziedzictwo ma przedstawiać różnorodność kulturalną i bogactwo natury wszystkich regionów świata”, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków z/s w Przemyśle, *Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO*, oprac. Narodowy Instytut Dziedzictwa, <https://wuozprzemysl.pl/lista-swiatowego-dziedzictwa-unesco.html> [dostęp: 12.12.2024].

⁴ Architecture en Champagne, *op. cit.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Edukacji, Nauki i Kultury (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) – wyspecjalizowana agenda Organizacji Narodów Zjednoczonych, której podstawowym celem jest wspieranie współpracy międzynarodowej w dziedzinie kultury, sztuki i nauki, a także wzbudzanie szacunku dla praw człowieka, bez względu na kolor skóry, status społeczny i religię; Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa wyższego, UNESCO – Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury, <https://www.gov.pl/web/nauka/unesco-organizacja-narodow-zjednoczonych-do-spraw-oswiaty-nauki-i-kultury> [dostęp: 11.12.2024].

Jednym z głównych założeń warsztatów jest kontynuacja tradycji budowy małej architektury, tzw. *lodge*. Projekt zakłada współczesną reinterpretację tradycyjnych *lodge*, łączących historyczny charakter budowli z potrzebami współczesnych użytkowników. Nowoczesne mikrostruktury architektoniczne mają pełnić wielofunkcyjną rolę. Dla winiarzy stają się miejscami spotkań z klientami, przestrzeniami do degustacji win czy prezentacji swojej oferty. Z kolei turyści mogą w nich znaleźć schronienie podczas spacerów, odpocząć, zorganizować piknik lub po prostu podziwiać niezwykle krajobraz Szampanii (il. 2).

Od chwili rozpoczęcia działań w 2017 r. powstało 28 nowoczesnych *lodge*, zaprojektowanych i zbudowanych przez studentów. Każda z tych struktur została harmonijnie wkomponowana w krajobraz, łącząc się z otoczeniem. Tworzone obiekty są nie tylko estetyczne i funkcjonalne, ale także przyczyniają się do wzbogacenia lokalnego krajobrazu. Studenci, którzy projektują i własnoręcznie wykonują te mikrostruktury, nie tylko rozwijają swoje umiejętności praktyczne, ale także uczą się wrażliwości na lokalny kontekst, przywiązując wagę do ochrony krajobrazu i dziedzictwa kulturowego. W efekcie projekt ten i powstające w jego wyniku *lodge* łączą w sobie historię, tradycję, innowacyjność i zrównoważony rozwój, tworząc przestrzenie, które, odzwierciedlając ducha regionu i jego bogate dziedzictwo, służą społeczności lokalnej oraz turystom.

Ilustracja 2. Widok z *lodge* „La Futaie”. Fot. Rafał Burtan

Ilustracja 3. Uroczysta inauguracja *lodge* „Le Pressoir”. Fot. Wiktoria Bryl

Studenckie refleksje po warsztatach

Najpełniej ideę warsztatów Architecture en Champagne oddają słowa samych studentów, którzy dzielą się swoimi przemyśleniami na temat powstałych projektów. Ich wypowiedzi najlepiej obrazują proces twórczy, źródła inspiracji oraz znaczenie realizacji w kontekście wyjątkowego krajobrazu Szampanii.

Oto w jaki sposób Aleksandra Trojnar, współtwórczyni *lodge* „Horizon Héríté” w Avize, dzieli się swoją wizją i perspektywą, która przyświecała powstawaniu tego niezwykłego projektu.

Główną ideą naszego projektu były: poczucie współzależności do wspólnoty, przekazywanie wiedzy pokoleniowej oraz miejsce człowieka w świecie, który nieustająco zmienia się. Stworzyliśmy miejsce, które stanowi platformę widokową i miejsce do kontemplacji, ale jednocześnie miejsce, w którym mogą odbywać się wykłady dla studentów na świeżym powietrzu. Najważniejszym elementem naszej platformy jest koło, które jest pozostałością po starej prasie do winogron, jest ono metaforą pewnego cyklu czasu – każdy człowiek zatacza koło, rodząc się, [...] ucząc się, tworząc coś, aż w końcu umierając. Te poetyckie wartości są jednością naszego projektu Horizon Héríté (il. 4,5).

Ilustracja 4. *Lodge „Horizon Héríté w Avize”*. Fot. Aleksandra Trojnar

Ilustracja 5. *Lodge „Horizon Héríté w Avize”*. Fot. Aleksandra Trojnar

Projektowanie w sercu jednego z najbardziej znanych regionów winiarskich na świecie to wyjątkowe wyzwanie, które wymaga połączenia szacunku dla dziedzictwa z kreatywnym podejściem do nowoczesności. Joanna Mikołajec, współtwórczyni *lodge* „Coup de Foudre” w Avenay-Val-d’Or, oraz Wiktoria Bryl, współautorka *lodge* „Le Pressoir” w Bassuet, wspominają proces twórczy, ich inspiracje i cele projektowe.

Celem projektu było oddanie hołdu tradycjom winiarskim i podkreślenie ich znaczenia dla mieszkańców regionu. Forma *lodge* inspirowana jest kształtem tradycyjnych chat, w których winiarze spędzali czas, doglądając plonów. Projekt łączy w sobie nowoczesne rozwiązania z elementami historycznymi [...]. Szczególnym odwołaniem do historii jest belka umieszczona pod sklepieniem, która nawiązuje do poziomej belki z dawnej prasy winiarskiej, na której zamocowana była prasa. Warsztaty były okazją do rozwinięcia naszych umiejętności w praktyce oraz do zawarcia nowych przyjaźni. Poznaliśmy niezwykłą historię oraz oddanie mieszkańców dla pielęgnowania tradycji winiarstwa Szampanii. (Joanna Mikołajec) (il. 6).

Ilustracja 6. *Lodge* „Coup de Foudre w Avenay-Val-d’Or”. Fot. Joanna Mikołajec

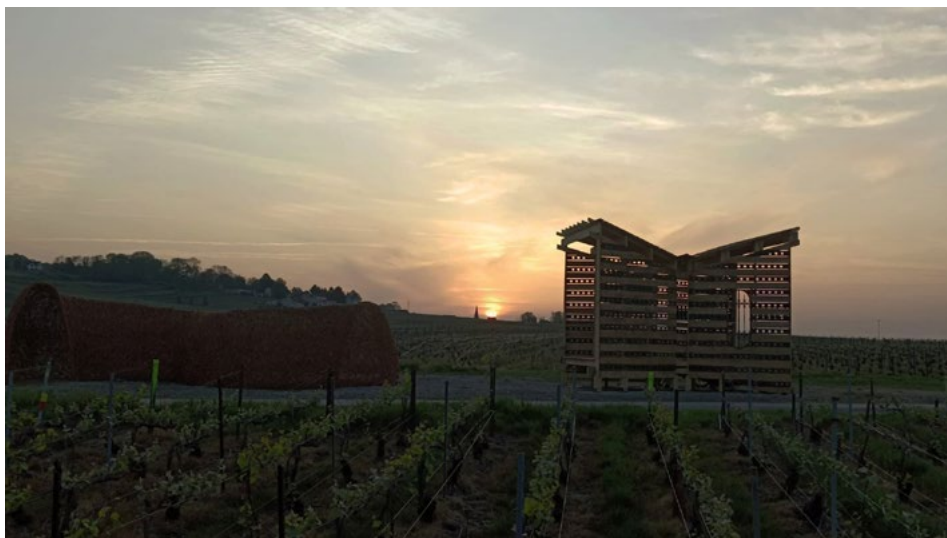
Ilustracja 7. *Lodge „Le Pressoir”*. Fot. Wiktoria Bryl

Naszym głównym założeniem projektowym było stworzenie naturalnych obrazów złożonych z kadrów otaczającego nas pagórkowatego krajobrazu winnicy. Do konstrukcji podestów wykorzystaliśmy drewno, a także materiały otrzymane od inwestorów. Były to historyczne prasy, które niegdyś służyły w procesie wytwarzania szampana, stąd [...] nazwa „Le Pressoir”. Zależało nam również na stworzeniu kontrastów pomiędzy starym a nowym oraz ciężkim i lekkim. Warsztaty były dla mnie pierwszą okazją, kiedy stałam się nie tylko projektantem, ale również wykonawcą [...]. (Wiktoria Bryl) (il. 3,7).

Łącząc lokalne dziedzictwo z ideą zrównoważonego rozwoju, studenci Rafał Burtan, współautor „La Futaie” w Nogent-l’Abbesse, i Szymon Tomala, współtwórca „La Roseraie” w Chigny-les-Roses, opisują swoje doświadczenia przy tworzeniu projektów, które wpisują się w krajobraz Szampanii, wykorzystując materiały z recyklingu i maksymalizując potencjał dostępnych zasobów.

Głównym motywem naszego projektu było hasło *recover*. Wykorzystaliśmy dostępne materiały z pracowni oraz bale konstrukcyjne, które otrzymaliśmy od inwestora,

maksymalizując ich potencjał. Projekt usytuowany na szczycie wzgórza wpisuje się w otaczający go krajobraz, co stanowiło kluczowe założenie koncepcyjne. Dodatkowo staranne wykadrowanie widoków oraz funkcjonalność przestrzeni sprawiają, że projekt nie tylko estetycznie współgra z otoczeniem, ale również będzie służył mieszkańcom na długie lata. (Rafał Burtan) (il. 8).

Ilustracja 8. *Lodge „La Futaie”*. Fot. Rafał Burtan

Ilustracja 9. *Lodge „La Roseraie”*. Fot. Szymon Tomala

Położony w pobliżu wioski Chigny-les-Roses obiekt „La Roseraie” [...] ma formę podwójnego lejka, przedzielonego szczeliną, co podkreśla jego główną ideę – ukazanie otaczającego krajobrazu. Z jednej strony „La Roseraie” kadruje widok na Chigny-les-Roses, a z drugiej – na okoliczne winnice rozciągające się aż po Reims. Dzięki lokalizacji przy szlaku pieszo-rowerowym może służyć jako schronienie dla turystów oraz jako miejsce degustacji szampana. Obiekt został zaprojektowany z wykorzystaniem materiałów z recyklingu. Jego półprzezroczyste ściany zbudowano z elementów *pupitres de remuage*⁷, które naprzemiennie przeplatają się z deskami z modrzewia. Schody wykonano z orzechowych desek, a całość wieńczy odwrócony dwuspadowy dach, pokryty starymi łupkami z lokalnego kościoła, z centralnie umieszczoną rynną. (Szymon Tomala) (il. 9).

Młodzi architekci o dziedzictwie Szampanii

Warsztaty Architecture en Champagne łączą tradycję i nowoczesność, promując zrównoważony rozwój regionu Szampanii. Dzięki współpracy studentów różnych kierunków, architektów oraz lokalnych winiarzy powstają innowacyjne mikrostruktury architektoniczne, które harmonijnie wpisują się w krajobraz. Zrealizowane *lodge* nie tylko wspierają lokalną społeczność i turystykę, ale również inspirują do poszukiwania nowych rozwiązań w architekturze ekologicznej.

Warsztaty były dla studentów wyjątkową szansą na rozwój nie tylko umiejętności projektowych, ale także na zdobycie praktycznego doświadczenia w realizacji własnych projektów. Wiele z powierzonych studentom zadań stanowiło zupełnie nowe wyzwanie, które umożliwiło naukę i poszerzenie wiedzy. Dodatkowo była to doskonała okazja do zawarcia nowych znajomości.

Bibliografia

- Architektura ekologiczna i jej wpływ na otoczenie*, Expo 2029 Łódź Polska, <https://expo2029.uml.lodz.pl/zielone-rozwiazania/architektura-ekologiczna/> [dostęp: 12.12.2024].
- Architecture en Champagne, *About*, <https://www.architecture-en-champagne.com/en/about/> [dostęp: 24.02.2025].
- Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa wyższego, UNESCO – Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury, <https://www.gov.pl/web/nauka/unesco-organizacja-narodow-zjednoczonych-do-spraw-oswiaty-nauki-i-kultury> [dostęp: 11.12.2024].
- Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków z/s w Przemyśle, *Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO*, oprac. Narodowy Instytut Dziedzictwa, <https://wuozprzemysl.pl/lista-swiatowego-dziedzictwa-unesco.html> [dostęp: 12.12.2024].

⁷ *Pupitres de remuage* – francuska nazwa stojaków używanych w produkcji szampana.

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-011

DZIEDZICTWO MODERNIZMU W ANGOLI: ANALIZA PRZYPADKU – ADAPTACJA CINE ESTÚDIO W MOÇÂMEDES NA CENTRUM LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI¹

Patryk Druzgała

Absolwent, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Wstęp

Afrykańska architektura XX w., będąca konglomeratem wpływów kolonialnych oraz miejscowych tradycji, jest pełna kontrastów. Historia i współczesność spotykają się w unikalnym połączeniu form i funkcji architektonicznych. Niniejsza praca podejmuje temat stworzenia centrum lokalnej społeczności na podstawie unikalnego budynku kina Cine Estúdio w mieście Moçâmedes – stolicy pustynnej prowincji Namibe w Angoli (il. 1).

Kolonialna przeszłość Angoli i złożona struktura społeczna tego kraju miały istotny wpływ na kształtowanie się jego urbanistyki i architektury². Angola charakteryzuje się zróżnicowanymi warunkami środowiskowymi, które wymagają

¹ Niniejszy tekst jest fragmentem niepublikowanej pracy magisterskiej pt. *Dziedzictwo modernizmu w Angoli: Analiza przypadku – Cine Estúdio w mieście Moçâmedes* napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. inż. arch. Artura Jasińskiego, obronionej na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie dnia 30 stycznia 2025 r.

² D. Birmingham, *Empire in Africa: Angola and its neighbors*, Ohio University Press, Ohio 2006, s. 18.

specyficznych rozwiązań architektonicznych³. Cine Estúdio, zaprojektowane przez architekta Botelho Vasconcelos z Atelier Boper w 1973 r.⁴, stanowi doskonały przykład integracji modernistycznych idei z lokalnymi warunkami klimatycznymi. Projekt ten jest wyjątkowy ze względu na swoje niezwykle formy architektoniczne. Budynek został zaprojektowany z myślą o dostosowaniu do warunków klimatycznych, z elementami takimi jak arkady i żaluzje zaciemniające, otwory wentylacyjne oraz otwarte przestrzenie ogrodowe, które miały na celu integrację budynku z otoczeniem⁵.

Ilustracja 1. Cine Estúdio, autor: Botelho Vasconcelos z biura Atelier Boper, 1974 – w trakcie budowy. Źródło: <https://www.destinonamibe.com/inner.php/turismo/locais-interesse/cine-estudio-namibe.html?print=1> [dostęp: 6.06.2024].

Vasconcelos, zafascynowany formami organicznymi i futurystycznymi, zaczerpnął inspiracje z takich ikon architektury modernistycznej jak Chemosphere Johna Lautnera czy terminal nowojorskiego lotniska TWA autorstwa Eero Saarinen. Zastosowanie krzywoliniowych form i otwartość przestrzeni nawiązują także do brazylijskiej architektury tropikalnej Oscara Niemeyera, w której organiczne kształty współgrają z naturalnym środowiskiem. Modernistyczne budynki użyteczności publicznej, takie jak Cine Estúdio, stanowiły ważny element kolonialnej tkanki miejskiej, integrując się z istniejącą zabudową i wpływając na rozwój urbanistyczny⁶. Kino znajdujące się w centralnym miejscu miasta pełniło rolę węzła na osi łączącej stare miasto z nowymi, rozwijającymi się obszarami. Współczesne analizy dowodzą, że adaptacja istniejących budynków do nowych

³ B.J. Huntley, *Ecology of Angola – Terrestrial Biomes and Ecoregions*, Springer, Cham 2023, s. 276.

⁴ Y.A.A. de Lemos, *Os cinemas em Angola nas décadas de 60 e 70 do séc. XX: de um passado para um futuro*, Dissertação de mestrado, Universidade Lusíada, Lisboa 2019, s. 185.

⁵ *Ibidem*, s. 189.

⁶ A. Magalhães, *Modern Movement Migrations: Architecture in Angola and Mozambique (1948–1975)*, „Athens Journal of Architecture” 2018, vol. 4, issue 1, s. 38.

funkcji jest kluczowym elementem zrównoważonego rozwoju miejskiego⁷. Podsumowując, adaptacja modernistycznego kina w mieście Moçâmedes w Angoli na centrum lokalnej społeczności to temat, który łączy w sobie historię, architekturę, urbanistykę i ekologię.

Znaczenie dziedzictwa architektury modernistycznej w Angoli

Dziedzictwo architektury modernistycznej w Angoli stanowi wyjątkowy zapis historii, w której modernizm – ideologia równości i postępu, spotkał się z kolonialnymi realiami niesprawiedliwości i hierarchii⁸. Ten dualizm stworzył przestrzeń miejskie będące wyrazem zarówno ambicji modernistycznych architektów, jak i narzędziem politycznego systemu, który nadawał priorytet europejskim elitom kolonialnym. Obecnie dziedzictwo modernistyczne w Angoli wyrasta z tej dwoistości, stanowiąc świadectwo historycznego napięcia i jednocześnie będąc nośnikiem tożsamości narodowej oraz świadectwem międzynarodowych wpływów i lokalnych aspiracji.

Ilustracja 2. Universal Building, Lobito, Angola (1957–1961) – Francisco Castro Rodrigues. Źródło: A. Magalhães, *Modern Movement Migrations: Architecture in Angola and Mozambique (1948–1975)*, „Athens Journal of Architecture” 2018, vol. 4, issue 1, s. 47.

⁷ S. Rahbaran, M. Herz, *Migration Shaping the City: Nairobi, Kenya*, Lars Müller Publishers, Zürich 2014, s. 126.

⁸ I. Low, *Architecture in Africa: Situated Modern and the Production of Locality*, [w:] *A Critical History of Contemporary Architecture: 1960–2010*, eds. E.G. Haddad, D. Rifkind, Routledge, London 2014, s. 1–6, https://www.researchgate.net/publication/293222327_Architecture_in_Africa_Situated_modern_and_the_production_of_locality [dostęp: 7.03.2025].

Modernistyczna architektura Angoli (il. 2) to przede wszystkim historia interakcji między międzynarodowymi ideami a specyficznymi warunkami geograficznymi, społecznymi i politycznymi⁹. Podobnie jak w przypadku innych regionów Afryki subsaharyjskiej Angola, jako kolonia portugalska, była miejscem, gdzie modernizm nie tylko przeniknął, ale i zaadaptował się do lokalnych realiów, łącząc wymogi klimatyczne i kulturowe z międzynarodowym językiem architektury nowoczesnej¹⁰. Architekci, zarówno lokalni, jak i przybyli z Europy, podjęli próbę implementacji idei ruchu modernistycznego, włączając w to takie elementy jak proste formy, przestrzenie funkcjonalne i rozwiązania klimatyczne dostosowane do tropikalnych warunków. Przykłady tej architektury, od kin i szkół po budynki użyteczności publicznej i osiedla mieszkaniowe, były wpisane w lokalny kontekst. Ich obecność w miejskich krajobrazach Luandy, Lobito czy Huambo do dziś przyciąga uwagę swoją prostotą form, elegancją oraz głęboką funkcjonalnością, która wyprzedzała swój czas¹¹.

Znaczenie tego dziedzictwa wykracza jednak daleko poza estetykę i funkcjonalność¹². Modernistyczne budynki w Angoli były narzędziem kolonialnej propagandy, świadectwem przekazywanych hierarchii, ale również miejscem, w którym te struktury zaczęły integrować lokalną ludność w jej przestrzeni. Architektura modernistyczna – paradoksalnie z samej swojej natury – nie mogła być zamknięta w określonych ramach klasowych i społecznych. Z czasem budynki zaprojektowane jako wyrafinowane miejsca dla elit, stały się przestrzeniami interakcji i reinterpretacji, zwłaszcza po uzyskaniu przez Angolę niepodległości w 1975 r.

Współczesne podejście do modernistycznego dziedzictwa¹³ w Angoli nie jest tylko wyrazem nostalgii za przeszłością, ale świadomą próbą ochrony i rewalizacji tego, co stało się integralną częścią narodowej tożsamości. Modernizm przestał być wyłącznie symbolem zachodnich wpływów – zyskał nowe znaczenie jako zapis historii niepodległościowej i jako symbol walki o autonomię kulturową oraz przestrzeń do życia, która odpowiadała realiom angolskim. Budynki takie jak osiedle mieszkalne w dzielnicy Prenda (il. 3) czy Rádio Nacional de Angola (il. 4) to już nie tylko przykłady architektury, ale również „żywe pomniki” – miejsca, które mówią o przeszłości i teraźniejszości Angoli. Każdy detal, od funkcjonalnych przeszkleń po struktury osłon przeciwsłonecznych, jest elementem szerszej narracji, która wiąże się z próbą przystosowania europejskich koncepcji do afrykańskiego kontekstu¹⁴.

⁹ *Ibidem*, s. 7–9.

¹⁰ B.J. Huntley, *op. cit.*, s. 26–28.

¹¹ A. Magalhães, *Le Corbusier's legacy in the tropics: modern architecture in Angola and Mozambique (1950–70)*, Conferece LC2015 – Le Corbusiere, Editorial Universitat Politècnica de Valencia, 2015, s. 2–4.

¹² A.S. Folkers, B.A.C. Buiten, *Modern Architecture in Africa. Practical Encounters with Intricate African Modernity*, Springer, Cham 2019, s. 119–121.

¹³ *Ibidem*, s. 149.

¹⁴ A. Magalhães, *Modern Movement Migrations...*, *op. cit.*, s. 31–35.

Ilustracja 3. Montepio de Moçambique building, Maputo (1955–1960) – Alberto Sociro. Źródło: A. Magalhães, *Le Corbusier's legacy in the tropics: modern architecture in Angola and Mozambique (1950–70)*, Conferece LC2015 – Le Corbusiere, 50 years later, Editorial Universitat Politècnica de Valencia, 2015, s. 10.

Ilustracja 4. Rádio Nacional de Angola, Luanda, Angola (1963–1967) – Fernão Simões de Carvalho. Detal Brise-soleil. Źródło: A. Magalhaes, *Modern Movement Migrations...*, *op. cit.*, s. 39.

Obecnie dziedzictwo modernistyczne w Angoli zyskuje nowe życie w ramach działań rewitalizacyjnych. W czasach globalnej refleksji nad znaczeniem ochrony dziedzictwa i tożsamości narodowej angolskie modernistyczne budowle i przestrzenie miejskie stają się przedmiotem dyskusji i analiz na arenie

międzynarodowej. Pytania o to, jak zachować autentyczność tych budynków, jak przekształcić je na potrzeby współczesnych mieszkańców i jakie nowe funkcje mogą pełnić w XXI w., są równie istotne dla Angoli, jak i dla globalnej debaty nad przekształcaniem budowli i przestrzeni publicznych¹⁵.

W dobie postępującej urbanizacji i wzrastającej potrzeby adaptacji do zmieniających się warunków środowiskowych modernistyczne budynki Angoli stanowią przykład architektury, która nie tylko uwzględnia lokalne potrzeby, ale też inspiruje współczesnych architektów do myślenia o architekturze jako elemencie kultury oraz narzędziu do budowania wspólnoty. W tej perspektywie modernistyczna spuścizna Angoli to nie tylko budynki, ale i dialog między przeszłością a przyszłością. Przestrzeń, która integruje różne pokolenia i staje się punktem wyjścia dla poszukiwania nowych rozwiązań architektonicznych dostosowanych do lokalnych potrzeb¹⁶. Dziedzictwo modernistyczne w Angoli to świadectwo zarówno aspiracji, jak i wyzwań, przed którymi stał kraj na drodze do niepodległości i samookreślenia. Te budynki, choć naznaczone śladami kolonialnej historii, stały się symbolem narodowej odrębności i zdolności adaptacyjnej – zapisem siły, która przekształciła narzucone formy w wyraz tożsamości i dumy¹⁷.

Rozwiązania projektowe i idea projektu

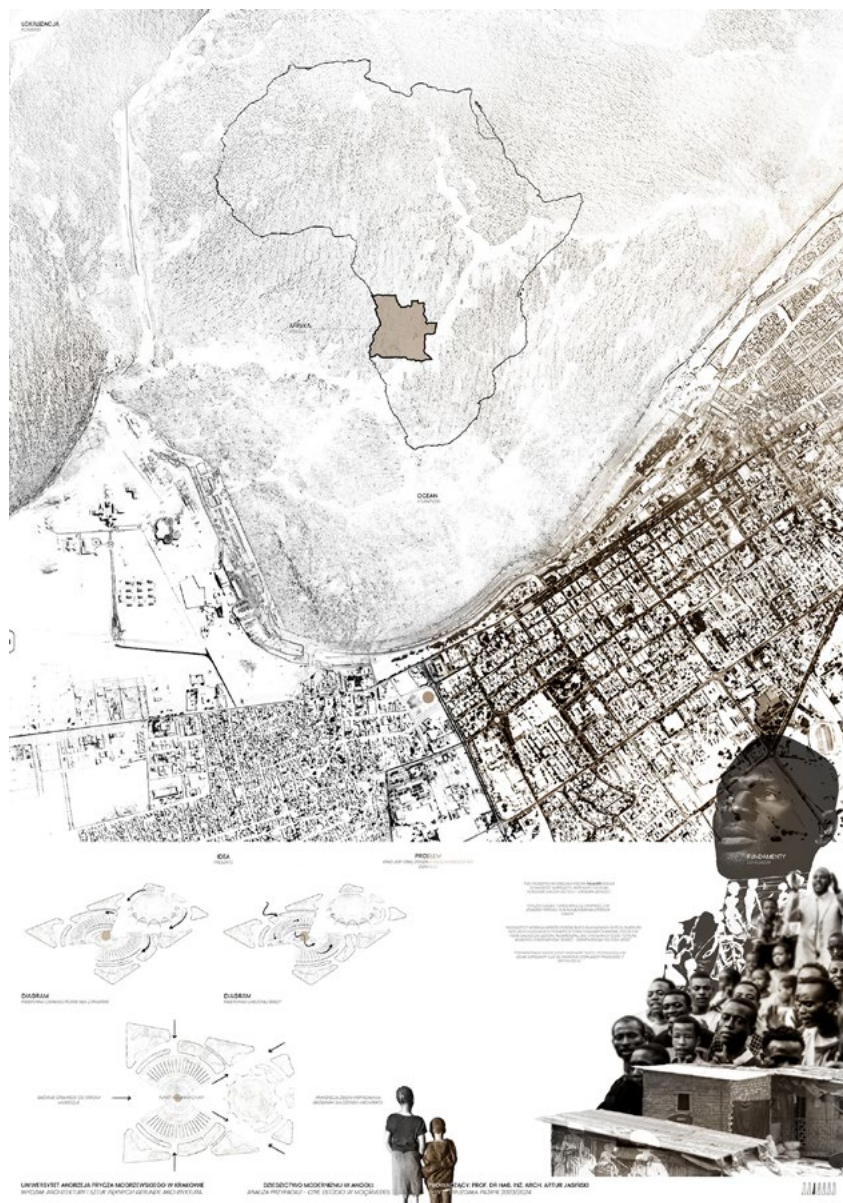
Wykorzystanie budynku kina jako centrum lokalnej społeczności

Ideą autorskiego projektu adaptacji Cine Estúdio (il. 5) na ośrodek integracji społecznej jest stworzenie wokół budynku kina nowego dzielnicowego centrum, składającego się z budynku kina jako domu kultury, targowiska oraz kuchni serwującej lokalne posiłki. Pod względem funkcjonalnym dawne kino (il. 6) z ich otwartą przestrzenią doskonale nadają się do przekształcenia w miejsca wielofunkcyjne, które mogą łączyć różnorodne społeczności i zaspokajać ich potrzeby. Rewitalizacja tych budynków nie tylko przywraca ich znaczenie w krajobrazie miejskim, ale również pozwala na wzmocnienie więzi społecznych przez organizację wydarzeń kulturalnych, edukacyjnych oraz rozrywkowych. Centrum założenia to samotne drzewo palaver, charakterystyczny dla afrykańskich wiosek element. W cieniu drzewa gromadzą się ludzie, odpoczywają, prowadzą rozmowy, załatwiają interesy. Plan koła, zastosowany zarówno w projekcie kina, jak i targowiska, ma szczególne znaczenie w tradycji afrykańskiej, gdzie koło jest postrzegane jako symbol jedności, wspólnoty i cykliczności życia. W tym kontekście decyzja o przyjęciu tego kształtu jako podstawy projektu nawiązuje do wartości wspólnotowych, które są kluczowe w funkcji centrów społecznych.

¹⁵ I. Low, *op. cit.*, s. 6.

¹⁶ P.C.J. Faria, *The post-war Angola: public sphere, political regime and democracy*, Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne 2013, s. 13.

¹⁷ A.S. Folkers, B.A.C. Buiten, *op. cit.*, s. 13–16.

Ilustracja 5. Plansza przedstawia lokalizację i kontekst, idee projektu, a najważniejszy jest problem podziału bogatej części miasta od biedniejszej tzw. Musseque – kino jest osią dzielącą te dwie części miasta. Autor: Patryk Druzgała

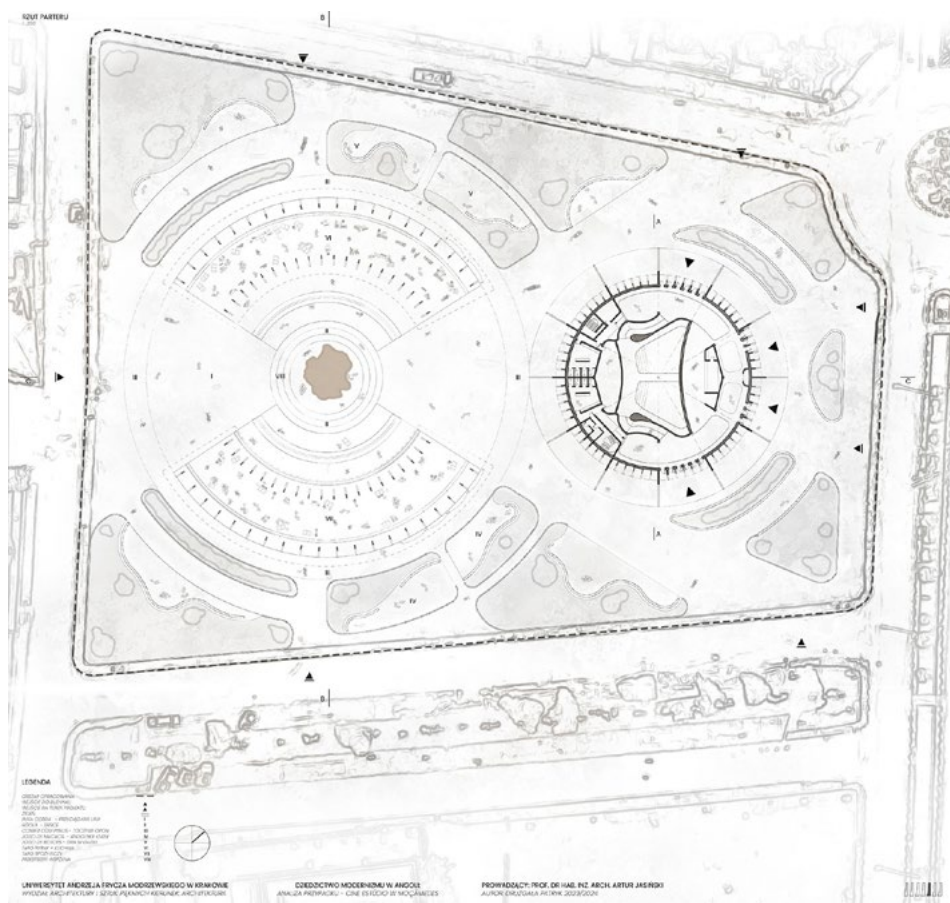

Ilustracja 6. Wizualizacja – widok targowiska, w głębi kino Cine Estúdio. Autor: Patryk Druzgała

Równie istotne są detale estetyczne i materiały użyte w projekcie. Dach targowiska pokryty różnobarwną blachą falistą nawiązuje do wyglądu łusek ryb, co jest subtelnym ukłonem w stronę funkcji targu rybnego oraz morskiego dziedzictwa miasta Moçâmedes. Zastosowanie tego materiału nie tylko wzbogaca wizualnie obiekt, ale również odwołuje się do lokalnych tradycji i środowiska przez powtórne wykorzystanie popularnego w Afryce materiału budowlanego. Obiekt znajduje się w klimacie z bardzo niskim wskaźnikiem intensywności opadów, dlatego też system zbierania wody byłby tutaj zbędny. Dach został podniesiony, aby zwiększyć otwartą przestrzeń oraz aby efektywniej pobudzić naturalną wentylację. Na linach między kratownicami zostały podwieszone tkaniny, które przy odbiciu wiatru od blachy falistej naturalnie przewietrzają przestrzeń targową.

Rozwiązania funkcjonalne

Cine Estúdio zostało zaprojektowane jako wielofunkcyjny obiekt, który łączył kino, teatr, przestrzeń wystawienniczą oraz usługi gastronomiczne i komercyjne (il. 7). Centralną częścią budynku jest widownia, która może pomieścić 378 osób. Widownia została zaprojektowana w formie amfiteatru, co zapewnia doskonałą widoczność z każdego miejsca. Wokół centralnej sali rozciąga się galeria ozdobiona muralami w wysokim reliefie, które dodają przestrzeni charakteru artystycznego. Restauracja oraz kuchnia, rozmieszczone na dwóch poziomach za ekranem projekcyjnym, pełniły funkcję dodatkowej atrakcji dla widzów.

Ilustracja 7. Rzut parteru z otoczeniem. Autor: Patryk Druzgała

Pierwotny projekt przewidywał budowę supermarketu lub centrum handlowego na zachód od budynku, które miało być zintegrowane z konstrukcją kina przez wspólny parking w cieniu podwieszanej struktury. Niestety ten element projektu nie został zrealizowany. Projekt przewidywał też stworzenie ogrodu publicznego wokół budynku, który miał stać się miejscem spotkań mieszkańców. Ogród ten, nawiązujący do tropikalnych pejzaży, został pomyślany jako przestrzeń dostępna dla wszystkich, symbolicznie łącząca bogatsze i biedniejsze części miasta. Niestety przestrzeń wokół budynku pozostała pustym placem, tracąc swój społeczny potencjał.

Ilustracja 9. Wizualizacja – krużganki zacierające wokół kina, w głębi targ. Autor: Patryk Druzgała

Nowo projektowane targowisko w Moçâmedes (il. 8), według autorskiego projektu, powstaje w miejscu pierwotnie planowanego, lecz niezrealizowanego centrum handlowego. Architektura targowiska, podobnie jak budynek kina, opiera się na planie koła, co tworzy wizualną harmonię między obiema strukturami. Targowisko zostało podzielone na dwie główne strefy, odpowiadające różnym typom działalności. W północnej strefie targu znajduje się część przeznaczona na handel rybami (il. 9), co odzwierciedla charakter Moçâmedes jako miasta portowego. W tej części zaprojektowano także kuchnię oraz jadalnię, które umożliwiają natychmiastowe przygotowanie i konsumpcję świeżo złowionych ryb. Kuchnia, zlokalizowana w bliskim sąsiedztwie stoisk rybnych, zapewnia mieszkańcom i turystom możliwość korzystania z lokalnej gastronomii w autentycznym środowisku. Jadalnia umieszczona pod prostym zadaszeniem z drewna i blachy falistej została zaprojektowana w sposób otwarty, co sprzyja integracji społecznej. W południowej części znajduje się strefa handlu tradycyjną żywnością i produktami lokalnymi, takimi jak warzywa, owoce, przyprawy oraz rękodzieło. Funkcja ta wzmacnia lokalny rynek, wspierając rolników i rzemieślników, a także artystów ludowych, promując unikalne dziedzictwo kulturowe regionu. Ta część targowiska jest bardziej kameralna, a jej układ zachęca do swobodnych spacerów między stoiskami (il. 10).

Centralnym punktem targowiska jest duże, rozłożyste drzewo palaver, które pełni zarówno funkcję estetyczną, jak i praktyczną. Symbolizuje ono miejsce spotkań i dialogu – zgodnie z tradycją afrykańską – i rzuca cień na centralną przestrzeń wspólną. Cała struktura targowiska została wykonana z dostępnych lokalnie materiałów, takich jak drewno eukaliptusowe oraz recyklingowa blacha falista. To podejście nie tylko redukuje koszty budowy, ale także podkreśla zrównoważony charakter inwestycji.

Ilustracja 10. Wizualizacja – widok targowiska, w głębi kino Cine Estúdio. Autor: Patryk Druzgała

Chociaż targowisko jest samodzielnym projektem, jego forma i układ nawiązują do architektury Cine Estúdio. Kołowy plan oraz rytm pionowych elementów zadania tworzą spójność wizualną między obydwooma budynkami. Zadaszenie targu zaprojektowano tak, aby wizualnie „wciągało” odwiedzających w kierunku kina, jednocześnie nie przytłaczając jego monumentalnej bryły. Targowisko nie jest jedynie miejscem handlu – jego projekt zakłada stworzenie przestrzeni społecznej o znaczeniu integracyjnym. Jest to miejsce spotkań mieszkańców różnych dzielnic Moçâmedes, gdzie mogą dzielić się tradycjami, wymieniać dobra i budować więzi. Wprowadzenie kuchni i jadalni w północnej części sprawia, że targ zyskuje dodatkowy wymiar – staje się miejscem, gdzie ludzie nie tylko kupują produkty, ale także wspólnie spożywają posiłki i spędzają czas. Dzięki odpowiedniemu zaplanowaniu funkcji – od handlu rybami po sprzedaż tradycyjnych produktów – targ staje się katalizatorem wzrostu gospodarczego w regionie. Ponadto promuje on lokalne tradycje i dziedzictwo kulturowe, przyciągając również turystów zainteresowanych autentycznymi doświadczeniami. Nowo powstałe targowisko, zintegrowane z historycznym budynkiem Cine Estúdio, pełniącym rolę domu kultury, stanowi przykład połączenia funkcji handlowej, społecznej i kulturowej, wzmacniając więź między nowoczesnością a tradycją.

Podsumowanie: przewidywane korzyści społeczno-ekonomiczne projektu

Adaptacja zabytkowego budynku kina na wielofunkcyjny dom kultury i stworzenie wokół niego lokalnego centrum handlowo-usługowego przynosi liczne korzyści zarówno w wymiarze społecznym, jak i ekonomicznym. Obiekty te stanowią przestrzeń, która zaspokaja potrzeby mieszkańców Moçâmedes, jednocześnie

przyciągając turystów i inwestorów. Targowisko z jego różnorodnymi funkcjami staje się miejscem spotkań i wymiany, wzmacniając więzi społeczne i zapewniając dostęp do lokalnych produktów oraz świeżej żywności. Drzewo Palaver w centralnym punkcie targu działa jako symbol jedności i wspólnoty, zachęcając mieszkańców do dialogu i współpracy. Kino, jako centrum lokalnej społeczności, przyczynia się do rozwoju edukacyjnego i kulturalnego, oferując mieszkańcom dostęp do sztuki filmowej. Organizacja wydarzeń artystycznych oraz warsztatów wspiera rozwój lokalnych talentów, budując tożsamość kulturalną miasta. Dodatkowo obiekt ten może przyciągać turystów i pasjonatów architektury, promując Moçâmedes na arenie międzynarodowej. Ekonomiczne korzyści wynikają z aktywizacji lokalnego handlu i usług. Targowisko stwarza przestrzeń dla rozwoju małych przedsiębiorstw, wspierając lokalnych rolników, rybaków i rzemieślników, co przekłada się na wzrost ich dochodów. Tworzenie miejsc pracy, zarówno na etapie budowy, jak i w trakcie eksploatacji obiektów, przyczynia się do poprawy sytuacji gospodarczej regionu. Co więcej, atrakcyjność architektoniczna i funkcjonalność obiektów wspierają rozwój turystyki, przynosząc dodatkowe dochody miastu.

W dłuższej perspektywie projekt ten wpływa na zrównoważony rozwój Moçâmedes. Zastosowanie lokalnych materiałów oraz zaangażowanie lokalnych wykonawców promuje odpowiedzialne korzystanie z zasobów naturalnych i ludzkich. Dzięki temu inwestycja nie tylko odpowiada na bieżące potrzeby miasta, ale także staje się fundamentem dla przyszłych inicjatyw, które będą kontynuować zrównoważony rozwój społeczno-ekonomiczny.

Bibliografia

- Lemos Y.A.A. de, *Os cinemas em Angola nas décadas de 60 e 70 do séc. XX: de um passado para um futuro*, Dissertação de mestrado, Universidade Lusíada, Lisboa 2019.
- Birmingham D., *Empire in Africa: Angola and its neighbors*, Ohio University Press, Ohio 2006.
- Folkers A.S., Buiten B.A.C. van, *Modern Architecture in Africa. Practical Encounters with Intricate African Modernity*, Springer, Cham 2019.
- Daniel A.F.J., *Arquitetura Tradicional em Angola*, Dissertação de Mestrado, Técnico Lisboa, Lisboa 2019.
- Faria P.C.J., *The post-war Angola: public sphere, political regime and democracy*, Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne 2013.
- Faloyin D., *Afryka to nie państwo*, tłum. W. Charchalis, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2024.
- Folkers A., *Early Modern African Architecture. The House of Wonders Revisited*, „Docomomo Journal” 2013, no. 48, s. 20–29.
- Huntley B.J., *Ecology of Angola – Terrestrial Biomes and Ecoregions*, Springer, Cham 2023.

- Low I., *Architecture in Africa: Situated Modern and the Production of Locality*, [w:] *A Critical History of Contemporary Architecture: 1960–2010*, eds. E.G. Haddad, D. Rifkind, Routledge, London 2014, s. 1–19, https://www.researchgate.net/publication/293222327_Architecture_in_Africa_Situated_modern_and_the_production_of_locality [dostęp: 7.03.2025].
- Magalhães A., *Modern Movement Migrations: Architecture in Angola and Mozambique (1948–1975)*, „Athens Journal of Architecture” 2018, vol. 4, issue 1, s. 31–52.
- Magalhães A., *Le Corbusier’s legacy in the tropics: modern architecture in Angola and Mozambique (1950–70)*, Conferecne LC2015 – Le Corbusiere, 50 years later, Editorial Universitat Politècnica de Valencia, 2015.
- Rahbaran S., Herz M., *Migration Shaping the City: Nairobi, Kenya*, Lars Müller Publishers, Zürich 2014.
- Santos Verde R., *Angola at the Crossroads. Between Kleptocracy and Development*, Bloomsbury Publishing, London 2021.
- Schubert J., *Working the System: A Political Ethnography of the New Angola*, Cornell University Press, Ithaca 2017.
- Theroux P., *Ostatni pociąg do Zona Verde. Lądem z Kapsztadu do Angoli*, tłum. M. Szczubiałka, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016.
- Uduku O., *Review: Architecture of Independence: African Modernism*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2016, vol. 75, issue 4, s. 512–514.
- Żądło Ł., *Angola i Mozambik: kształtowanie się i transformacja struktur politycznych: studium porównawcze*, rozprawa doktorska, promotor: dr hab. J. Bar, prof. UJ, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2023.